

KOCENOV SREDNJEŠOLSKI ATLAS KOT DIDAKTIČNA PRELOMNICA

ROŽLE BRATEC MRVAR

LUKAS BIRSAK

JERNEJA FRIDL

DRAGO KLDAPNIK

JURIJ KUNAVR

Rožle Bratec Mrvar

Naziv: profesor zgodovine in geografije, svetovalec

Naslov: Osnovna šola Riharda Jakopiča, Derčeva ulica 1, Ljubljana, Slovenija

E-pošta: rozle.bratec-mrvar.@guest.arnes.si

Medmrežje: –

Rodil se je leta 1975 v Celju. V Ljubljani je leta 1993 dokončal Gimnazijo Ledina. Leta 2000 je diplomiral iz zgodovine in geografije na Filozofski fakulteti Univerze v Ljubljani. Naslov njegove geografske diplomske naloge pod mentorstvom dr. Jurija Kunaverja je bil Blaž Kocen (1821–1871), kartograf, didaktik in geograf. Od leta 1999 dela na Osnovni šoli Riharda Jakopiča v Ljubljani. Izvoljen je bil v naziv svetovalec. Ukvarja se z zgodovino geografije in kartografije, zlasti z vodilnimi slovenskimi geografi 19. stoletja.

Lukas Birsak

Naziv: dr., magister kartografije, direktor založništva

Naslov: Ed. Hölzel Gesellschaft m.b.H. Nfg KG, Jochen-Rindt-Straße 9, Wien, Österreich

E-pošta: birsak@hoelzel.at

Medmrežje: –

Rodil se je leta 1959 na Dunaju. Na dunajski univerzi je študiral kartografijo in leta 1985 diplomiral. Na salzburškem Mozarteumu je diplomiral še iz kitare in lutnje. Leta 1986 je postal urednik in leta 1987 založniški direktor založbe Ed. Hölzel na Dunaju. V letih 1988–2002 je bil predavatelj kartografije na dunajski univerzi, kjer je leta 2001 doktoriral. Od leta 2003 poučuje kartografijo in geografske informacijske sisteme na univerzah za aplikativne znanosti v Dunajskem Novem mestu (Wiener Neustadt) in Beljaku (Villach).

Jerneja Fridl

Naziv: mag., univerzitetna diplomirana inženirka geodezije, asistentka specialistka, pomočnica direktorja

Naslov: Geografski inštitut Antona Melika ZRC SAZU, Gosposka ulica 13, Ljubljana, Slovenija

E-pošta: jerneja@zrc-sazu.si

Medmrežje: <http://giam.zrc-sazu.si/fridl>

Rodila se je leta 1966 v Mariboru, kjer je leta 1985 zaključila Srednjo gradbeno šolo. Leta 1992 je diplomirala na Fakulteti za gradbeništvo in geodezijo Univerze v Ljubljani, kjer je leta 1998 tudi magistrirala. Od leta 1992 dela na Geografskem inštitutu Antona Melika Znanstvenoraziskovalnega centra Slovenske akademije znanosti in umetnosti, kjer vodi Oddelek za tematsko kartografijo. Leta 2009 je postala pomočnica direktorja Znanstvenoraziskovalnega centra, odgovorna za aplikativne raziskave.

Drago Kladnik

Naziv: dr., mag., profesor geografije in zgodovine, višji znanstveni sodelavec
Naslov: Geografski inštitut Antona Melika ZRC SAZU, Gosposka ulica 13, Ljubljana, Slovenija

E-pošta: drago.kladnik@zrc-sazu.si

Medmrežje: <http://giam.zrc-sazu.si/kladnik>

Rodil se je leta 1955 v Ljubljani, kjer je leta 1973 maturiral. Leta 1979 je diplomiral iz geografije in zgodovine na Filozofski fakulteti Univerze v Ljubljani, leta 1999 je na Interdisciplinarnem podiplomskem študiju prostorskega in urbanističnega planiranja, organiziranem na Fakulteti za gradbeništvo in geodezijo, magistriral, leta 2007 pa doktoriral na Oddelku za geografijo Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani. Od leta 1979 dela na Geografskem inštitutu Antona Melika Znanstvenoraziskovalnega centra Slovenske akademije znanosti in umetnosti.

Jurij Kunaver

Naziv: redni profesor v pokoju, dr., diplomirani geograf

Naslov: Hubadova ulica 16, Ljubljana, Slovenija

E-pošta: jurij.kunaver@siol.net

Medmrežje: http://www.ff.uni-lj.si/oddelki/geo/osebje/osebje/Jurij_Kunaver.html

Zaslужni profesor Univerze v Ljubljani se je rodil leta 1933 v Ljubljani. Leta 1958 je diplomiral iz geografije na Prirodoslovno-matematični fakulteti Univerze v Ljubljani in leta 1972 na isti univerzi doktoriral. Med letoma 1959 in 1961 je poučeval geografijo na Učiteljskišči v Ljubljani. Od leta 1961 je bil asistent, pozneje pa visokošolski učitelj na Oddelku za geografijo Filozofske fakultete in Pedagoški akademiji v Ljubljani. Od leta 1993 do upokojitve leta 2000 je bil redni profesor za fizično geografijo in didaktiko geografije.

GEOGRAFIJA SLOVENIJE 22

KOCENOV SREDNJEŠOLSKI ATLAS KOT DIDAKTIČNA PRELOMNICA

Rožle Bratec Mrvar

Lukas Birsak

Jerneja Fridl

Drago Kladnik

Jurij Kunaver

**ZALOŽBA
Z R C**

GEOGRAFIJA SLOVENIJE 22

KOCENOV SREDNJEŠOLSKI ATLAS KOT DIDAKTIČNA PRELOMNICA

Rožle Bratec Mrvar

Lukas Birsak

Jerneja Fridl

Drago Kladnik

Jurij Kunaver

LJUBLJANA 2011

GEOGRAFIJA SLOVENIJE 22

KOCENOV SREDNJEŠOLSKI ATLAS KOT DIDAKTIČNA PRELOMNICA

Rožle Bratec Mrvar, Lukas Birsak, Jerneja Fridl, Drago Kladnik, Jurij Kunaver

© 2011, Geografski inštitut Antona Melika ZRC SAZU

Urednika: Drago Perko, Drago Kladnik

Recenzenta: Milan Orožen Adamič, Branko Janez Rojc

Fotografi: Rožle Bratec Mrvar, Anton Ihan, Milan Natek

Prevod izvlečka: DEKS d. o. o.

Oblikovalec: Drago Perko

Izdajatelj: Geografski inštitut Antona Melika ZRC SAZU

Za izdajatelja: Drago Perko

Založnik: Založba ZRC

Za založnika: Oto Luthar

Glavni urednik: Aleš Pogačnik

Računalniški prelom: SYNCOMP d. o. o.

Tiskarna: Collegium Graphicum

Naklada: 300 izvodov

Naslovnica: Izrez z zemljevida Politični pregled Evrope v prvem Kocenovem srednješolskem atlasu iz leta 1861 (Znanstvena knjižnica v Olomoucu).

Avtor fotografije na zalistu Milan Orožen Adamič.

CIP – Kataložni zapis o publikaciji

Narodna in univerzitetna knjižnica, Ljubljana

912.44(497.4)(091)

910.1(497.4):929Kocen B.

37.091.3:91(091)

929Kocen B.

KOCENOV srednješolski atlas kot didaktična prelomnica / Rožle Bratec Mrvar ... [et al.] ; [fotografi Rožle Bratec Mrvar, Anton Ihan, Milan Natek ; prevod izvlečka Deksa]. – Ljubljana : Založba ZRC, 2011. – (Geografija Slovenije, ISSN 1580-1594 ; 22)

ISBN 978-961-254-335-8

1. Bratec Mrvar, Rožle
259084800

GEOGRAFIJA SLOVENIJE 22

KOCENOV SREDNJEŠOLSKI ATLAS KOT DIDAKTIČNA PRELOMNICA**Rožle Bratec Mrvar, Lukas Birsak, Jerneja Fridl, Drago Kladnik, Jurij Kunaver**

UDK: 912.44:37.026

929Kocen B.:912.44

COBISS: 2.01

IZVLEČEK**Kocenov srednješolski atlas kot didaktična prelomnica**

Monografija je nastala ob 150-letnici izida prvega Kocenovega srednješolskega atlasa, ki je pustil globoke sledi v kartografiji in didaktiki geografskega pouka. Z nedvomnim talentom in predvsem izredno delavnostjo obdarjeni Blaž Kocen je odraščal v slovenski kmečki družini v bližini Ponikve na južnem Štajerskem. Izšolal se je za duhovnika. Varno prihodnost v cerkveni službi je kmalu zamenjal za sprva negotovo in skromno plačano pedagoško delo. Po pridobljeni matematično-fizikalno-naravoslovni izobrazbi ga je poklicna pot vodila na gimnazije v Ljubljano, Gorico in Olomouc. Ob poučevanju je spoznal, da potrebuje več novih učil in si prizadeval za sodobnejši način poučevanja. V Gorici je napisal svoj prvi geografski učbenik, ki je na trgu naletel na ugoden odmev. Kmalu zatem se je preselil v moravski Olomouc in sledila je njegova »zlata doba«, med katero je postal eden najbolj uglednih šolnikov v tedanji Habsburški monarhiji. Ključno je bilo njegovo sodelovanje z založnikom Eduardom Hölzlom, ki mu je bil privržen vse do svoje smrti na Dunaju. Pri založbi Hölzel je izdal tudi številne uspešne stenske in namizne zemljevide ter učbenike, ki so ostali v uporabi vse do konca 19. stoletja. Krona Kocenovega dela pa je bil prvi uspešni šolski atlas v Avstrijskem cesarstvu, ki je izšel leta 1861. Atlas s 27 zemljevidi, od tega tremi na dveh listih, je hkrati izšel v nemščini, madžarščini, češčini in poljščini. Nemška izdaja je ohranjena v treh ne povsem enakih različicah. Avtor se je zgledoval po takrat v svetu vodilnih nemških atlasih, a je atlas temeljito prilagodil domačim potrebam, uvedel nekaj pomembnih novosti in pri njegovih ponatisih, pa tudi v drugih, iz tega izpeljanih atlasih skrbel za nenehno izboljševanje na tehničnem, umetniškem in vsebinskem področju. Prvi atlas je bil natisnjen deloma v tehniki črno bele in deloma v tehniki barvne litografije. Meje so le izjemoma ročno obarvane, tako kot so na ta način na nekaterih zemljevidih poudarjena pomembna kolonialna pristanišča. Zemljepisna imena so večinoma v nemščini ali so v nemški jezik vsaj transkribirana, kar velja tudi za prikaze slovenskega ozemlja. Kocen je v tem atlasu skušal združiti najboljše odlike drugih atlasov, predvsem pa si je prizadeval, da bi bil izdelek za dijake čim bolj in čim dlje uporaben, nazoren in cenovno dostopen. Kljub nekaterim težavam in pomanjkljivostim je Kocenov srednješolski atlas kmalu postal vodilni v nemško govorečem delu države, medtem ko so bili v čeških, poljskih in madžarskih šolah sprva uspešnejši njegovi vsebinsko skrčeni in cenejši »mali« atlasi. Po zgodnji Kocenovi smrti, umrl je star komaj petdeset let, se je založba odločila ohraniti uveljavljeno blagovno znamko in po 150 letih od prvega izida je *Kozenn-Atlas* še vedno ugledno ime šolskih atlasov tako v Avstriji kot po svetu. V tem času je izšlo 16 različnih atlasov, ki nosijo Kocenovo ime. Skupaj so doživeli vsaj 278 različnih izdaj v šestih jezikih. Dva avstrijska Kocenova atlasa in nekatere licenčne izdaje še vedno redno izhajajo.

KLJUČNE BESEDE

geografija, kartografija, didaktika geografije, historična kartografija, atlas, šolski atlas, učbenik, Blaž Kocen, Blasius Kozenn, 19. stoletje

GEOGRAFIJA SLOVENIJE 22

KOCENOV SREDNJEŠOLSKI ATLAS KOT DIDAKTIČNA PRELOMNICA

Rožle Bratec Mrvar, Lukas Birsak, Jerneja Fridl, Drago Kladnik, Jurij Kunaver

UDC: 912.44:37.026

929Kocen B.:912.44

COBISS: 2.01

ABSTRACT

Kozenn's School Atlas as a Milestone in Education

This monograph was released on the 150th anniversary of the publication of the first secondary-school atlas by Blasius Kozenn (a. k. a. Blaž Kocen), which has left strong traces in cartography and teaching of geography. Extremely talented and hardworking, Kozenn grew up in a Slovenian farming family near Ponikva, Lower Styria. He became a priest, but he soon traded his secure future in the church for teaching, which was initially insecure and poorly paid. After receiving a university degree in mathematics, physics, and natural science, his career led him to secondary schools in Ljubljana, Gorizia, and Olomouc. While working as a teacher, he realized he needed more new teaching tools and he advocated more modern methods of teaching. In Gorizia he wrote his first geography textbook, which was a commercial success. Soon afterwards, he moved to Olomouc, Moravia, where his »golden era« began, during which he became one of the most prominent teachers in the Habsburg Monarchy. His cooperation with the publisher Eduard Hölzel was of key importance; Kozenn stayed loyal to him up until his death in Vienna. Hölzel also published a number of Kozenn's popular wall and table maps, and textbooks, which were used until the end of the nineteenth century. Kozenn's crowning accomplishment was the first successful school atlas in the Austrian Empire, published in 1861. It contained twenty-seven maps, of which three were on double pages, and was published in German, Hungarian, Czech, and Polish. The German edition has been preserved in three not entirely identical versions. The author followed the example of the leading German atlases of that time, but he thoroughly adapted it to local conditions, introduced several important new features, and ensured that its reprints and other atlases that used his as a model were constantly technically, artistically, and conceptually improved. The first atlas was printed partly in black-and-white and partly in color lithography. Just some of the boundaries are colored by hand; the same method was applied to major colonial ports on other maps. The geographical names used are mainly in German or at least transcribed into German, which is also the case with the sections showing Slovenian territory. With this atlas, Kozenn sought to combine the best qualities of other atlases, and especially to make this product useful to students as best and as long as possible, as well as to make it clear and affordable to them. Despite some problems and deficiencies, Kozenn's secondary-school atlas soon became the leading one in the German-speaking part of the empire, whereas in the Czech, Polish, and Hungarian schools his »small« atlases, which were more limited in their coverage and cheaper, were initially more successful. After Kozenn's early death (he was only fifty years old), the publisher decided to maintain his well-established brand, and so even 150 years since its first publication the *Kozenn-Atlas* is still a prominent name among school atlases in Austria and elsewhere. Sixteen different atlases bearing Kozenn's name have been published so far. They have been published in at least 278 different editions in six languages. Two Austrian Kozenn atlases and some licensed editions continue to be published regularly.

KEY WORDS

geography, cartography, didactics of geography, historical cartography, atlas, school atlas, textbook, Blaž Kocen, Blasius Kozenn, 19th Century

VSEBINA

PREDGOVOR	8
1 UVOD	10
2 BLAŽ KOCEN – SLOVENEK Z VELIKO ZAČETNICO	13
2.1 OD ZIBELKE DO ZAKLJUČKA ŠOLANJA	13
2.2 POKLICNA POT	16
3 KOCENOVA DELA	21
3.1 ZNANSTVENA DELA	21
3.2 UČBENIKI	26
3.3 STENSKI IN NAMIZNI ZEMLJEVIDI	28
3.4 ŠOLSKI ATLASI	33
4 PRVI KOCENOV ATLAS	37
4.1 OKOLIŠČINE NASTANKA	38
4.2 PREDSTAVITEV PRVE IZDAJE	42
4.3 KARTOGRAFSKA PODOBA	86
4.4 O ZEMLJEPISNIH IMENIH	90
4.5 DIDAKTIČNI POMEN	93
5 POZNEJŠE IZDAJE SREDNJEŠOLSKEGA ATLASA	98
6 DRUGI KOCENOV ATLASI	102
6.1 NEMŠKE IZDAJE	102
6.2 IZDAJE V DRUGIH JEZIKIH IN LICENČNE IZDAJE	103
7 SKLEP	109
8 SEZNAM VIROV IN LITERATURE	113
9 SEZNAM SLIK	118
10 SEZNAM PREGLEDNIC	120

PREDGOVOR

Veličastna obletnica 150 let od izida prvega Kocenovega šolskega atlasa je dobra priložnost, da se njegovo vrhunsko delo, ki je zunaj strokovnih krogov v Sloveniji premalo znano, znanstveno preuči in predstavi širši javnosti. Atlasi Blaža Kocena za osnovne, srednje in strokovne šole, ki so dosegali velikkanske naklade in nesporna priznanja v strokovnih krogih, so v različnih priredbah in ponatisih do danes doživeli vsaj 189 izdaj v nemščini, veliko število pa tudi v češčini, poljščini, madžarščini, hrvaščini in italijanščini. Avtorji pričujoče knjige *Kocenov srednješolski atlas kot didaktična prelomnica* navajajo, da je pod imenom Kocenov atlas skupaj izšlo vsaj 278 različnih atlasov, od tega 187 ali dobri dve tretjini srednješolskih. Nepredstavljive številke pričajo o res izjemnem delu, saj se le redko zgodi, da današnji atlasi po stopetdesetih letih še vedno nosijo ime po svojem prvem avtorju, čeprav so tako vsebinsko kot oblikovno povsem predrugačeni in posodobljeni.

Pod imenom Blasius Kozenn je naš rojak mnogo bolj znan med Čehi in Avstrijci, za Slovence pa upamo, da si bo tudi s pomočjo te znanstvene monografije pridobil slavo, ki si jo brez dvoma zasluži. Iz raziskav avstrijskih geografov je razvidno, da je Blaž Kocen veljal za enega najpomembnejših geografov in kartografov avstro-ogrske monarhije in začetnika didaktike geografije. Doslej so njegove učbenike, stenske in namizne zemljevide, predvsem pa šolske atlase podrobneje raziskovali zlasti avstrijski geografi Vinzenz von Haardt, Hans Slanar st., Hans Slanar ml., Ingrid Kretschmer, Johannes Dörflinger, Franz Wawrik, Christian Sitte, Wolfgang Sitte, Lukas Birsak in številni drugi. Precej manj obsežen je prispevek slovenskih geografov in kartografov, med katerimi je treba izpostaviti Rožleta Bratca Mrvarja, ki se že desetletje ukvarja z raziskovanjem življenja in dela Blaža Kocena, ter predstavitev Marjana Žagarja in Ivana Andoljška ob 150- in 170-letnici Kocenovega rojstva. Pred štirimi leti se je Slovenska Matica na pobudo Jurija Kunaverja dostojno poklonila spominu in delu Blaža Kocena z organizacijo dvodnevne simpozija. Ob tej priložnosti je bila v njegovem rojstnem kraju odprta tudi spominska hiša s stalno razstavo, posvečeno slavnemu rojaku.

Ker sodi Blaž Kocen med tiste prizadevne Slovence, ki so na svojem področju dosegli nesporne mednarodne uspehe, je prav, da tudi domači javnosti temeljiteje predstavimo njegovo veličino. Knjigo *Kocenov srednješolski atlas kot didaktična prelomnica* je napisala peščica zanesenjakov, ki so z večletnim raziskovanjem življenja in dela Blaža Kocena ter zbiranjem gradiva doma in v tujini pripravili zanimivo študijo. V knjigi so uvodoma predstavljene bistvene prelomnice v življenju Blaža Kocena. Sledi sistematičen pregled njegovih učbenikov in stenskih zemljevidov. Temeljno poslanstvo knjige pa je celovitejša predstavitev Kocenovih šolskih atlasov, s poudarkom na njegovem prvem srednješolskem atlasu, ki je izšel leta 1861 z naslovom *Geographischer Schul-Atlas für die Gymnasien, Real- und Handels-Schulen der österreichischen Monarchie von B. Kozenn*.

To je brez dvoma najcelovitejša predstavitev tega izjemnega kartografskega dela, saj je z več vidikov predstavljenih vseh 27 zemljevidov omenjenega atlasa. Poseben poudarek je dan kartografskemu oblikovanju in tehniki tiska zemljevidov, ki ju je osvetlila Jerneja Fridl, Kocenov izbor zemljepisnih imen pa Drago Kladnik, oba raziskovalca Geografskega inštituta Antona Melika Znanstvenoraziskovalnega centra Slovenske akademije znanosti in umetnosti. Oba avtorja sta pred leti še s štirimi sodelavci sodelovala tudi pri pripravi faksimilirane izdaje prvega svetovnega atlasa v slovenskem jeziku z naslovom *Atlant*, ki ga je v letih 1869–1877 po listih izdajala Slovenska matica, zemljepisna imena za zemljevide pa je pripravil jezikoslovec in pravnik Matej Cigale. Tudi to delo, ki je skoraj utonilo v pozabo in je bilo celo manj raziskano kot Kocenovo, so avtorji z mislijo, da ga je treba ponovno predstaviti širši javnosti, in sicer v luči zgodovinskih, družbenih, političnih, kulturnih in jezikovnih razmer v tedanjem času, dopolnili z znanstveno študijo, priloženo k faksimilom zemljevidov.

Navdušen nad obuditvijo Atlanta sem kot kartograf, ki me je vselej privlačila tudi historična kartografija, z veseljem sprejel pobudo, da napišem predgovor k pričujoči knjigi in z zanimanjem prebiral stran za stranjo rokopisa. Nisem bil razočaran, saj besedilo odlikuje visoka raven znanstvene in strokovne obravnave, ki temelji na znanstvenih raziskovalnih metodah, s katerimi so bile opravljene analize zavi-

dljivo velikega števila virov. Publikacija ima zato značaj poglobljene študije, ki predstavlja vir za obogatitev poznavanja tega dela slovenske kartografske zgodovine, obenem pa je tudi izhodišče za nadaljnje raziskave slovenske historične kartografije.

Iz Kocenovega učbenika *Grundzüge der Geographie* in drugih njegovih objav je razvidno, da je Kocen kot gimnazijski profesor več let temeljito preučeval geografsko literaturo, učbenike ter v tistem času najboljše splošne in šolske atlase. Na podlagi spoznanj in lastnih učiteljskih izkušenj je opozarjal na pomanjkljivosti podajanja snovi in nakazal smernice za boljši pouk. Tudi pri pripravi srednješolskega atlasa se je zgledoval po takrat v svetovnem merilu vodilnih nemških atlasih, zaradi česar so mu nekatere konkurenčne založbe očitale kopiranje njihovih zemljevidov. Vendar je treba poudariti, da je kljub očitnemu prevzemanju kartografskih elementov Kocenov atlas doživel številne izboljšave. Zato mu lahko priznamo, da je oral ledino tudi na področju didaktike geografije.

S predstavitvijo v tej knjigi se bo Blaž Kocen prvič enakovredno postavil ob bok slovenskim izobražencem, ki so se s svojim neutrudnim delom v mednarodnih krogih zapisali v zgodovino slovenskega naroda. Za vzgled so mu verjetno že doma dajali sokrajana Antona Martina Slomška, ki je prihajal z bližnjega Sloma, medtem ko se je Kocen rodil na Hotunju v bližini Ponikve.

Ceprav so Kocenu očitali, da je bil nacionalno hladen, to ne drži, saj je z zemljevidom Alpskih dežel, kjer je zarisal jezikovne meje, dodal pa tudi preglednico slovenskih imen za 84 pomembnejših krajev na slovenskem etničnem ozemlju, izkazal svoje nacionalno poreklo in ponos. Zavedati se moramo, da so bili njegovi učbeniki in atlasi namenjeni predvsem šolam z nemškim učnim jezikom, ki je bil v času avstro-ogrske monarhije tudi v šolah na našem ozemlju uradni učni jezik, zato omenjena slovenska imena krajev niso bila samoumevna. Kocenova poteza je bila dejansko pogumno dejanje, ki si ga je lahko privoščil le zaradi sodelovanja s svobodomiselnim češkim založnikom Eduardom Hölzlom. Le ugotovljamo lahko, da je moral biti Kocen samosvoji in podjeten človek, sicer mu, povsem anonimnemu, ne bi uspelo prepričati enega od uveljavljenih založnikov tistega časa v Avstrijskem cesarstvu, da mu je zaupal pripravo tako pomembnega dela, kot je bil srednješolski atlas. Kocen se s svojim neutrudnim delom ni izneveril založnikovemu zaupanju. Nasprotno, presegel je tako njegova pričakovanja kot pričakovanja šolskih oblasti, saj je njegov atlas postal najbolje prodajani atlas v Avstrijskem cesarstvu. Tako je tudi založbi Hölzel prinesel slavo in ugled, ki ga je na področju šolskih atlasov ohranila vse do danes. Založba Eduarda Hölzla zato še po stopetdesetih letih šolske atlase naslavlja s Kocenovim imenom. Posebej je treba izpostaviti, da je leta 2011 Mednarodna kartografska zveza *Grosser Kozenn-Atlas mit Atlas-CD* založbe Hölzel nagradila s priznanjem za najboljši šolski atlas.

Ob navedenih dejstvih toplo pozdravljam izid knjige, ki predstavlja pomemben prispevek k poznavanju naše zgodovine, krepitevi narodnega ponosa in h gradnji slovenske narodne identitete. Iskreno upam, da bo zapisano spodbudilo čim več bralcev, tako strokovnjakov kot laikov, da izredno berljivo, bogato ilustirano in razumljivo čtivo z zanimanjem vzamejo v roke.

dr. Branko Janez Rojc

1 UVOD

Ob 150-letnici izida prvega šolskega atlasa Blaža Kocena, ki je v kartografiji in didaktiki pouka geografije pustil globoke, še vedno prepoznavne sledi, smo se zaradi pomembnosti njegovega dela in njegove srednjeevropske veličine čutili dolžne, da še temeljiteje preučimo in osvetlimo njegov prispevek k razvoju atlasov in pouka geografije. Doslej so njegove učbenike, stenske in namizne zemljevide, predvsem pa šolske atlase v številnih priredbah podrobneje raziskovali zlasti avstrijski geografi (Rieger 1865; Roskiewicz 1873a, 1873b in 1875; Haardt 1898; Weiss 1904; Pettauer 1922; Fadrus 1948; Badziag, Mohs in Meinecke 1952; Fuchs 1952; Slanar starejši 1952; Regele 1955; Slanar mlajši 1984; Kretschmer, Dörflinger in Wawrik 1986; W. Sitte 1996; C. Sitte 1986 in 1987; Kretschmer 1990 in 2009; Kretschmer in Dörflinger 1995; Kretschmer in Birsak 2007; Brawer in Kretschmer 2008; Birsak 2011). Nikakor ne smemo spregledati tudi prispevka slovenskih geografov, zlasti raziskovalnega dela Rožleta Bratca Mrvarja (2000 in 2007) ter obširnih predstavitev Marjana Žagarja (1971, 1972b in 1973) ter Ivana Andoljška (Andoljšek 1991) ob 150- in 170-letnici Kocenovega rojstva.

Ker je Blaž Kocen v času najbolj plodnega ustvarjanja deloval v tedaj večinoma nemško govorečemu Olomoucu in na Dunaju, ker je poučeval v obdobju, ko je pouk tudi na slovenskih tleh potekal zlasti v nemškem jeziku, predvsem pa je tesno sodeloval z založbo Hölzel, je razumljivo, da je svoja dela objavil v nemškem jeziku. Najverjetneje je bil prav to razlog, da njegovemu delu številni slovenski geografi in zgodovinarji do pred nekaj leti niso namenili dovolj pozornosti.

Vseeno so se Kocena v različnih člankih večkrat spomnili prizadevni posamezniki in še zlasti njegovi sokrajani, ki so mu že leta 1898 postavili prvo spominsko ploščo na »ponkovski« šoli, leta 1921 pa so ob stoletnici rojstva odkrili obeležje na njegovi rojstni hiši. Leta 1972 so na Hotunju pri Ponikvi na mestu nekaj let prej podrti rojstne hiše postavili novo spominsko obeležje, leta 2007 pa je Slovenska matica organizirala posvetovanje, na katerem so domači in tuji predstavniki različnih znanstvenih disciplin orisali Kocena kot pomembnega naravoslovca, kartografa, didaktika in astronoma. Zbornik posvetovanja (Kunaver 2009b) je izšel dve leti pozneje. Istega leta je bila slovesno odprta Kocanova spominska hiša, deloma izdelana iz ohranjenih delov njegove rojstne domačije. V njej je stalna razstava, posvečena življenju in delu Blaža Kocena.

Blaž Kocen ni bil le avtor atlasov, ampak si je prizadeval ponuditi tudi druga temeljna geografska učila, denimo učbenike, stenske in namizne zemljevide, razvijal pa je celo didaktična načela za učitelje. Svojo avtorsko pot je začel z uspešnimi učbeniki ter namiznimi in stenskimi zemljevidi, zagotovo pa so bili njegovo najzahtevnejše in najodmevnejše delo šolski atlasi. S svojim delom je Kocen postavil trdne temelje za v njegovem obdobju sodoben pouk geografije, tako da je bil in je »... *ne le vodilni izdelek avstrijske* (v smislu habsburške Avstrije, opomba avtorjev) *kartografije, ampak tudi pomemben del kulturne zgodovine*...« (Kretschmer in Birsak 2007). Težko bi namreč našli soroden izdelek slovenskega porekla, ki so ga prodali v več izvodih, da ne govorimo o številnih izdajah, za katere je že dr. Marjan Žagar ob stoletnici Kocenove smrti zapisal, da »... *jih je imel več kot vsi jugoslovanski atlasi skupaj*...« (Žagar 1973, 87–88).

Kocen je torej želel v celoti poskrbeti za tedaj še rosno mlado šolsko geografijo in jo postaviti na višjo raven. Blagovna znamka *Kozenn-Atlas*, ki še vedno označuje najuglednejše šolske atlase v sednji Avstriji, je postala dobesedno simbol in standard kakovosti na področju šolske geografije. Ob Kocenovih atlasih so odrasčale generacije otrok ne le v Avstriji, ampak tudi na Češkem, Poljskem in Hrvaškem, kjer so bili desetletja vodilni prav Kocenovi šolski atlasi. Zlasti v času Avstro-Ogrske so nemško izdajo uporabljali tudi mnogi Slovenci, saj je v naših gimnazijah prevladoval nemški učni jezik. Med svetovnimi vojnami je večina slovenskih dijakov uporabljala hrvaške in deloma poslovenjene izdaje Kocenovega atlasa; pri njihovi pripravi je sodeloval tudi slovenski geograf dr. Valter Bohinec.

S pričujočo knjigo želimo še bolj podrobno predstaviti Kocena in njegovo najbolj odmevno delo, to je šolski atlas za gimnazije, realke in trgovske šole, ki je prvič izšel leta 1861, hkrati v nemškem, madžarskem, češkem in poljskem jeziku. V nemščini ima naslov *Geographischer Schul-Atlas für die Gymnasien*,

Slika 1: Portret Blaža Kocena (Pirnat 1898).

Real- und Handels-Schulen der österreichischen Monarchie von B. Kozenn, kar lahko prevedemo kot *Kocenov geografski šolski atlas za gimnazije, realke in trgovske šole Avstrijskega cesarstva*. Z njim je Blaž Kocen, v svojih delih dosledno poimenovan *Blasius Kozenn*, poskušal popraviti slabosti, ki jih je očital tedaj najpogostejše uporabljanim nemškim šolskim atlasom. Ti so Kocenu predstavljali izhodišče za prevzem kartografskih projekcij, meril in geografske mreže. Predrugal jih je zlasti z izdelavo nekaterih popolnoma novih zemljevidov (na primer Sredozemlja in Alp), posebno pozornost pa je namenil zemljevidom, prilagojenim Avstrijskemu cesarstvu in nazornejši predstavitvi naravnogeografskih značilnosti posameznih dežel. Poskrbel je za bolj premišljeno izrabo prostora s številnimi pomožnimi zemljevidi, bolj primerljiva merila, številne dodane zgodovinsko pomembne kraje in pravilnejši zapis zemljepisnih imen. Pripravil je obsežen uvodni del s prikazi projekcij, z načini in kartografskimi metodami prikazov površja in jezikovnimi opombami z napotki za pravilno izgovarjavo in slovarčkom pogostih izrazov iz kar dvaindvajsetih jezikov. Nenazadnje je imela pomembno vlogo tudi dostopnejša cena.

Dejstvo, da je njegov srednješolski atlas doživel več kot 180 izdaj, ponatisov ali priredb v šestih jezikih, priča o tem, da je Kocen pripravil didaktično izjemno kakovostno učilo, ki pomeni tudi pomembno prelomnico pouka geografije. Nedvomno si njegovo delo zasluži, da po stopetdesetih letih doživi celovitejšo osvetlitev. Ta ne bi bila mogoča brez sodelovanja knjižnice *Vědecká knihovna v Olomouci* (Znanstvena knjižnica v Olomouci), ki nam je za pričujočo publikacijo pripravila digitalne kopije prvega Kocenovega atlasa iz leta 1861, s čimer je omogočila celovitejšo raziskavo kartografske dovršenosti njegovih atlasov. Za preostalo objavljeno slikovno gradivo se zahvaljujemo Narodni in univerzitetni knjižnici, Slovenskemu šolskemu muzeju, založbi Hölzel in *Österreichischer Nationalbibliothek* (Avstrijska narodna knjižnica).

Praktično cela »manjša« izdaja prvega Kocenovega atlasa, katere edini znani izvod hranijo v graški univerzitetni knjižnici, je javno dostopna tudi na svetovnem spletu (medmrežje 1).

2 BLAŽ KOCEN – SLOVENEK Z VELIKO ZAČETNICO

Kocen je v svojem pol stoletja trajajočem življenju prehodil silno zanimivo in tudi zahtevno pot od preprostega kmečkega fanta do enega najuglednejših mož v svoji domovini. O njegovem življenju in delu je pri nas že zgodaj izšlo več člankov (na primer Pirnat 1898; Kotnik 1898; Rutar 1899 in 1921; Zabukovšek 1899; Kaučič 1906 in 1920; Sevnčan 1906; Nova doba 1921; Leban 1921; Ptujski list 1921; Slovenski narod 1921; Trdan 1921/22; Strmšek 1923 in 1924), za katere je značilno, da bolj kot Kocenov značaj, o katerem je razmeroma malo znanega in se da nanj sklepati le posredno, predstavljajo njegovo delo, ki ga po pravilu vrednotijo tudi z vidika njegove narodne zavednosti.

2.1 OD ZIBELKE DO ZAKLJUČKA ŠOLANJA

Kocenova rojstna štajerska podeželska vasica Hotunje v bližini Ponikve spada v občino Šentjur (Gobec 1996). V času njegovega rojstva je »... imela le okoli 100 duš...« (Pirnat 1898). Blaž Kocen se je rodil 24. januarja 1821, ravno v času znamenitega ljubljanskega kongresa. Prav na njegov rojstni dan je znameniti »boter« ponapoleonske evropske ureditve Clemens Metternich uspel prepričati udeležence kongresa oziroma elito evropske diplomacije o »... nujnosti vojaške intervencije v Neapeljskem kraljestvu, ki ga je napadla revolucionarna srbečica...« (Cvirn 2009, 13). Poseg je pomenil ohranitev absolutizma in tudi relativnega miru v naslednjega četrto stoletja. Le nekaj dni po njegovem rojstvu je ameriški poklicni lovec na pobegle sužnje John Davis kot prvi človek stopil na še zadnjo celino Antarktiko (med mreže 2) in svetovni zemljevidi so začeli dobivati dokončne obrise, medtem ko je bila notranost nekaterih celin še vedno slabo poznana.

Blaž je odrasčal kot kmečki sin očeta Martina Kocena (1779–1834) iz Žusma in matere Helene (1776–1868). Zlasti mama, ki je doživela kar 92 let in je umrla le tri leta pred Blažem, je močno vplivala na njegovo življenjsko pot (Paidasch 1944).

Blaževa mati se je ob rojstvu pisala Pušnikar. Po smrti prvega moža Zdolška, s katerim sta imela hčerko Urško, se je iz Lokarj severozahodno od Šentjurja primožila na Hotunje in se v drugo poročila z Martinom Kocenom. Vendar je tudi njega preživela kar za 27 let. Martinu je poleg Blaža rodila še mlajšo hči Marijo. Živeli so skromno, v napol leseni in napol zidani koči na Hotunju 4. Družina je imela le malo zemlje in eno samo kravo (Kovačič 1995a).

Kocenovi so za preživetje verjetno morali hoditi na dnino. Menda naj bi Blaž nekoč dejal: »... Bog mi daj nekoč to doseči, da mi ne bo treba po fari beračiti z žakljem...« (Kovačič 1995a, 21). Žal so njegovo rojstno hišo zaradi dotrajanosti in pomanjkanja denarja za obnovo leta 1967 podrli (Andoljšek 1991).

Zdaj na njenem mestu stoji rekonstruirana koča, ki je deloma zgrajena iz ohranjenih delov prvotne hiše. Zasluge za to gredo prizadevnim Kocenovim sorodnikom Debelakovim, ki gospodarijo na nekdanji Kocenovi posesti. Koča gosti tudi spominsko razstavo o Blažu Kocenu in njegovem delu. Poleg nje stoji spomenik, ki ga je leta 1972 odkril akademik, dr. Svetozar Ilešič. Postavili so ga prizadevni domačini ob podpori Občine Šentjur in Geografskega društva Slovenije, ki se je pozneje preimenovalo v Zvezo geografov Slovenije. Prvič so se rojaki na Kocena spomnili že 16. oktobra 1898, ko je narodni buditelj in založnik Dragotin Hribar (1862–1935) odkril spominsko ploščo na nekdanji šoli (Kotnik 1898), ki pa zdaj žal ni več na ogled. Omeniti velja še spominsko ploščo, ki so jo leta 1921 odkrili ob 100-letnici rojstva in 50-letnici smrti na njegovi rojstni hiši. Pozneje so jo prestavili na po kozjanskem potresu leta 1974 zgrajeno, zdaj pa že porušeno osnovno šolo Blaža Kocena, katere nova stavba je pred nekaj leti zrasla v njeni neposredni bližini. To je edina šola v Sloveniji, poimenovana po geografu. V njej je tudi manjša razstava o Kocenovem delu.

V slovenščini priimek *Kocen* pomeni zeljnato steblo. Zaradi napačnega naglaševanja njegovega priimka, ko je zapustil domače kraje, naj bi se Kocen začel podpisovati *Kozen* oziroma *Kotzen*, kot je zapisano v arhivih celjske gimnazije in celovškega bogoslovja. Nemška beseda *die Kotzen* pa pomeni koc oziroma volnena odeja. Morda je prav iz te pomenske zveze pozneje prišlo do dandanes najbolj znane

Slika 2: Kocenova rojstna hiša na Hotunju.

Slika 3: Kocenova spominska hiša na Hotunju.

MILAN NATEK (IZ GRADIVA NARODNE IN UNIVERZITETNE KNIŽNICE)

Slika 4: Akademik Svetozar Ilešič odkriva spomenik na mestu nekdanje rojstne hiše.

transkripcije *Kozenn*, v kateri je opuščena črka t (Rutar 1899), kakor se je začel podpisovati šele kot gimnazijski profesor (Sitte 1996).

Že kot fantič naj bi veliko risal, kar je bila odlična podlaga za njegovo poznejše pedagoško in še zlasti kartografsko delo. Ob večerih je menda rad poslušal pripovedi o ponikovskih graščakih ter Napoleonu in francoskih vojakih, ki so se leta 1813 umikali iz Rusije mimo njegovih domačih krajev (Andoljšek 1991). Z enim od njihovih potomcev se je pozneje poročila njegova nečakinja Roza. Njena hčerka, Blaževa pranečakinja Jožefina Štefanija Komplet pa je pozneje v Zagrebu postala znana mladinska pisateljica z literarnim imenom Sonja Sever (Sever: pisma).

Blaž Kocen je najprej obiskoval trivialko na Ponikvi (1828–1832), ki je bila tik za farno cerkvijo. Zdaj je nekdanje šolsko poslopje popolnoma predelano in je v zasebni lasti (Andoljšek 1986). Poučeval ga je učitelj Jurij Bradač (Kovačič 1995b). Le dve desetletji prej je ponikovska šola gostila tudi najbolj znamenitega Ponikovljana, poznejšega škofa Antona Martina Slomška (1800–1862), ki so ga tudi Blažu pogosto postavljali za zgled (Kotnik 1898). S pridnim učenjem se je zapisal v tamkajšnjo zlato knjigo (Slovenski gospodar 1929), si s tem pridobil finančno podporo krajevnega trgovca Grablerja in lahko nadaljeval šolanje na celjski okrožni glavni šoli (Rus 1925).

Kljub zakonsko obveznemu šolanju za kršitelje niso bile predpisane denarne kazni, zato je v Kocenovem času šolo na spodnjem Štajerskem redno obiskovala manj kot polovica otrok (Cvirn 2009). V tedanjih kmečkih okoljih je moral reven kmečki otrok izredno odstopati od vrstnikov, da so mu starši, največkrat ob pomoči vaškega župnika ali kakšnega drugega mecena, omogočili nadaljevanje šolanja na višjih šolah. Blaž je očitno bil takšen učenec. Ker je bil zelo reven, je moral za preživetje inštruirati svoje sošolce. Zaradi slabe obleke so ga pogosto zasmehovali, zato si je pri meščanih izprosil stare frake, jih razparal, pobarval in si sam sešil obleko (Paidasch 1944). S tem se je začelo njegovo samotarstvo in pa čudaštvo, ki sta bili pozneje njegovi prepoznavni značajski potezi (Rus 1925).

Po končanem četrtem razredu celjske »Hauptschule« je v letih 1834–1839 obiskoval tedaj le šestletno gimnazijo v Celju. Naredil jo je z odličnim uspehom (Juventus ... 1838). Dve leti, ki sta mu manjkali za vpis na univerzo, je pozneje dokončal na graškem liceju (1839–1841), kjer je bil njegov sošolec tudi drugi znameniti slovenski avtor učbenikov, matematik Franc Močnik (1814–1892) iz Cerknega. Zatem se je lahko vpisal na celovško univerzo, kjer je nato na mamino željo študiral bogoslovje (1841–1845) in tako postal duhovnik (Bohinec 1925). To je bila seveda praktično edina mogoča poklicna pot za pridnega in sposobnega fanta iz skromne kmečke družine (Žagar 1972a), česar se je dobro zavedala tudi njegova mati (Medved 1991).

Ker pa mu je sredstev za študij vseeno vseskozi primanjkovalo, mu je zelo prav prišla pomoč starejšega kmečkega para brez otrok iz Sv. Andraža v Labotski dolini, kjer je imel v zahvalo svojo duhovniško posvetitev 1. avgusta 1845 (Andoljšek 1991).

2.2 POKLICNA POT

Kocen je sprva služboval kot kaplan v več spodnještajerskih krajih, najprej dve leti v Šentrupertu nad Laškim, nato dve leti v Šoštanju in nazadnje do leta 1850 v Rogatcu (Rus 1925). Stike z vdovelo materjo in sestro mu je močno olajšala izgradnja Južne železnice, ki je leta 1846 Hotunje in Ponikvo povezala s Celjem, Mariborom in Dunajem. Na mater je bil do konca njenega življenja močno navezan. Pogosto jo je obiskoval in ji pošiljal denarno podporo (Slovenski gospodar 1929).

Duh revolucionarnih sprememb leta 1848 je močno vplival tudi na šolstvo. Do tedaj so bile gimnazije večinoma latinske šole, saj je bilo več kot polovico ur namenjeno učenju latinščine, pač v skladu z nasveti, kakršen je bil tudi ukaz cesarja Franca I. iz leta 1821 (Moder 1952): »... *Ne potrebujem učenjakov, temveč le pridnih državljanov, in tako mi vzgajajte mladino* ...«. Uvedena sta bila sodoben predmetni pouk in matura. Število tedenskih ur se je skoraj podvojilo, močno pa se je povečalo tudi število ur, namenjenih geografiji, zgodovini, naravoslovju in matematiki. Okrepil se je tudi položaj slovenščine, saj je na večini gimnazij postala obvezen učni predmet za dijake slovenske narodnosti. Tovrstne spremembe so

Slika 5: Blaž Kocen kot duhovnik (Orožen 1974).

zahtevale močno posodobljeno metodiko pouka, nova didaktična učila in pripomočke ter izobražene profesorje, ki jih je močno primanjkovalo. Revolucija je bila sicer povsod zatrta, a povratek v Metternic-hov predrevolucionarni čas ni bil več mogoč. Ker se v cerkveni službi Kocen ni najbolje počutil, saj je bil precej nemirnega raziskovalnega in liberalnega duha, je zagrabil priložnost, ki jo je ponudila avstrijska šolska reforma gimnazij grofa Thuna iz leta 1849 (Umlauf 1898; Rothaug 1906; Schmidt 1966; Sitte 1982a, 1982b, 1992 in 1999; Sitte in Wohlschlägl 1999; Cvirn 2009).

Potreb po večjem številu izšolanih učiteljev seveda ni bilo mogoče zadovoljiti čez noč in država je novačila tudi duhovnike. Kocen je ponudbo sprejel in jeseni leta 1850 opustil kaplanovanje. Za dve leti je nastopil mesto nadomestnega učitelja (profesorja suplenta) za matematiko in fiziko oziroma naravoslovje na svoji nekdanji celjski gimnaziji, ki je medtem postala popolna osemrazredna gimnazija, kakršni sta na Štajerskem bili le še v Gradcu in Mariboru, zato je potrebovala novih učnih moči. Med Kocenovi celjskimi dijaki velja omeniti poznejšega vplivnega liberalnega politika Mihaela Vošnjaka (1837–1920; medmrežje 3). Za širitev celjske gimnazije je imel poleg mestnih veljakov veliko zaslug tudi Kocenov sokrajan Slomšek, ki je osebno prispeval 1000 goldinarjev, kar bi zdaj nanese kakih 13.000 evrov (Kretschmer in Birsak 2007), dijake pa je podpiral tudi pozneje (Schmidt 1966).

Podobno kot Kocen so tedaj storili še nekateri duhovniki, ki so pozneje zasloveli kot izvrstni profesorji in didaktiki. Med njimi velja omeniti kemika Mihaela Peternela (1808–1884) in fizika Karla Robida (1804–1877), ki ga je Kocen osebno spoznal med študijem bogoslovja v Celovcu. Robida, doma iz Male vasi (zdaj del Ježice v Ljubljani) je imel pomembno pionirsko vlogo tudi pri slovenski geografiji, saj je pod Slomškovim vplivom sodeloval pri Janežičevi *Slovenski Bčeli*; v njej je leta 1850 izdal *Uvod k splošnemu zemljopisu* (Južnič in Bratec Mrvar 2007).

Za Kocenovo navdušenje nad fiziko je imel najverjetneje veliko zaslug njegov odlični graški profesor Julius Gintl (1804–1883), ki je bil vodilni elektrotehnik v monarhiji in je pozneje izumil prvi prenosni telegraf. Veliko se je ukvarjal tudi z meteorologijo, med drugim je podrobno meril, preučeval in opazoval graške vremenske razmere v letih 1837–1842, s katero je svojo znanstveno pot začel tudi Kocen, ki je podobno študijo kot Gintl za Gradec, opravil za Goriško (Južnič 2009).

NARODNA IN UNIVERZITETNA KNJIŽNICA

Slika 6: Dragotin (Karel) Dežman.

Ker je bil zaslužek nadomestnega učitelja skromen in služba negotova, je od decembra 1852 do oktobra 1853 nadaljeval študij na Fizikalnem inštitutu dunajske univerze, da bi si pridobil ustrezno izobrazbo za rednega profesorja. Študiral je pri Andreasu von Ettingshausnu (1796–1878), ki je zaslovel kot avtor prve fotografije, narejene skozi mikroskop, pozneje pa je postal rektor dunajske univerze. Na Fizikalnem inštitutu ga je nasledil naš zamejski rojak Jožef Stefan (1835–1893), ki je isto ustanovo obiskoval le leto za Kocenom, medtem ko je bil njegov sošolec »oče« genetik Gregor Mendel (1822–1884). Kocen je diplomiral z odliko iz matematike, fizike in naravoslovja (Južnič 2009).

Po vrnitvi domov je dobil redno službo kot profesor na gimnaziji v Ljubljani (šolsko leto 1853/54). Za rednega profesorja je bil potrjen 30. januarja 1854 (Južnič in Bratec Mrvar 2007). Stanoval je v Maličevem dvorišču, kjer je zdaj veleblagovnica NAMA (Kladnik 1991), in se veliko družil z liberalnimi naravoslovci Dežmanom, Mitteisom in drugimi. Močan vpliv nanj je imel zlasti razgledani Dragotin Dežman (1821–1889). Kocen se je aktivno vključil v njegov krog pri Muzejskem društvu (Janša Zorn 1996; Južnič 2009).

Najverjetneje se je prav tam dokončno navdušil za geografijo, s katero je prišel v stik že na liceju v Gradcu, kjer je poslušal sicer neobvezna Haßlerjeva zgodovinsko-geografska predavanja in predavanja uporabne geometrije pri profesorju Josefu Knaru, ki so bila dobra podlaga za njegovo poznejše kartografsko delo (Južnič 2009). Takrat se je na Dunaju geografija ravno prebijala na univerzo. Med predavatelji sta bila tudi zasebni docent Adolph von Schmidl (1802–1863), ki je zaslovel kot raziskovalec kraških jam, še zlasti Planinske jame, in Friderich Simony (1813–1896), prvi redni profesor na dunajski univerzi, ki se je ukvarjal s fizično geografijo in geografsko didaktiko (Penck 1891).

Na enem od mesečnih sestankov Muzejskega društva za Kranjsko je Kocen 4. julija 1855 prvič predaval o zgodovini astronomije od začetkov do Hiparha, ki je umrl leta 120 pr. n. št. Na ljubljanski gimnaziji so tik pred Kocenovim prihodom začeli z zajetnimi nakupi najsodobnejših geografskih pripomočkov za fizikalni kabinet, katerega skrbnik je bil Kocenov prijatelj Heinrich Mitteis (1828–1878). Nabavili so več knjig, atlasov, globusov in zemljevidov. Kocen je skrbel za naravoslovno-kmetijski kabinet. Obogatil ga je z nakupi najnovejše geografske literature, med drugim z Ritterjevim učbenikom evropske geografije, Stielerjevim in Zieglerjevim atlasom ter drugimi učili (Južnič 2009). Verjetno se je ravno tukaj začelo

njegovo poglabljanje v geografijo, saj nekateri njegovi dijaki, najbolj znana sta bila Fran Erjavec in Ivan Tušek, ter biografi omenjajo, da ga je bilo vselej mogoče videti z geografsko knjigo v roki (Rutar 1899).

Morda ne le na lastno pobudo zaradi šibkega zdravja, dolgo časa je bolehal na dihalih, ampak tudi zaradi zamere v nekaterih konservativnejših cerkvenih krogih, ker je bil jožefinec in naj bi premalo maševal (Laibacher Tagblatt 1871), je 24. septembra 1855 odšel v Gorico. V škofijskih arhivih kakršnihkoli dokazov o kazenski premostitvi ni (Andoljšek 1991). Še nedolgo pred tem provincialna Gorica je bila tedaj še močno pod burbonskim (Burboni so se v Gorico zatekli h Coroninijem leta 1836, medmrežje 4) in Cauchyjevim vplivom (Južnič in Bratec Mrvar 2007) Augustin-Louis Cauchy (1789–1857) je bil kot najuglednejši matematik tistega časa v Gorici dve leti domači učitelj burbonskega pretendenta.

Kocen je v Gorici začel s svojim znanstvenim delom o goriškem podnebjju (*Das Klima von Görz*), ki je leta 1857 nastalo pod vplivi njegovega graškega profesorja Gintla ter del Augusta Kunzeka (*Lehrbuch der Meteorologie – Učbenik o meteorologiji*) iz leta 1850 in Heinricha Wilhelma Doveja (*Die Verbreitung der Wärme in der nördlichen Hemisphäre – Širjenje toplote na severni polobli*) iz leta 1853, ki jih je nabavil že v Ljubljani. Leto dni je trikrat dnevno izvajal meritve, ki so poleg meteoroloških parametrov vključevale celo potrese. Prvo uradno potresno postajo v tedanji monarhiji je šele več desetletij pozneje na Vegovi ulici v Ljubljani leta 1897 ustanovil Albin Belar (medmrežje 5). Predhodna opazovanja vremena in podnebja Josepha Barzellinija so se izkazala za zelo nenatančna. Dobljene rezultate je primerjal z drugimi opazovanji v monarhiji. V študiji je poleg podnebja opisal tudi kamnine, površje, vodovje, rastlinstvo in prst na Goriškem, nato pa glede na vse to ugotavljal primernost pokrajine in njenega podnebja za razne kmetijske pridelke. Med drugim se je močno zavzel za pogozdovanje Krasa (Kocen 1857).

V Gorici je poučeval tri leta (1855–1858). Med njegovimi učenci velja izpostaviti pesnika Simona Gregorčiča (Program gimnazije v Gorici 1857). V Gorici je začel tudi svoje didaktično geografsko delo, ki je zaznamovalo preostanek njegovega življenja. Najprej je leta 1858 na 86-tih straneh približno formata A5 izdal svoj prvi učbenik *Grundzüge der Geographie für die I. Classe der Mittel- und Bürgerschulen* (*Osnove geografije za 1. razrede srednjih in meščanskih šol*) z 42 lesorezi, ki je izšel v Pešti in na Dunaju.

Kmalu zatem je na lastno pobudo (Babler 1972) odšel na nemško gimnazijo v Olomouc na Moravskem, kjer je v letih 1858–1870 poučeval latinščino, grščino, naravoslovje, matematiko, fiziko in pozneje končno tudi geografijo (Program gimnazije Olomouc 1871; Bratec Mrvar 2000). Na tamkajšnjem vseučilišču je malo pred njim učil tudi drugi znameniti slovenski avtor matematičnih šolskih učbenikov Franc Močnik (Babler 1972).

Olomouc je bil v tistem času močno garnizijsko mesto s številno, večinoma nemško govorečo vojaško posadko, lastno univerzo, bogatim stolnim kapitljem in meščanstvom (Ed. Hölzel 1844–1969). Na Moravskem se je Kocen povezal z založnikom, tiskarjem, knjigarnarjem in trgovcem Eduardom Hölzlom (1817–1885), ki je imel največji in najpomembnejši kartografski zavod v tedanji Avstriji. V vsega desetih letih je tu izdal večino svojih del: tri učbenike v desetih izdajah, sedem različnih atlasov v več kot petdesetih izdajah, več kot dvajset različnih namiznih zemljevidov in vsaj enajst stenskih zemljevidov (Bratec Mrvar 2007). Ta dela so založbo Hölzel postavila na vodilno mesto pri šolski geografiji v tedanji monarhiji, saj je njen tržni delež presegal 40 % (Haardt 1898). Češki avtorji pa Kocena cenijo zlasti zato, ker so njegovi zemljevidi in atlasii predstavljali »... naravnost vzoren napredek ...« (Babler 1972) in tudi kot avtorja prvih čeških šolskih stenskih zemljevidov (Mucha 1971).

Pomembne so bile tudi Kocenove zasluge na področju razvoja didaktike geografije. Za svoje delo je bil na predlog predsednika vlade Antona von Schmerlinga 3. novembra 1863 kot eden najuglednejših domačih šolnikov imenovan v Cesarski šolski svet, ki naj bi po padcu Bachovega absolutizma reformiral avstrijsko šolstvo (Rieger 1865; Laibacher Tagblatt 1871; Babler 1972). Zamisel sveta in njegov statut sta bila delo Slovenca Frana Miklošiča, ki pa ga pozneje cesar Franc Jožef, kljub predlogu predsednika vlade, ni imenoval za njegovega predsednika, ampak le za člana. Svet nekako ni zaživel in čez štiri leta so ga ukinili (Schmidt 1966). Vseeno so v času njegovega delovanja pripravili nekatere predloge, ki so bili upoštevani pozneje. Kot posledica enega izmed njih se je leta 1871 geografija na gimnazijah

Slika 7: Olomouška založba Hölzel v Kocenovem času (Ed. Hölzel 1844–1969).

začela poučevati ločeno od zgodovine in statistike (Umlauft 1898). Kocen je bil tudi član Preizkusne komisije za ljudske in meščanske šole (Sitte 1996).

Leta 1870 se je zaradi bolezni predčasno upokojil. Preselil se je na Dunaj, kjer je na tedanji Stiftgasse, zdajšnji Gablergasse 28 v tedanjem predmestju Hernals 29. maja 1871 najverjetneje zaradi griže ali tifusa umrl s kartografsko skico v roki (Mitteilungen ... 1898; Sitte 1996; Kovačič 1995b). Na njegovi hiši so odkrili spominsko ploščo, ki pa je izginila ob podrtju hiše konec 19. stoletja. Pokopali so ga na starem hernalškem pokopališču, kjer je zdaj Lorenz-Bayerjev trg (Lorenz-Bayer-Platz; Sitte 1996). Pokopališče so že naslednje leto preselili na drugo lokacijo, pri tem pa se je za Kocenovim grobom žal izgubila sled. Vzrok je bil zagotovo tudi dejstvo, da ni imel potomcev, medtem ko sta najbližji sorodnici sestra Marija in polsestra Urška živeli v domačih krajih, daleč od prestolnice avstro-ogrske monarhije.

3 KOCENOVA DELA

Kljub slavi, ki so mu jo prinesli atlasi in zemljevidi, je bil Kocen tudi razmeroma ploden pisec pedagoških in znanstvenih del. Očitno je, da se je sčasoma specializiral v pedagoško sfero, čeprav je sprva pokazal tudi precejšen dar za raziskovanje. Zaradi poglobljenosti smo med znanstvena dela uvrstili tudi njegovo osrednje didaktično delo *Geografska učila* (Kocen 1861b).

3.1 ZNANSTVENA DELA

Kocenovo znanstveno udejstvovanje se je začelo v Gorici, kjer je leta 1857 napisal krajši znanstveni članek *Das Klima von Görz (Podnebje Goriške)*. Izšel je kot edina razprava v programu in letnem poročilu goriške višje gimnazije. Dolg je 14 strani in natisnjen v približnem formatu A5. Kocen je meritve opravil na goriški gimnaziji med julijem 1856 in junijem 1857. Ugotovitve primerja z rezultati predhodnih Barzellinijevih meritev (1781–1788). Tako kot predhodnik je meril temperaturo in zračni tlak, beležil pa je še deževne, snežne in nevihtne dneve ter dneve s točo. Ugotavljal je tudi maksimalno dnevno temperaturo, izmerjeno na soncu, oblačnost, količino padavin, izhlapevanje, najmočnejši veter, pojavljanje vrtinčastih viharjev in celo potrese. Meril je ob 7., 14. in 21. uri, tako kot to še vedno počnejo meteorologi. Ob primerjanju s starejšimi meritvami je ugotavljal, da so bile te precej manj kakovostne in nezanesljive. Na slabo primerljive rezultate naj bi najverjetneje vplivalo neprimerno izvajanje meritev, pri čemer naj bi imelo pomemben učinek na izmerjene vrednosti neposredno sončno obsevanje, zato so Barzellinijeve meritve praktično neuporabne (Kocen 1857).

Izmerjene in izračunane značilnosti goriškega podnebja je primerjal z vrednostmi, izmerjenimi v Trstu, Milanu, Kremsmünstru, Pragi in na Dunaju. Poleg tega je primerjal goriško zimsko in poletno izotermo s potekom enakih izoterm po svetu. Predstavil je tudi značilne vetrove na Goriškem. Goriško burjo primerja z mistralom v dolini Rone. Navaja nekaj izjemnih dogodkov, ki naj bi bili posledica njenega vpliva,

Das Klima von Görz.

Unter Klima verstehen wir das Produkt der physikalischen Erscheinungen im Grossen bezüglich ihrer Wechselwirkung auf die Organismen. Der Mensch der zu allen Dingen das Mass in sich selbst sucht und dasjenige, was mit seiner Natur übereinstimmt, gut, das Gegentheil schlecht nennt, bezieht auch das Klima zunächst nur auf sein Wohlbefinden, wobei er insofern im Recht ist, als der vornehmste der Organismen wohl den meisten Beruf hat die übrigen zu repräsentiren. Dabei wurzelt das

Slika 8: Izrez uvodnega dela članka *Das Klima von Görz (Podnebje Goriške)*.

Slika 9: Naslovnica članka *Geographische Lehrmittel* (Geografska učila).

na primer množičen pogin ovc leta 1836 in smrt petih kmetov na Nanosu, ki so zmrznili konec septembra 1843, ko je bil v dobrih deset kilometrov oddaljeni Gorici na videz običajen zgodnjejesenski dan (Kocen 1857, 12).

Ker je od geografske širine odvisna le temperatura, je druge podnebne prvine treba spoznati z raziskovanjem in opazovanjem, v medsebojni prepletenosti pa se najbolje odražajo v rastlinstvu. Za Gorico je posebej izpostavil pomen bližnjih visokih vzpetin iz krednega apnenca, predvsem Trnovskega gozda, »... kjer ni površinskih voda in potoki izginjajo brez sledu in življenje omogoča le kapnica, ta voda pa pride na dan v močnih izvirih pod slemenj, tako, da lahko tukaj pri sprehodu skozi to pokrajino popolnoma razumemo velik pomen vodnjakov v bibličnih pripovedih...« (Kocen 1857, 13). Ob ugotavljanju vplivov na rastlinstvo ni pozabil na pomen kamninske sestave, saj kot pomembna dejavnika rastlinske raznovrstnosti na Goriškem izpostavlja fliš, ki je zastopan predvsem v Brdih, in prodne nanose ob Soči in Vipavi.

Zaključek nakazuje, da mu je bilo tamkajšnje podnebje z izjemo burje dokaj všeč: »V splošnem pa je goriško podnebje ugodno, kar bi še bolj prišlo do izraza, če bi pogozdili okoliške ogolele vzpetine« (Kocen 1857, 14). Kot primer, da je pogozdovanje Krasa izvedljivo, navaja Trnovski gozd.

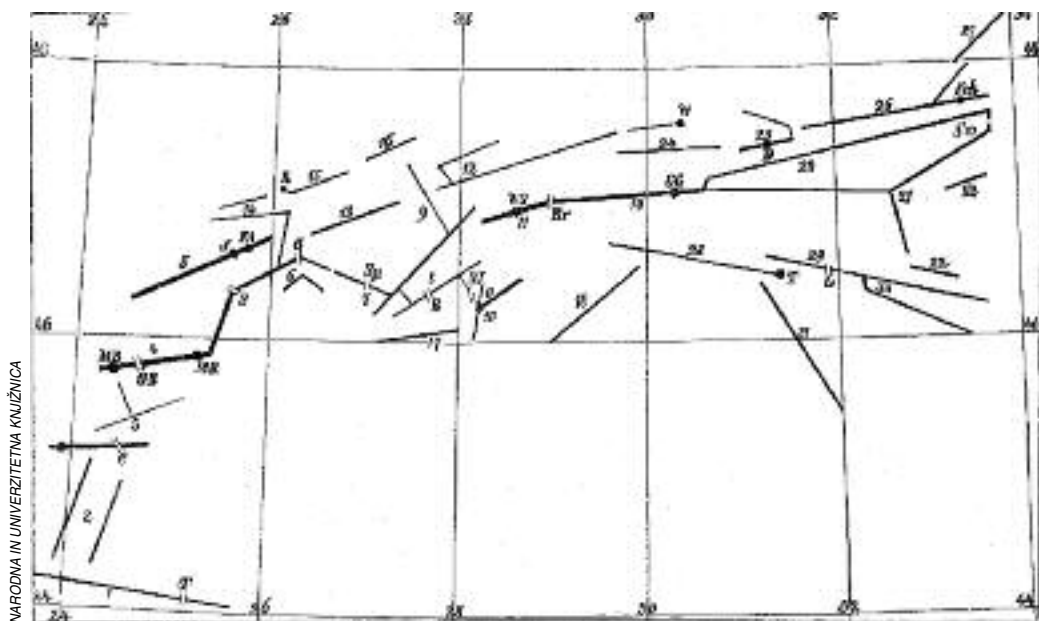
Najpomembnejše Kocenovo didaktično delo je članek *Geographische Lehrmittel* (Geografska učila) iz njegovega najbolj plodnega leta 1861, v katerem razmišlja o tedanjih učilih in njihovi uporabi pri pouku geografije. Izšel je v letnem poročilu nemške gimnazije v Olomoucu. V uvodu Kocen kot svoji deli navaja le atlas za srednje šole in »Grundzüge«. Zdelo se mu je, da je za predstavitev njegovih didaktičnih pogledov primernejši poglobljen članek kot pa uvodna beseda v atlasu, saj takšen »... poduk velja učiteljem in ne učencem...« (Kocen 1861b, 1).

V tem svojem drugem znanstvenemu članku Kocen predstavlja »... motive in ideje, ki so ga vodili...« (Kocen 1861b, 1) in so na kratko predstavljeni tudi v uvodnikih v drugih njegovih delih. Za naravoslovje

pravi, da se ga uči z opazovanjem in raziskovanjem naravnih teles, opazovanjem naravnih pojavov in s poskusi. Zanj so ključne številne nazorne slike, ki pa jih najdemo le v dragih učnih pripomočkih. Za predmet geografije ima zemeljsko površje, za njen namen pa njegov čim bolj nazoren prikaz. S tem naj bo zaznamovan tudi pouk geografije. Pri njem bi morale imeti zelo pomembno vlogo skice, risbe in podobni prikazi, ki lajšajo tako pouk kot učenje. Sporno in bistveno manj učinkovito se mu je zdelo zgolj pomnjenje besed, brez grafičnih ponazoritev. Takšno poučevanje in učenje se mu je zdelo težavnejše in manj učinkovito, saj je »... učenje pojmov brez nazornih podob nesmiselno ...« (Kocen 1861b, 4). Zato so potrebna geografska učila, med katera uvršča knjige s slikami in skicami, stenske in namizne zemljevide ter atlase. Na lahko in hitro razumevanje slik je opozoril tudi s skico in opisom mesečnega gibanja Lune okrog Zemlje ter z njim povezanih Luninih men. Podobno je dokazoval tudi na primeru učenja alpske zgradbe in slemenitve. Pripravil je nazorno skico, ki močno olajša razumevanje sicer precej zapletene zgradbe Alp. Tega se sodobni učenci ne učijo več tako podrobno!

Podoben sistem priporoča tudi pri poučevanju lege in medsebojne oddaljenosti pomembnih svetovnih mest, ki naj jih učenci prenašajo na geografsko mrežo. Od tod je le še majhen korak do izpopolnitve skice z železniškim omrežjem v Srednji Evropi. Za takšne skice Kocen pravi, da »... ni potreben ... risarski talent, ki bi presegel sposobnosti slehernega desetletnika ...« (Kocen 1861b, 9). Poleg tega navaja, da je takšna metoda olajšanje tudi za učitelja in najboljša zaposlitev za učence, ki jih tako lažje nadzoruje. Bila naj bi tudi manj naporna kot nenehno govorjenje. Za ta namen je navedel še nekaj drugih predlogov, kot so skiciranje obrisov celin, rečne mreže, prereзов celin, prereзов gora in podobno. S takšnimi pogledi se je precej približal sodobnim nazorom o bolj aktivnem pouku.

Po Kocenovem mnenju je prav takšno učenje bistveno za geografijo. Temelji na razumskem pomnjenju zemljevidov in še zdaleč ne pomeni le njihovega prerisovanja, ki ga ima pravzaprav za nesmiselnega. Kljub temu, da so le redki prerisali več zemljevidov kot on sam, je zapisal, da mu je to »... zelo malo koristilo pri bogatenju njegovega geografskega znanja, saj je prerisovanje večjih zemljevidov preveč zamudno, da bi si človek lahko zapomnil vse, kar je bilo prerisano ...« (Kocen 1861b, 10). Preostale zahteve za geografske učne pripomočke so podobne kot pri drugih predmetih. Kocen izpostavlja pomen

Slika 10: Skica alpske slemenitve v članku *Geographische Lehrmittel* (Geografska učila).

ustreznega izbora, obsega in porazdelitve učne snovi, ki morajo biti takšni, da učenec, ki se začne učiti od začetka, ne sme nikoli doživeti, da česa ne bi razumel. Za zelo pomembne je imel tudi natančno in čim preprostejšo zasnovo ter slikovito izražanje s čim manj metaforami, saj je v bistvu učbenik za učenec neke vrste zakonik.

Drugo nepogrešljivo učno sredstvo za geografski pouk so stenski in namizni zemljevidi, ki jih ne more povsem nadomestiti niti dober šolski atlas. Razlogi za to so raznovrstni, med pomembnejšimi pa so znanstveni, didaktični, umetniški in finančni. Največ težav je po znanstveni plati, saj so izdaje atlasov zelo obsežne in so lahko pripravljene le s skupinskimi napor. Čeprav so lahko zelo učinkoviti, le stežka prinesejo bistvene miselne preskoke. Za ponazoritev te trditve navaja, da milijonom matematičkom pred Newtonom ni niti približno uspelo odkriti zakona težnosti.

V drugem delu članka je Kocen predstavil svoje poglede na tedanje atlase in njihovo izdelavo. Ti pogledi so, razen krajših uvodnih misli v atlasih, praktično edini vir za vpogled v njegovo strokovno mnenje o področju, na katerem je najbolj zaslovel.

Zasnovo svojega atlasa je predstavil takole: »*Pri svojem delu sem želel združiti vse uporabno iz ostalih atlasov in po svojih najboljših močeh odpraviti njihove skupne pomanjkljivosti. Od von Sydowa sem prevzel način prikazovanja površja, od Stielerja njegovo vsebinsko bogatost, od Lichtensterna pa preprostost in barvitost (litografski ploskovni tisk). Od Adamija sem poskušal prevzeti čim bolj smotno zasnovo geografske mreže. Protislovni lastnosti, kot sta razkošnost in preprostost, sem skušal uresničiti, prvo na podrobnih zemljevidih in drugo na preglednih. Za bolj uporabne kot majhni šolski atlasi so se pokazali veliki priročni atlasi (Stielerjev in Kiepertov) ter najnovejše objave v Petermannsovih Geographische Mitteilungen*« (Kocen 1861b, 17).

Zaradi številnih, tudi nasprotujočih si zahtev, ki jih je treba uskladiti pri snovanju šolskega atlasa, je kot prvi pogoj za njegov uspeh izpostavil »... *intelektualno večplastnost avtorja* ...« (Kocen 1861b, 12), pri čemer velika enostranska usposobljenost ne zadostuje, saj je s tem običajno preveč enostransko usmerjen celoten atlas. Atlas naj bi služil učencem skozi celotno šolanje. Moral bi biti tako preprost kot bogat in enako uporaben tako ob začetku kot ob koncu učnega procesa. Uporaben naj bi bil tudi pri pouku zgodovine in gospodarskih vsebin. Za vse te zahteve mora avtor že ob izdelavi atlasa imeti »... *primeren občutek, nepristranskost in veliko razumevanje* ...« (Kocen 1861b, 12), šele zatem je lahko razumljiva tudi njegova in založnikova želja po zaslužku.

Po Kocenu je bil manj problematičen umetniški vidik atlasov. Za ta vidik so potrebni marljivost, vztrajnost in združevanje več moči. Kocen navaja primere številnih del z opaznim neskladjem med umetniško odlično izvedbo in slabo vsebino. Takšna naj bi bila tudi atlas Payna iz Leipziga in na področju specialne geografije pri Brockhausu izdan Schadejev *Illustrierte Handatlas (Ilustriran priročni atlas)*. Kartografsko delo je imel za različno zahtevno. Najlažji se mu je zdel izris obal, rek, cest, železnic in mest, težavnejši naj bi bili napisi na zemljevidih, še najtežji pa prikaz površja. Po njegovem mnenju so dobri prikazi površja zelo redki. Zaradi finančnih razlogov so dobri zemljevidi redko delo enega samega kartografa, saj dober kartograf »... *ne sme izgubljati časa z manj pomembnimi opravili, ki ne ustrezajo njegovim sposobnostim* ...« (Kocen 1861b, 12).

S tem lahko pojasnimo tudi nekatere sicer nerazumljive napake na nekaterih njegovih zemljevidih v atlasu, na primer zapis Leibach za Ljubljano na zemljevidu številka 12 v različici, ki jo hranijo v Olo-moucu in zapis LONON namesto LONDON na političnem zemljevidu Evrope (številka 4) v različici, ki jo hranijo v Gradcu. Očitno jih velja pripisati njegovim anonimnim sodelavcem, ki so pripravljali litografske plošče. Za dober zemljevid je bil nujen natančen izris prikazanih prvin na apnenčaste plošče. Šele zatem se je delo znašlo v rokah tiskarja. Kocen je za dobre tiskarje zapisal, da »... *so tako redki kot dobri kartografi* ...« (Kocen 1861b, 12). Litografske plošče so se namreč pogosto popolnoma uničile že po prvih sto odtisih. Zagotovo je bilo mogoče za dobro plačilo najti tudi dobre tiskarje, ki so se izkazali s skrbnostjo pri delu.

S finančnega zornega kota naj bi bili atlasi »... *po možnosti čim bolj poceni, ob tem pa vsebinsko bogati in privlačno narejeni* ...« (Kocen 1861b, 13). Ker je bil za takšen projekt potreben precejšen kapital,

so se pri tovrstnih delih tudi večje založbe pogosto združevale. Kocen kot primere navaja založbe Westermann, Vieweg in Reimer. Takratni stroški izdelave šolskega atlasa so bili najmanj 45.000 goldinarjev. Preračunano v današnjo vrednost bi to zneslo okrog 140.000 evrov (Kretschmer in Birsak 2007). Še precej višji so bili, če je bil atlas tiskan na jeklorezu. Za povrnitev vloženega kapitala je bilo »... *treba natisniti najmanj 10.000 izvodov* ...« (Kocen 1861b, 13). Zato so mnogi takratni veliki atlasi (Kretschmer, Dörflinger in Wawrik 1886) in tudi slovenski Cigaletov Atlant (Orožen Adamič in Urbanc 2005a), katerega prvi snopič listov je izšel leta 1869, izhajali postopno, po posameznih listih. Visoke knjigar-niške provizije, ki so dosegale tudi polovico prodajne cene in s tem zagotovljen dobiček, so bile razlog, da v tistem času avstrijski knjigarnarji niso bili zavzeti za lastne založniške projekte.

Kocen je v vsakem od omenjenih atlasov našel dobre strani, ki so bile vredne posnemanja. Vsee-no je menil, da »... *še vedno ni vsestransko dobrega atlasa* ...« (Kocen 1861b, 13). Opazil je vrsto slabosti, ki so bile skupne vsem atlasom. Najprej navaja pomanjkanje prikaza in razlage kartografskih projek-cij, saj je zanj »... *preučevanje zemljevida brez razumevanja projekcije enako kot muziciranje brez not* ...« (Kocen 1861b, 14). Motili so ga tudi nenavajanje merila zemljevidov v nekaterih atlasih, na primer pri von Sydowovem, Lichtensternovem in Stielerjevem (z izjemo novejših Berghausovih zemljevidov) ter uporaba samovoljnih in neprimerljivih meril, na primer pri Adamijevem. Obregnil se je ob nesmotrne zasnove večine atlasov, ki odražajo »... *nekatera zastarela stališča in pomanjkanje splošne razgleda-nosti avtorjev* ...« (Kocen 1861b, 14). Takšne neprizanesljive ocene so naletele na še ostrejši odziv nemških kritikov njegovega atlasa (Petermans ... 1861).

Le za Adamija je Kocen ocenil, da se je izognil marsikateri nesmotrnosti svojih predhodnikov. Pri zasnovi zemljevida je namreč najbolj cenil pomen prikazanega z družbenega in zgodovinskega zor-nega kota, manj pa iz naravnega. Motilo ga je na primer prikazovanje Belgije, Nizozemske in Danske v precej večjem merilu kot domačih dežel, pa tudi, da so različno pomembne države obravnavane na enaki stopnji, na primer Francija in Španija, »... *saj se prva po pozornejšem tehtanju pokaže za vsaj štirikrat pomembnejšo, in vendar sta obe v vseh atlasih prikazani v enakem merilu. Ugovor, da lahko le tako primerjamo njuni velikosti, je neustrezen, saj so temu namenjeni pregledni zemljevidi* ...« (Ko-cen 1861b, 15). Pomembnost posameznih pokrajin se mu je zdela prevečkrat spregledana, saj je na primer Pariz z okolico zgodovinsko, politično in družbeno skoraj tako zanimiv kot ostala Francija sku-paj, enako naj bi veljalo za Rim in Neapelj z okolico v primerjavi z Italijo ter London z Anglijo. Kljub temu ta območja niso v nobenem atlasu predstavljena v večjem merilu kot preostala država. Izjema naj bi bil le prikaz Pariza v Stielerjevem atlasu. Za šolsko rabo se mu je zdelo pomembno, da zemljevidi vsebu-jejo zgodovinske, trgovske in industrijske vsebine vsaj v takšni meri, kot je bilo potrebno pri poučevanju. Čeprav naj bi si na primer učitelj zgodovine lahko pomagal z zgodovinsko-geografskimi priručniki, naj bi bilo po Kocenovem mnenju iskanje po njih preveč zamudno. Zato so bile te prvine »... *ena glavnih stvari, ki sem jih želel dodati v svojem atlasu* ...« (Kocen 1861b, 15).

O Stielerjevem atlasu založbe Justus Perthes iz Gothe (Wawrik 1884) je Kocen zapisal: »... *Naj-bogatejši, vendar ima še vedno premalo zgodovinsko pomembnih krajev, ki se omenjajo pri pouku zgodovine v naših šolah. Včasih pa je bogatost prav nesmiselna, na primer pri nešteti ognjenikih na otočjih, prikazanih na splošnem geografskem zemljevidu Azije. Večina starejših zemljevidov je slaba in le novi Berghausovi zemljevidi ta atlas še vedno ohranjajo na vodilnem mestu* ...« (Kocen 1861b, 13).

Von Sydowov atlas iste založbe je ocenil takole: »*Posebno dobro je v njem prikazano površje, zato je primeren zlasti za vojaške šole, medtem ko drugih dobrih strani skorajda nima. Politični zemljevidi so pod vsako kritiko in vsebujejo komaj kaj več kot meje držav. Prostor je izrabljen neracionalno, kar se pozna tudi pri previsoki ceni, saj bi lahko bilo vseh 42 zemljevidov brez problemov natisnjenih le na 45 straneh*« (Kocen 1861b, 13–14).

Lichtensternovemu atlasu založbe Westermann iz Braunschweiga (Wawrik 1884) je namenil tako pohvale kot kritike: »*Zaradi prijetne izvedbe (razen kvadratnega formata, ki ni najbolj posrečen), vab-ljive za pogosto raziskovanje, ima posebno vrednost za začetnike, saj s preprostostjo in močno poudarjenimi najpomembnejšimi hribovi spodbuja učenje. Opazna slabost je nepotrebno razsipavanje*

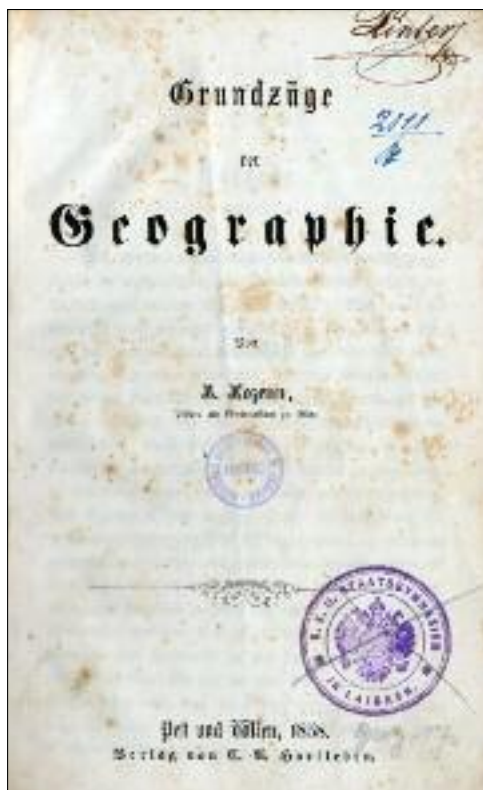
s prostorom, saj bi lahko avtor vse dvostranske zemljevide brez škode pripravil kot enostranske. Poleg tega se politični in splošni geografski zemljevidi skorajda ne razlikujejo, če izvajamo obarvane meje. Amerika ima na primer po dva zemljevida za Severno in Južno Ameriko, medtem ko bi lahko, enako kot jaz, na enem samem listu prikazal celo Ameriko, pri čemer bi zagotovil enotno merilo ter združen naravni in politični prikaz. Kvadratni format je za šolsko rabo zelo neprimeren, saj imajo le redke šole dovolj široke klopi, da bi lahko ta atlas razgrnili brez oviranja sosedov» (Kocen 1861b, 14).

O Adamijevem atlasu založbe Dietrich Reimer iz Berlina (medmrežje 6), ki pozneje na trgu ni bil najbolj uspešen, je imel deljeno mnenje: »... Najboljša zasnova in smotrna izbira zemljevidov, vendar je šibkejša plat tehnična izvedba, še zlasti tisk, ki je poln napak. Razen tega je cena 2 tolarja in 20 grošev oziroma malo manj kot 6 goldinarjev (skoraj dvakrat večja od Kocenovega atlasa, opomba avtorjev) dosegljiva le redkim šolarjem ...« (Kocen 1861b, 14).

3.2 UČBENIKI

Kocen je avtor štirih učbenikov, ki so med letoma 1858 in 1898 skupaj doživeli kar 41 izdaj. Prav učbeniki so bili njegova najzgodnejša didaktična dela. Prvi učbenik je bil tudi edini, ki ga je Kocen napisal še v času, ko je poučeval na gimnaziji v Gorici in ga sprva ni izdal pri založbi Hölzel.

Delo *Grundzüge der Geographie für die I. Classe der Mittel- und Bürgerschulen* (Osnove geografije za 1. razrede srednjih in meščanskih šol) z 42 lesorezi je izšlo leta 1858 pri dunajsko-peštanski založbi Hartleben. V učbeniku se pozna Kocenova fizikalna izobrazba, saj je kar 16 začetnih strani namenil matematični geografiji. Ta zavzema skoraj petino učbenika, precej več kot v konkurenčnih učbenikih

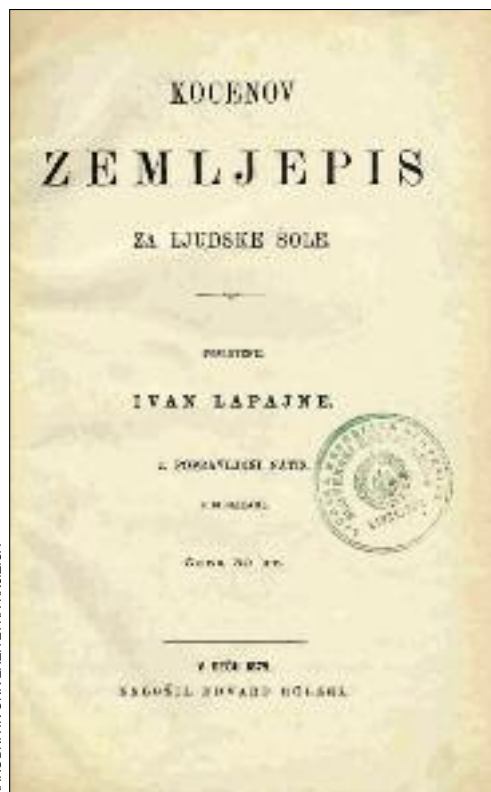
Slika 11: Naslovnica *Grundzüge der Geographie* (Osnove geografije).

Bellingerja, Netoliczka, Herra in drugih (Sitte 1992). Po en izvod njegove prve in druge izdaje Osnov geografije hrani tudi Narodna in univerzitetna knjižnica v Ljubljani. Med avstrijskimi kolegi je delo doživelo dober sprejem (Steinhauser 1858), na kar kaže tudi dejstvo, da so pozneje, do leta 1871, izšle še štiri izdaje pri njegovi »matični« založbi Hölzel.

V uvodu v svoj prvi učbenik je Kocen zapisal, da »... je posebna vrednost geografije njena nazor-nost in trdno vtisnjene predstave o objektih njenega preučevanja ...« (Kocen 1858, 3). V njem si je zamislil pot učenja od »... znanega, lahkega in preprostega do neznanega, težkega in sintetičnega združevanja znanja ...« (Kocen 1858, 3). Zavzemal se je, naj učenci in dijaki prerisujejo risbe, skice in podobe. Že v tem učbeniku je poudaril pomen pravilnega zapisovanja in izgovarjave tujih zemljepisnih imen, s tem da je kot prvi dodal zapis njihovega izgovora. Četrta izdaja iz leta 1867 je bila močno razširjena, saj je bil njen obseg več kot podvojen. Istega leta je izšel tudi separat iz tega dela z naslovom *Politična geografija Srednje Evro-pe*. Vendar se je kmalu pokazala potreba po ločenih učbenikih za meščanske in ljudske šole na eni strani ter srednje šole na drugi. Zato se je Kocen lotil pisanja novih učbenikov. Zadnja, precej spremenjena in skrajšana izdaja Osnov geografije, namenjena meščanskim in prvim razredom srednjih šol, je izšla leta 1871.

Kocenovo najplodnejše obdobje je bilo na Češkem, v sodelovanju z založbo Hölzel. Tu je napisal tudi večino geografskih učbenikov za ljudske, meščanske in srednje šole, ki so doživeli številne izda-je. Iz nemščine so jih prevedli tudi v češčino in slovenščino.

Deli *Spezielle Geographie* (Posebna geografija, 1868) ter *Geographie und Statistik der österreichisch-ungarische Monarchie* (Geografija in statistika avstro-ogrske monarhije, 1868) sta bili kmalu združeni v publikaciji *Leitfaden der Geographie* (Vodnik po geografiji, 1868). Ta njegov učbenik sta pozneje, zla-

Slika 12: Slovenska izdaja Kocenovega učbenika *Erdbeschreibung für Volksschulen* (Zemljepis za ljudske šole).

sti statistično, posodabljala Vogel in Jarc. Nazadnje je izšel leta 1898, takrat že razdeljen v štiri zvezke (Prilinger 1959; Sitte 1986 in 1987; Bratec Mrvar 2000).

Podobno uspešen je bil tudi nižjim šolam namenjen učbenik *Erdbeschreibung für Volksschulen* (Zemljepis za ljudske šole, 1869), ki je izšel tudi v češčini in v kar dveh izdajah (1877 in 1879) v slovenščini. Prevod in priredba sta bili delo Ivana Lapajneteta (Bratec Mrvar 2000). Skupaj je doživel kar 11 nemških izdaj, ki jih je posodabljal Karl Friedrich Baur (Bratec Mrvar 2000).

Zadnji Kocenov učbenik *Die Österreichisch-Ungarischen Monarchie für geographischen Schulunterricht* (Avstro-ogrška monarhija za geografski pouk) je bil domoznansko usmerjen. Izšel je že po njegovi smrti leta 1872 in ga je dokončal Ferdinand Krautschneider. Njegov predhodnik je bil separat *Das Kaiserthum Österreich in historisch-geographischer Darstellung* (Zgodovinska in geografska predstavitev Avstrijskega cesarstva), ki je izšel pred letom 1867, vendar se žal ni ohranil (Kocen 1868b).

Preglednica 1: Kocenovi učbeniki.

naslov	število izdaj v letih 1858–1871	število poznejših izdaj	skupaj
Grundzüge der Geographie (Osnove geografije)	5	0	5
Leitfaden der Geographie (Vodnik po geografiji)	2	19	21
Erdbeschreibung für Volksschulen (Zemljepis za ljudske šole)	4	10	14
Die Österreichisch-Ungarischen Monarchie (Avstro-ogrška monarhija)	0	1	1
skupno število izdaj	11	30	41

3.3 STENSKI IN NAMIZNI ZEMLJEVIDI

Kocen in založba Hölzel sta pred atlasih začela z izdajanjem stenskih in namiznih zemljevidov (Haardt 1898). Sprva šolski atlasi še niso bili obvezen učni pripomoček, je pa vsaka meščanska šola in gimnazija morala imeti vsaj tri stenske zemljevide, ki so prikazovali Zemljini polobli, Evropo in Srednjo Evropo (Fuchs 1952). Ker na nobenem ni zabeleženo leto izida, je težko natančno ugotoviti, kdaj so pravzaprav izšli. Datacija je lahko le posredna, prek reklamnih objav na platnicah učbenikov, stanja železniškega omrežja in seveda razmejitev držav ter njihovih sestavnih delov. Zlasti Kocenove splošne geografske in zgodovinske zemljevide so uporabljali več desetletij, vse do konca 19. stoletja. Njegovi šolski stenski in namizni zemljevidi so izhajali v nemščini, češčini, madžarščini, hrvaščini in poljščini. Zagotovo so izšli naslednji:

- *Planigloben* oziroma *Halbkugeln der Erde* (Zemljini polobli). Prva izdaja je izšla na dveh listih s prikazom zahodne in vzhodne poloble. Druga izdaja je bila precej spremenjena. Prikaz severne in južne poloble v Mercatorjevi projekciji je bil odtisnjen na štirih listih. Izšli sta tudi češka in madžarska izdaja.
- *Europa* (Evropa). Stenski zemljevid je izšel v dveh sočasnih izdajah s prikazoma temeljnih naravnih in političnih značilnosti Evrope. Tako kot prejšnji je izšel tudi v češki in madžarski izdaji.
- *Schulwandkarte der Österreichisch-ungarischen Monarchie* (Šolski stenski zemljevid avstro-ogrške monarhije). Tudi domoznanski zemljevid domače države je izšel v dveh izdajah, kot politični in splošni geografski zemljevid. Izšel je kmalu po nastanku dualistične monarhije spomladi leta 1869. Prva izdaja je bila namenjena predvsem ljudskim, druga pa višjim (srednjim) šolam.
- *Palästina* (Palestina). To je bil glede na nekdanjo tesno povezanost zgodovine in geografije, ki sta se v Kocenovem času v večini šol še vedno poučevali skupaj, eden najbolje prodajanih zemljevidov. Ker je prikazoval Sveto deželo z biblijskimi kraji, so ga s pridom uporabljali tudi pri verouku. Med vsemi sorodnimi izdelki se je verjetno uporabljal najdlje, saj ga kot edini »Kocenov izdelek« z dimenzijami 110 krat 136 cm še v tridesetih letih 20. stoletja najdemo v ponudbi zagrebške založbe St. Kugli, ki ga je seveda ponujala prevedenega v hrvaški jezik (Rogulja 1988).

- *Königreich Böhmen (Kraljevina Češka)*. Bil je prvi v vrsti stenskih zemljevidov avstrijskih dežel. Izšel je v nemškem in češkem jeziku.
- *Mähren und Schlesien (Moravska in Šlezija)*. Ta stenski zemljevid je bil skorajda domoznanski, saj je prikazoval deželo, kjer je bil prvotno sedež založbe Hölzel, v njej pa je dobro desetletje služboval in bival tudi Blaž Kocen.
- *Niederösterreich (Spodnja Avstrija)*. Zemljevid je bil del zbirke stenskih zemljevidov avstrijskih dežel.
- *Oberösterreich (Zgornja Avstrija)*. Zemljevid je bil del zbirke stenskih zemljevidov avstrijskih dežel.
- *Kärnten (Koroška)*. Tudi ta zemljevid je bil del zbirke stenskih zemljevidov avstrijskih dežel.
- *Steiermark (Štajerska)*. Ta stenski zemljevid z vsaj dvema izdajama je bil del zbirke stenskih zemljevidov avstrijskih dežel.
- *Oberösterreich und Salzburg (Zgornja Avstrija in Solnograška)*. Tudi ta zemljevid je bil del zbirke stenskih zemljevidov avstrijskih dežel.

Vsi ti zemljevidi so pri Hölzlu izšli tudi kot pomanjšani namizni zemljevidi. Poleg njih so v takšni obliki izšli še zemljevidi *alpskih dežel*, *avstrijskih alpskih dežel* ter domovinski zemljevidi *vseh dežel cesarstva*, *Švice*, *Bavarske*, *Württemberga* in *Badna*. Žal so Kocenovi namizni zemljevidi zelo redki in najslabše ohranjeni, zato med zbiratelji dosegajo najvišjo ceno (medmrežje 7). Izbira zemljevidov jasno kaže, da je imela založba Hölzel namen prodreti tudi na švicarsko in nemško tržišče. Izdala je še nekatere regionalne Kocenove zemljevide:

- *Höhenschichtenkarte von Ober-Österreich und Salzburg (Zemljevid Zgornje Avstrije in Solnograške z višinskimi pasovi)*. Namenjen je bil nazornejšemu prikazu površja in je pri pouku domoznanstva omogočal lažje določanje nadmorskih višin posameznih krajev. Izšel je v merilu 1 : 800.000.
- *Handkarte von Böhmen (Priročni zemljevid Češke)*. Ta zemljevid je bil del zbirke stenskih zemljevidov avstrijskih dežel. Posebni izdaji sta vsebovali še meje političnih in sodnih okrajev.
- *Handkarte von Mähren und Schlesien (Priročni zemljevid Moravske in Šlezije)*. Tudi ta zemljevid je bil del zbirke stenskih zemljevidov avstrijskih dežel. Posebni izdaji sta vsebovali še meje političnih in sodnih okrajev.
- *Handkarte der Österreichisch-ungarischen Monarchie zur Übersicht der topographischen und politischen Einteilung (Priročni pregledni topografsko-politični zemljevid avstro-ogrske monarhije)*. Izšel je v merilu 1 : 2.500.000.
- *Berg- und Flußkarte der Österreichisch-ungarischen Monarchie (Orohidrografski zemljevid avstro-ogrske monarhije)*. Tudi ta je izšel v merilu 1 : 2.500.000.
- *Alpenländer (Alpske dežele)*. Na tem zemljevidu, ki se prvič omenja leta 1871, so poleg avstrijskih alpskih dežel prikazani tudi celotna Švica in francosko-italijanski del Alp.
- *Österreichische Alpenländer (Avstrijske alpske dežele)*. Na zemljevidu so ozemlja Zgornje Avstrije, Solnograške, Tirolske, Štajerske in Koroške. Prvič se omenja leta 1871.

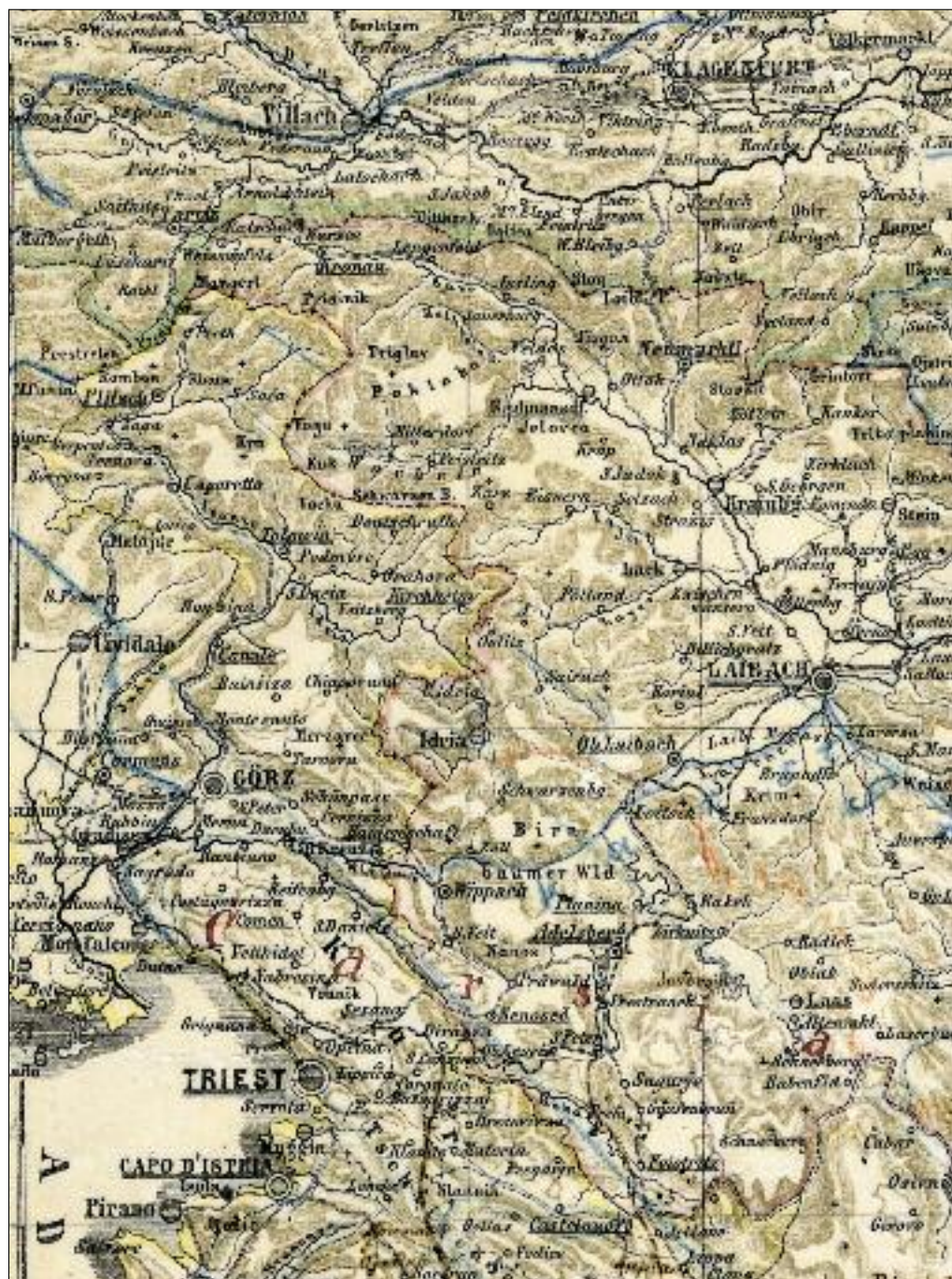
Po letu 1869 so izhajali tako imenovani domoznanski zemljevidi (*Vaterlandskarte*), ki so prikazovali posamezne dežele avstro-ogrske monarhije in tudi nekatere sosednje dežele, za katere so v založbi upali, da jim bo uspel prodor na njihova tržišča. Največji interes so imeli za južnonemško in švicarsko tržišče. Izšli so *Karte von Ungarn und Nebenländer (Zemljevid Ogrske in sosednjih dežel)*, *Karte von Böhmen (Zemljevid Češke)*, *Karte von Galizien mit der Bukowina (Zemljevid Galicije in Bukovine)*, *Karte von Länder der ungarischen Krone (Zemljevid dežel ogrske krone)*, *Karte von Mähren und Schlesien (Zemljevid Moravske in Šlezije)*, *Karte von Karpathenländer (Zemljevid karpatskih dežel)*, *Karte von Nieder-Österreich (Zemljevid Spodnje Avstrije)*, *Karte von Ober-Österreich und Salzburg (Zemljevid Zgornje Avstrije in Solnograške)*, *Karte von Steiermark (Zemljevid Štajerske)*, *Karte von Kärnten (Zemljevid Koroške)*, *Karte von Steiermark und Kärnten (Zemljevid Štajerske in Koroške)*, *Karte von Krain mit Istrien (Zemljevid Kranjske z Istro)*, *Karte von Krain, Istrien, Görz, unt. Kärnten und unt. Steiermark (Zemljevid Kranjske, Istre, Goriške, spodnje Koroške in spodnje Štajerske)*, *Karte von Tirol mit Vorarlberg (Zemljevid Tirolske in Predarlske)*, *Schulkarte von Bayern (Šolski zemljevid Bavarske)*, *Schulkarte von*

Slika 14: Izrez iz Kocenovega namiznega Zemljevida Kranjske, Istre, Goriške, spodnje Koroške in spodnje Štajerske.

Württemberg (*Šolski zemljevid Württemberga*), *Schulkarte von Baden* (*Šolski zemljevid Badna*) in *Schulkarte der Schweiz* (*Šolski zemljevid Švice*).

Za Slovence sta najbolj zanimiva *Zemljevid Kranjske, Istre, Goriške, spodnje Koroške in spodnje Štajerske* ter *Zemljevid Štajerske in Koroške*. Prvega bi lahko poimenovali tudi *Zemljevid slovenskih dežel*, saj je v legendi jasno označena slovenska jezikovna meja, ki je ročno obarvana z modro barvo. Goto-vo je bil spodbuda zanj znameniti Kozlerjev zemljevid s podobnim merilom in obsegom. Žal pa so na njem skoraj vsa imena zapisana izključno v nemškem jeziku. Tudi na drugem zemljevidu je slovenska jezikovna meja obarvana.

Čeprav sta oba zemljevida v NUK-u označena z letnico »*okrog 1865*«, je prvi verjetno nekoliko mlajši. Zanimivo je njegovo poreklo, saj ga je NUK-u zapustil Simon Rutar, ki je na njem pustil nemalo ročnih opomb. Iz njih lahko sklepamo, da je bil verjetno njegov drugi lastnik, saj so na zemljevidu tudi nemške opombe v drugi pisavi.

Oba namizna zemljevida imata zelo podobni merili (prvi 1 : 1.040.000 in drugi 1 : 1.000.000) in za mersko enoto razdalj avstrijske milje, saj je bil metrski sistem v Avstro-Ogrski zakonsko prevzet leta 1871 (Slukan Altič 2003) in dejansko uveden šele leta 1876 (Birsak 2011). Na *Zemljevidu Kranjske, Istre, Goriške, spodnje Koroške in spodnje Štajerske* je kot litograf naveden Köke. Ker na drugem zemljevidu tega imena ni, lahko sklepamo, da je nekoliko mlajši, saj je Köke konec šestdesetih let 19. stoletja zapustil založbo Hölzel in ustanovil lasten litografski zavod (Orožen Adamič in Urbanc 2005). Pri data-ciji obeh zemljevidov si lahko pomagamo tudi z železniškim omrežjem. Glede na že vrisani železniški progi Pivka–Reka, ki je bila dokončana leta 1873, in Divača–Pulj, dokončani leta 1876 (medmrežje 6), je bolj verjetna datacija *Zemljevida Kranjske, Istre, Goriške, spodnje Koroške in spodnje Štajerske* okrog leta 1875, čeprav navedba avstrijskih milj in litografa nakazujeta, da gre za drugo, ne preveč dosledno popravljeno izdajo, ki je izšla po Kocenovi smrti.

3.4 ŠOLSKI ATLASI

»*Konečno naj se še opomni, da naj izverstnejše zemljepisno učilo je vendar le zemljevid, knjiga ima samo to nalogo, da zemljevid razlaga in da kaže na najvažnejše točke v njegovem obsegu.*«

Blaž Kocen (Kocenov zemljepis za ljudske šole 1877)

Vsakega atlasa ne moremo označiti za šolski atlas. Šolski atlas mora biti namreč prilagojen stop-nji kartografske pismenosti učencev, obravnavanim učnim vsebinam in zahtevam specialne didaktike. Od splošnih atlasov se razlikuje tudi po tem, da mora imeti predvsem ustrezen format in težo, seveda pa tudi primerno ceno (Zögner 1986; Perko 2005; Kretschmer 2009).

Atlasi so knjige, ki marsikateremu učencu in dijaku omogočajo svojski način spoznavanja bližnjih in daljnih dežel ter dojemanja sveta kot celote. Mnogo bolj kot danes, ko imamo na razpolago vrsto najrazličnejših učil in pripomočkov, so bili pomembni v preteklosti, saj so bili najpogostejše poglavitni in izjemno dragocen vir informacij o geografskem prostoru (Umlauf 1898; Haardt 1898). Prek njih se je marsikdo navdušil za potovanja ter geografska in zgodovinska raziskovanja, v marsikaterem domu pa so veljali celo za najdragocenejšo knjigo. Zato so jih mnogi skrbno hranili tudi potem, ko so že končali svoje šolske obveznosti.

Potreba, da bi posamezne zemljevide povezovali v knjige, se je pojavila zaradi priročnosti in boljše preglednosti. Prvi potopisni zemljevidi so bili izrisani kot skice popotnikov, zato podatki o položajih mest, cest, rek in drugih prikazanih prvin niso bili najbolj zanesljivi. Šele astronomska opazovanja s sekstan-ti, predvsem pa iznajdba kompasa in teodolita so omogočili, da se je položajna natančnost kartografskih izrisov bistveno izboljšala. Na zemljevidih so obrisi celin in držav začeli dobivati zdajšnjo podobo. Sprva so bili atlasi namenjeni zlasti bogatenju knjižnic na gradovih in v samostanih (Peterca, Radošević in Mili-savljevič 1974; Belec 1979; Kretschmer, Dörfinger in Wawrik 1986; Fridl 1998; Rhind 1998; Woodward 1998).

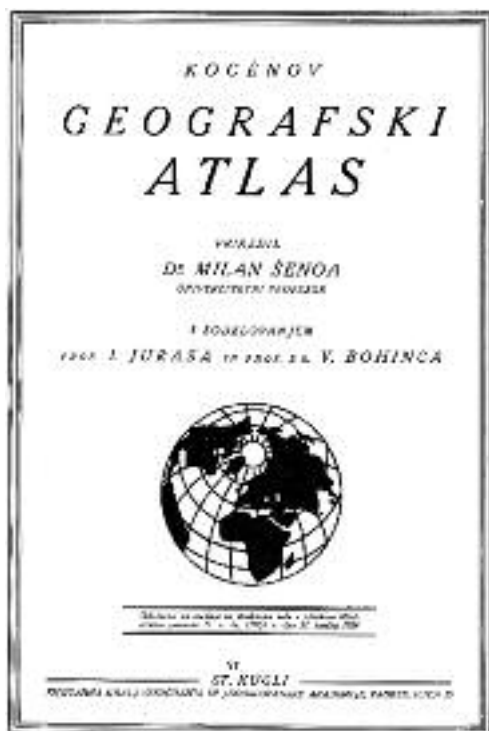
Za prvi šolski atlas velja Hontersov atlas iz leta 1530. Takrat so se atlasi le malo razlikovali od učben-ikov, saj so imeli obsežna besedila z redkejšimi lesorezi. V 17. stoletju so sloveli predvsem nizozemski

in nekoliko pozneje francoski atlasi (Kretschmer, Dörflinger in Wawrik 1986). V 18. stoletju so jih začeli prirejati za šole tudi v nemškem jezikovnem okolju (Kretschmer 2009). Nemški šolski atlasi so kmalu začeli prevladovati v širšem srednjeevropskem prostoru, na primer Homannov atlas (izhajal je v Nürnbergu po letu 1710), Gasparijev atlas (izhajal je v Weimarju po letu 1792) in še zlasti Ritterjev atlas (izdajala ga je šola Schnepfenthal v Turingiji po letu 1806). Uporabljali so jih predvsem na elitnih latinskih šolah. Od začetka 19. stoletja so jih uporabljali tudi v Avstrijskem cesarstvu (Kretschmer, Dörflinger in Wawrik 1986), kjer se je kartografsko založništvo s skoraj stoletnim zaostankom za severnimi sosedmi razvilo šele po letu 1780 (Kretschmer 2009).

Šele šolske reforme po letu 1848, ki jih je izvedel cesar Franc Jožef, so dale večjo težo tudi poučevanju geografije na šolah nižje stopnje in tudi na gimnazijah. Domačih, avstrijskih šolskih atlasov je bilo malo. Prvi šolski atlas je sicer že leta 1791 izdal Franz Johann Joseph von Reilly, vendar je bil drag, okoren in nekakovosten (Dörflinger 1984). Ukinitve monopola Cesarske šolske založbe na Dunaju je omogočila razcvet zasebnih založb, kar je vzpodbudilo nastanek novih učbenikov, šolskih atlasov, stenskih zemljevidov in maket (Bratec Mrvar 2007).

Pri nas doslej preučevanju starejših atlasov, zlasti tistih iz 19. stoletja, nismo namenili večje pozornosti. Izjema je *Atlant*, prvi atlas sveta v slovenskem jeziku, ki ga je pripravil Matej Cigale, po posameznih snopičih pa med letoma 1869 in 1877 izdala Slovenska matica. Leta 2005 je Geografski inštitut Antona Melika Znanstvenoraziskovalnega centra Slovenske akademije znanosti in umetnosti pri Založbi ZRC izdal faksimile tega za Slovence zelo pomembnega, a hkrati po krivici skorajda povsem pozabljenega atlasa. Spremnost študijo k faksimilirani izdaji so pripravili večinoma sodelavci geografskega inštituta. V njej je tudi povsem na novo pripravljeno imensko kazalo zapisov vseh zemljepisnih imen v atlasu.

Vendar je *Atlant* začel izhajati osem let po izidu prvega šolskega atlasa Blaža Kocena, zato se Kocen nanj seveda ni mogel opreti. Njuna vez je bil glavni kartograf in litograf *Atlanta* ter dolgoletni najtesnejši

Slika 15: »Slovenska« izdaja Kocenovega atlasa iz leta 1934.

BLAŽ KOCÉN

po katerem nosi ta atlas svoje ime, je bil Slovenec, rojen l. 1821, v Holunjah pri Punikvi na Štajerskem. Bil je profesor v Celju, v Ljubljani in v Gorici, odkoder se je l. 1858. preselil v Olomouc na Moravskem. Žadaja leta svojega življenja je prebil na Dunaju, kjer je umrl l. 1871. Karte svojega atlanta, ki je izšel prvič l. 1860, in ki je bil namenjen za ljudske in meščanske šole, je risal sam, dast je bil v kartografiji skoraj samouk. Njegovo delo je imelo uspeh in že l. 1863. je priredil izdajo za srednje šole. Do l. 1918. je doživel iz atlas 32 nemških izdaj — učni jezik je bil v Avstriji večinoma nemški! —, poleg tega pa so izšle tudi hrvaške, poljske in druge izdaje. Kocén je priredil tudi več stenskih zemljepisov in šolskih knjig. Bil je zaveden Slovenec, kar je pokazal zlasti v atlantu iz l. 1863., kjer je v zemljevid alpskih dežel vrisal narodnostno mejo Slovencev in v njegovem spodnjem desnem kotu priobčil seznam slovenskih krajevnih imen. Današnji Kocénov atlas je zaradi velikih napredkov geografije in kartografije v zadnjih desetletjih in po tolikem številu svojih izdaj dobil poseben novo obliko in vsebino. Prav pa je, da naša mladina ve, da je bil njegov prvi avtor naše zemlje sin.

SLOVENSKI ŠOLSKI MUZEJ

Slika 16: Predstavitev Blaža Kocena v »slovenski« izdaji Kocenovega atlasa iz leta 1939.

Kocenov sodelavec Friedrich Köke. Zaradi izjemne zgodovinske vrednosti prvega šolskega atlasa pod avtorstvom Slovenca je ob njegovi 150-letnici izida Založba ZRC založila tudi pričujočo monografijo, s katero avtorji želimo dodati nov kamenček v mozaik raziskovanja razvoja kartografije. Kocenov atlas v slovenskem jeziku v pravem pomenu besede ni nikoli izšel, je pa med letoma 1934 in 1940 pri založbi Knjižara Kraljevskog sveučilišta i jugoslavenske akademije v Zagrebu pod naslovom *Kocenov geografski atlas* štirikrat izšla »slovenska« različica hrvaških izdaj. A žal so bile v slovenščino prevedene le uvodne strani (Šenoa, Juras in Bohinec 1934 in 1939). Vsi zemljevidi z naslovi vred, legendami in zemljepisnimi imeni na njih so ostali zapisani izključno v hrvaščini.

Zato seveda težko trdimo, da obstaja tudi slovenska izdaja atlasa. Kljub temu je s tem atlasom v slovenskih srednjih šolah odraščalo več povojnih generacij učencev, ki so se lahko tako seznanili z Blažem Kocenom. V začetnem delu tega atlasa je namreč z nekaj manjšimi napakami predstavljena njegova življenjska zgodba, nedvomno izpod peresa Valterja Bohinca. Nekoliko manj prijetne spomine na Kocenov atlas imajo tisti štajerski Slovenci, ki so bili v letih 1941–1945 prisiljeni uporabljati nemško različico tega atlasa. Iz tega časa je tudi zanimiva anekdota, ko se je pri Zdolških (potomcih polsestre Blaža Kocena) na Hotunju ustavila nemška vojaška patrulja in gospodarja Kocenove rojstne hiše dražila z vprašanjem, če imajo on in njegovi domači kaj radi Nemce, češ, »*saj smo vam mi prinesli kulturo.*« Gospodar je odšel v hišo, prinesel Kocenov atlas in jih povprašal, če ga poznajo. Vojaki, ki so očitno hodili v avstrijske šole, so mu odgovorili: »*Seveda, velik mož. Živel je na Dunaju.*« Gospodar pa jim je odvrnil: »*No, rodil se je pa v tej hiši!*« (Orožen 1958, 32).

V času Kocenovega življenja je izšlo, če štejemo tudi ponatise, skupno 56 izdaj njegovih atlasov v štirih jezikih. V nemščini je izšlo 37 izdaj, v češčini osem, poljščini šest in madžarščini pet (Kretschmer in Dörflinger 1995).

V mnogih običajno najbolj zanesljivih virih, kot so leksikoni, na primer avstrijski (Bernleitner 1969, 178), Slovenski biografski leksikon (Rus 1925, 481), Svetovni biografski leksikon (Menaše 1994, 502), Veliki splošni leksikon (1997, str. 2004), Osebnosti (2008, str. 488) je kot prvi Kocenov atlas napačno naveden *Atlas za osnovne in meščanske šole*, ki naj bi po navedbah izšel že leta 1860. Enako velja za številne enciklopedije, tudi Enciklopedijo Slovenije (Orožen Adamič 1991). Vendar ni znana nobena izdaja tega atlasa, prav tako tudi ne kakršenkoli zapis o njem ali njegov opis, niti reklama zanj v drugih Kocenovih oziroma Hölzlovih delih. Za njegov obstoj torej ni nobenih dokazov, saj ga ne omenja niti Kocen sam v svojih *Geografskih učilih* iz leta 1861.

Vsi ti neizpodbitni dokazi praktično zanikajo izid tega atlasa, tako da je treba začetke Kocenovega atlasnega obdobja postaviti šele v leto 1861. Podobno velja za velikokrat omenjen zemljevid Alp z navedbami slovenskih imen krajev na slovenskem etničnem ozemlju ter vrisano jezikovno mejo, ki se napačno postavlja v leto 1863, čeprav ga najdemo že v prvi izdaji atlasa (Kocen 1861a).

Preglednica 2: Število izdaj Kocenovih atlasov med letoma 1861 in 1871 (Kretschmer in Dörflinger 1995).

vrsta atlasa/jezik	nemščina	češčina	poljščina	madžarščina	skupaj
srednješolski	25	1	1	2	29
s šestimi zemljevidi	1	2	1	1	5
z dvanajstimi zemljevidi	5	1	2	1	9
z osemnajstimi zemljevidi	2	1	2	1	6
orohidrografski	2	1	0	0	3
mali šolski	1	2	0	0	3
avstro-ogrski	1	0	0	0	1
skupaj	37	8	6	5	56

Glede na vrsto atlasov so bili zagotovo najbolj številni in tudi komercialno najbolj uspešni Kocenovi atlasi za srednje šole oziroma *Kocenov geografski šolski atlas za gimnazije, realke in trgovske šole*, kakršno je bilo njegovo uradno ime od druge izdaje naprej. Doživel je 29 izdaj (52 % od vseh izdaj atlasov), od tega veliko večino v nemščini (25 izdaj, kar 68 % od vseh nemških izdaj), dve v madžarščini ter po eno v češčini in poljščini. Pri nenemških različicah je šlo za prve izdaje, ki za časa Kocenovega življenja niso doživele ponatisov (Kretschmer in Dörflinger 1995).

4 PRVI KOCENOV ATLAS

Kocenov srednješolski atlas iz leta 1861 sicer ni bil prvi »avstrijski« (v smislu tedanjega Avstrijskega cesarstva) šolski atlas, vendar so bili njegovi predhodniki zaradi neizpolnjevanja temeljnih kriterijev neustrezni in tržno neuspešni. Sprva se je Kocen zgledoval po takrat prevladujočih nemških atlasih, ki pa jih je temeljito prilagodil, posodobil in skladno s svojimi pogledi na temeljne cilje geografskega pouka tudi nenehno izboljševal tako po vsebinski kot po tehnični plati. Zato je uporabnike vseskozi spodbujal k posredovanju pripomb in predlogov za izboljšave.

Atlas je na trgu uspel zaradi spleta vrste okoliščin. Poleg njegovih nespornih odlik so svoje prispevale tudi zelo naklonjene zunanje okoliščine. Leta 1857 je Avstrijsko cesarstvo zajela huda gospodarska kriza, ki se ji je po porazih avstrijskih čet leta 1859 v Italiji proti Savojcem in Francozom pridružila še politična. Monarhija se je znašla v katastrofalnem finančnem položaju (Cvirn 2009), ki je imel za posledico občuten padec vrednosti domače valute in s tem podražitev tujih atlasov (Steinhauser 1861). Njen geopolitični položaj se je temeljito spremenil po porazih z Italijo in Prusijo leta 1866, ko je izgubila tradicionalni vpliv na zahodu in severu, zato se je začela pospešeno ozirati proti jugu in vzhodu. To je pomenilo tudi, da je bilo tradicionalno močno gospodarsko in kulturno sodelovanje z nemškimi deželami precej oteženo in celo politično nezaželeno, kar se je seveda poznalo tudi pri zmanjšanem uvozu učil iz tedaj sovražnih nemških dežel in povečanem interesu za samooskrbo. Naslednjo »tektonsko« spremembo je pomenil dualizem v letu 1867 z nastankom Avstro-Ogrske. V šolstvu je nič manj pomembne spremembe povzročil zakon o razmerju med Cerkvijo in državo z dne 25. 5. 1868, s katerim je osnovna šola prvič postala domena države. Pouk se je vsebinsko močno razširil, kar je pomenilo tudi korenit napredek pouka geografskih vsebin in močno izboljšanje materialnega položaja šolstva (Cvirn 2009).

Slika 17: Naslovnica prvega Kocenovega srednješolskega atlasa iz leta 1861.

4.1 OKOLIŠČINE NASTANKA

Aktualni naslednik in urednik Kocenovega atlasa Lukas Birsak je Kocenova hotenja jedrnato povzel: »... *Blaz Kocen je s svojimi deli želel predvsem posodobiti pouk geografije...*« (Birsak 2011, 2). Izid Kocenovega šolskega atlasa za srednje šole je pomenil začetek temeljitega posodabljanja šolskih atlasov ne le v Avstriji, ampak tudi v širšem srednjeevropskem prostoru. Zatrdimmo lahko, da je »... *avstrijska šolska kartografija v šestdesetih letih 19. stoletja doživela razcvet...*« (Haardt 1898). Vendar pa se srednješolskemu atlasu v madžarskem, češkem in poljskem delu monarhije sprva ni uspelo obdržati na tržišču, kljub temu, da je »izboljšana« madžarska izdaja izšla še v istem letu kot prva (Kretschmer in Dörflinger 1995).

Pri izdelavi atlasa je založba naletela na precejšnje tehnične težave. Zaradi skromnih izkušenj je v Avstriji primanjkovalo tehnično usposobljenih delavcev, ki bi sodelovali pri tako zahtevnem projektu. Predhodni poskusi domačih založnikov so se pokazali za zelo grenke predvsem v finančnem smislu. Tudi Eduard Hölzel je naletel na nemalo težav pri organiziranju umetniško-geografskega zavoda, ki bi bil sposoben izdelati domači atlas. Kljub temu so zlasti njegovi splošni geografski zemljevidi, pri nastanku katerih je imel veliko zaslug tudi litograf in vodja geografskega oddelka zavoda Friedrich Köke, dokazovali veliko kartografsko usposobljenost. Kocen je zapisal, da Köke, ki je imel na skrbi zlasti prikaze površja na zemljevidih, »... *še išče enakega med kartografskimi litografi...*« (Kocen 1861b, 16).

Pomembno omejitev pri pripravi atlasov je predstavljala tudi na približno 3 goldinarje (zdaj okrog 40 evrov; Kretschmer in Birsak 2007) omejena končna cena atlasa. Zato so se trudili, da bi za izdelavo posameznega zemljevida uporabili čim manj tiskarskih plošč. Pri tem jim je pomagalo dejstvo, da se je v tem času že uveljavila nova tiskarska tehnika litografija ali kamnotisk, ki je v primerjavi z bakrorezom pospešila postopke tiska in omogočala večjo naklado.

Litografski postopek ploskega tiska iz kamnitih plošč je leta 1795 iznašel Nemec Alois Senefelder, medtem ko je poskušal razmnožiti svoja dramaturška dela (Veliki splošni leksikon 1998, 3821). Za ploski tisk je značilno, da se vsebine ne gravira, ampak direktno riše na obrušeno ploščo z litografskim tušem ali mastnimi kredami, zato odpade zamudno graversko delo. Da se doseže različne fizikalno-kemične lastnosti porisanih in prostih površin, se ploščo jedka s solitno kislino in prevleče z gumiarabiko, v vodi topno snovjo iz afriških vrst akacij, ki se uporablja predvsem kot lepilo. Porisane površine onemogočajo delovanje premaza, zato so za kemične procese dovzetne le neporisane apnenčaste površine. Tuš ali kredo in gumiarabiko se spere z vodo in ploskev z valjem premaže s tiskarsko barvo. Barva se oprime le mastnih nejedkanih površin, mokrih jedkanih pa ne. Pri litografiji se tiska na gladek papir na stiskalnici (Tehnike v likovni umetnosti ...). Litografija je lahko enobarvna, kadar tiskamo le vsebino ene tiskarske plošče, ali večbarvna, ko drugo za drugo odtiskujemo različno obarvane plošče na isti papir.

Čeprav je nova tiskarska tehnika omogočila precej večjo naklado zemljevidov, je bilo število kakovostnih odtisov omejeno na okrog 2000. Zato so s pomočjo originalne plošče najprej izdelali več kopij plošč, namenjenih za tiskanje. S tem je število odtisov postalo praktično neomejeno, stroški izdelave atlasa pa so se bistveno zmanjšali. Na ta način so lahko ceno atlasa znižali za dobro polovico, saj bi se pri tisku z originalnimi ploščami povzpela na kar 7 do 8 goldinarjev (Kocen 1861b). Vendar so zemljevidi v teh primerih nekoliko izgubili na natančnosti, saj so bile črte manj ostre kot pri tisku z originalnimi ploščami.

Za čim nižjo ceno atlasa je bila zelo pomembna tudi skrbna izraba prostora na vsakem zemljevidu posebej. Ta cilj je Kocen dosegel tako, da je manj pomembne robne dele celostranskih zemljevidov prekril z zanimivejšimi izrezi območij v večjih merilih. To je bila pomembna novost v šolskih atlasih. Ko je Kocen primerjal stroške izdelave enako velike površine zemljevidov v svojem in Kiepertovem priložnem atlasu so bili ti v slednjem kar dvainpolkrat večji (Kocen 1861b, 16). Tehnika barvne litografije je povzročila velik napredek tako v finančnem kot estetskem smislu. V nekaterih atlasih, tiskanih v bakrorezni tehniki, je še vedno prevladovalo ročno barvanje zemljevidov (Fridl 2009). Tovrstne izdelke je Kocenov atlas prekašal tako po videzu kot na otip (Kocen 1861b).

Pomembna novost je bil tudi prikaz vsebinsko tesno povezanih območij na istem zemljevidu. Tovrstni primeri so splošni geografski in politični zemljevid Srednje Evrope ter dvostranski zemljevidi Sredozemlja s Črnim morjem in Kaspijskim jezerom, Ogrske in alpskih dežel. Pri dvostranskih zemljevidih je Kocen majhnost formata šolskih atlasov premostil s pregibanjem zemljevidov. V drugih atlasih je močno pogrešal podrobnejše prikaze vzhodnih in južnih kronskih dežel Galicije, Bukovine, Ogrske, Sedmograške, Hrvaške, Slavonije, Vojne krajine in Dalmacije ter mejnih dežel Bosne in Srbije, ki jih v nemških atlasih seveda ni bilo. Še zlasti pa se je trudil odpraviti številne napake pri zapisih tamkajšnjih zemljepisnih imen. Posebno pozornost je namenil poljskim in madžarskim imenom, ki so bila v nemških atlasih večinoma napačna, saj je prva izdaja atlasa izšla tudi v madžarski in poljski različici (Bratec Mrvar 2000). Prizadeval si je za uporabo čim bolj enotnih meril, ki naj bi bila po možnosti v med seboj preprosto primerljivih razmerjih, česar drugi atlas niso ponujali. Če bi poskušal merila še bolj poenotiti, bi to zagotovo bistveno povečalo stroške izdelave atlasa.

Za Kocena je bila največja pomanjkljivost takratnih šolskih atlasov v tem, da niso bili dovolj uporabni pri pouku zgodovine. Še največ je na tem področju ponujal Stielerjev atlas z novejšimi Berghausovimi zemljevidi, čeprav je tudi v njem manjkalo na stotine zgodovinsko pomembnih naselij, ki so jih omejnili zgodovinski učbeniki. Zato je Kocen samo na zemljevid Francije in Nemčije dodatno vnesel več kot sto zgodovinsko pomembnih imen, podobno pa je dopolnil tudi druge zemljevide, na katerih je antična imena naselij zapisal v oklepajih.

Pri vnašanju imen na zemljevid je razlikoval več velikostnih razredov naselij, od glavnega mesta do vasi. Praviloma je bil za uvrstitev v zgornji razred najpomembnejši statistični vidik, torej število prebivalcev naselja, vendar je bil njegov pomen »... čedalje manjši, čim bolj se približujemo najmanjšim vsem ...« (Kocen 1861b, 19).

S primerom iz Belgije je poskušal ponazoriti dileme, ki se porajajo kartografu. Tako je »... med *Namurjem* in *Dinantom* prostora za tri ali štiri naselja; s statističnega zornega kota bi veljalo navesti *Gembloux* (2500 prebivalcev), *Pervez-le Marchez* (2500), *Jodogne* (4000) in *Hougaerde* (2500), če pa upoštevamo zgodovinski vidik, ne bi smeli zaobiti krajev *Neerwinden* (znanega po bitki iz leta 1793, v kateri so avstrijske čete zaustavile francoske, opomba avtorjev), *Ramilles* (kjer je bila leta 1706 bitka, v kateri so v vojni za špansko nasledstvo nizozemsko-angleške enote odločilno porazile vojake Ludvika XIV., opomba avtorjev) ter *Ligny* (kjer je Napoleon leta 1815 dosegel svojo zadnjo zmago, opomba avtorjev). Vsaka od teh vasi ima le po 500 ljudi, a bi jim dal prednost pri uvrstitvi na zemljevid vsak, ki se še spomni zgodovine. Če bi tehtali še naprej, bi lahko vključili še trgovski vidik, saj je naselje *Gembloux* pomembno križišče. Povsem geografski vidik pa je treba upoštevati na območjih, kjer poteka meja med dvema različnima površinskima oblikama. Tako je na primer kraj *Rosenheim* na Bavarskem na ločnici med večjo ravnino in hribovjem ...« (Kocen 1861b, 19).

Sprva je imel atlas 31 zemljevidov (zaradi enega uvodnega lista in treh dvojnih zemljevidov lahko dejansko govorimo le o številu 27) in je bil izdan samo za Avstrijsko cesarstvo, nekaj zemljevidov pa je bilo takrat še v izdelavi in so jih nameravali objaviti v naslednji izdaji v treh ločenih snopičih s skupno 32 zemljevidi. Ker celotnega tržišča ni bilo mogoče zadovoljiti z enim samim atlasom, je Kocen načrtoval posebno izdajo za vzhodne in južne dežele Avstrijskega cesarstva (v madžarščini), posebno za kronске dežele, ki spadajo k Nemški zvezi (v nemščini), posebno pa še za preostalo Nemčijo (prav tako v nemščini), vendar slednja ni bila nikoli realizirana. Želel je dobiti čim več konstruktivnih namigov in nasvetov strokovnjakov iz učiteljskih vrst, ki jih je imel za zelo dobrodošle. Zatrdil je, da jih bo poskušal po najboljših možnostih upoštevati pri nadaljnjem delu. Za prejeta podporo se je zahvalil kolegom z Dunaja, iz Ogrske in Galicije. Ogrski in galicijski kolegi so mu najverjetneje pomagali pri zapisu madžarskih in poljskih imen v atlasu.

Atlas je izšel kot ključno didaktično dopolnilo njegovega učbenika *Grundzüge der Geographie* (Osnove geografije). Pred atlasom je zasnoval še številne izredno kakovostne šolske stenske in namizne zemljevide, ki so bili odlična kartografska podlaga pri snovanju atlasa (Haardt 1898). Njegove metodološke poglede na geografijo, ki jih je zapisal v članku *Geographische Lehrmittel* (Geografska učila), so pozneje vključili v program nemške gimnazije v Olomoucu. Menil je, da je »... vsak šolski predmet treba

učiti na poseben, njemu najbolj primeren način ...» (Kocen 1861b, 1). Prepričan je bil, da imajo predmeti, ki imajo predmet svojega preučevanja vedno pri roki, v primerjavi z geografijo prednost, saj je pri »... zemljepisu treba veliko objektov nadomestiti s slikami, ..., ki so ... drage in je z njihovo pomočjo komajda mogoče pridobiti kaj več, kot površno poznavanje predmeta ...» (Kocen 1861b, 1). Za predmet preučevanja geografije je imel zemeljsko površje in za njen namen njegovo nazorno predstavitev.

Kocenovi zemljevidi so sloveli kot izredno pregledni, ne preveč natrpani s toponimi in osredotočeni na avstrijske dežele, kar je seveda veljalo predvsem za atlase. Dejstvo, da je Kocenu uspelo izpodrinuti uvožene nemške atlase, je imelo nemajhen gospodarski in po avstrijskem porazu v vojni s Prusijo leta 1866 morda še večji politični pomen. Kocenovo delo je odpravilo nekatere njihove pomanjkljivosti in v slabem desetletju postalo najbolj uporabljan šolski atlas v Avstriji. Zanj je dobil številne pohvale od učiteljev, raznih društev in iz tujine (Kocen 1861b, 20), zelo kmalu pa so ga priporočali tudi takrat najuglednejši domači geografi (Kocen 1863).

Ugodno ga je ocenil Anton Steinhauser: »Urejen je po preizkušenih načelih najboljših tovrstnih atlasov in prilagojen domačim potrebam. Tudi po svojem zunanjem videzu ne zaostaja za do zdaj najboljšimi tujimi izdelki in tudi zato ne more biti bistveno cenejši. Glede na okoliščine in čas nastanka je nastalo res dobrodošlo delo. V vseh želenih smereh sicer še ni izpiljeno in bo vsakršna pobuda za dodatne izboljšave dobrodošla, saj pri tovrstnih posegih tudi založnik ne namerava varčevati. Celotna izvedba atlasa je v znanstvenem, metodičnem in tehničnem pogledu posrečena, kljub vsem, pri tovrstnem delu razumljivim zadržkom ...» (Steinhauser 1861, 728). Najbolj je cenil skrbno prikazano površje, primerljiva in večinoma enotna merila zemljevidov, odlično barvitost zemljevidov in natančne nemške zapise zemljepisnih imen. Pozitivna je tudi njegova zaključna misel: »... (atlas, opomba avtorjev) ima nedvomno eleganco in njegova izvedba je privlačna ... narejen je po odličnih vzorcih in je ... uporabno učilo tako pri prvih korakih kot v nadaljevanju geografskega pouka. Kocen je sposoben učitelj in dobro seznanjen s potrebami šol, zato nam je vsem porok, da bodo ... narejene potrebne izboljšave. Prepričani smo, da se založnik, ki je v to delo vložil toliko sredstev, tudi v prihodnje ne bo želel izogniti dodatnim stroškom za izboljšave ...» (Steinhauser 1861, 730–731).

Kocen, ki je bil vse svoje življenje izredno prizadeven in delaven, je ves svoj obsežen geografski opus ustvaril v zadnjem desetletju in pol svojega življenja. Morda je tudi izčrpanost vplivala na njegovo rahlo zdravje, predčasno upokojitvev leta 1870 in prezgodnjo smrt. Po trditvah drugih profesorjev iz Ljubljane in Gorice (Rus 1925; Rutar 1899) je bil sprva narodnostno mlačen, vendar se je za slovenstvo ogrel v njegovem najpomembnejšem ustvarjalnem obdobju, ko je bival na Češkem. Tako v njegovem prvem srednješolskem atlasu kot popolno novost v atlasih najdemo zemljevid alpskih dežel in na njem kot posebnost nemško-slovenski seznam imen pomembnejših naselij na območju, poseljenem s Slovenci, izpisan v spodnjem desnem kotu. Zemljevid ima vrisane tudi takrat »sveže« narodnostne meje, ki jih je zarisal po Czörnigovih in morda Kozlerjevih podatkih. Po njegovi smrti teh mej in preglednice s slovenskimi imeni ni bilo več v atlasu (od devete izdaje naprej), čeprav je bil tudi njegov neposredni naslednik Konrad Jarc iz štajerskih Lučan slovenskega rodu (Bratec Mrvar 2000).

Vsekakor je ta atlas že s svojo zasnovo zanikal velikonemškost, saj so kot enega njegovih najhujših očitkov pri Petermansu zapisali: »Kaj sploh spada k Nemčiji, je iz tega atlasa za avstrijske šole absolutno nemogoče izvedeti. Že samemu imenu Nemčija se tako kot v svojem učbeniku »Grundzüge« izogiba. ... najdemo le zahodno Nemčijo in severovzhodno Nemčijo, enotno Nemčijo, enako kot v »Grundzüge«, pa le enkrat in sicer na zemljevidu Evrope in še tam je površina obarvana enako kot Švica in Italija, kot da sta ti deželi že del nove kraljevine!« (Petermans ... 1861, 408). Zadnji očitek so v končni (olomouški) različici atlasa upoštevali in pomanjkljivost odpravili, kar dokazuje, da je bila kritika narejena na podlagi poskusnega natisa, namenjenega šolskemu ministrstvu. Na podlagi poskusnega natisa je nastala tudi temeljita kritika izpod peresa Kocenovega kolega Antona Steinhauserja, vendar je avtor to okoliščino upošteval in jo tudi sam obelodanil (Steinhauser 1861).

Tudi nekatere druge očitane napake so bile kmalu popravljene, na primer neoznačena kolonialna pristanišča v Afriki in Aziji, nekatere pa so bile neutemeljene, na primer neobarvanost Grškega arhipelaga,

Slika 18: Izrez s političnega zemljevida Evrope (Kocen 1861a).

obarvanost azijskih držav. Precej očitkov iz zelo negativno nastrojene nemške kritike (Petermans ... 1861) je bilo seveda upravičenih, na primer dejstvo, da na zemljevidu Sredozemlja ni bilo Pulja, napačen zapis Leibach za Ljubljano na enem od zemljevidov, neustrezno označena Italija, ki je kot enotna politična tvorba nastala šele pozneje. V bistvu je šlo za precej dlakocepsko iskanje manjših napak, ki so v atlasih pogoste še dandanes. Namen tega početja je bil očrnuti tekmece, ki je po njihovem mnenju preveč samozavestno reklamiral svoje delo, ne glede na Kocenovo mnenje, ki je bilo nemški založbi nedvomno v čast: »... *Petermans iz Gothe je naredil za geografijo več kot ducat drugih geografskih družb skupaj* ...« (Kocen 1861b, 11). Kritiki na koncu dejansko samozavestnemu Kocenu očitajo celo komolčarstvo (Petermans ... 1861, 409). Očitek o kompilacijskem značaju atlasa je zagotovo deloma upravičen, saj je tudi sam Kocen priznaval, da se je zgledoval po najboljših atlasih, ki so mu bili dostopni (Stielerjev, von Sydowov, Lichtensternov, Kiepertov, Adamijev ...), a se jih je trudil dopolniti in izboljšati.

Pomembna tehnična prednost založbe Hölzel je bila specializacija za barvno litografijo ali barvni kamnotisk. Za tovrstna dela je založba prejela več mednarodnih priznanj. Oče Eduarda Hölzla je bil dober prijatelj Aloisa Senefelderja, ki je izumil litografijo. Ta tiskarska tehnika je občutno pospešila izdelavo atlasa, kar je omogočilo ugodno ceno in zato pomenilo prednost v primerjavi z nemškimi šolskimi atlasii, ki so bili še vedno tiskani v jeklotisku ali dvobarvnih litografijah. O pravilnosti odločitve zanj kaže dejstvo, da so bili ob koncu Kocenovega življenja zemljevidi vsi zemljevidi v Kocenovem atlasu natisnjeni v tej tehniki. Barvna litografija se je v atlasih ohranila vse do uveljavitve ofsetnega tiska po drugi svetovni vojni (Birsak 2011).

4.2 PREDSTAVITEV PRVE IZDAJE

Prva izdaja Kocenovega atlasa iz leta 1861 je ohranjena le v treh znanih izvodih. Najstarejši je nedvomno v arhivu avstrijskega šolskega ministrstva in je označen s signaturo X 1827. Gotovo gre za poskusni natis, saj so v njem nekatere napake in pomanjkljivosti, na katere sta v svojih kritikah opozorila Steinhauser (1861) in nemški ocenjevalec (Petermans ... 1861), vendar jih pozneje, še zlasti v olomouški različici, ne najdemo več. Dunajski izvod je tudi najbolj ohranjen, saj je praktično nedotaknjen preživel 150 let, na kar kaže dejstvo, da so nekatere pole tega atlasa ostale celo nerazrezane (Bratec Mrvar 2000). Druga po starosti je manjša različica atlasa (medmrežje 1; Kocen 1861d), ki jo pod signaturo II 59.936 hranijo v Univerzitetni knjižnici v Gradcu. Gre za tako imenovani »manjši polovični format« dimenzije 16 krat 25 cm. Manjša izdaja je bila bolj priročna za pouk in jo je pozneje v celoti prevzel tudi Stielerjev atlas (Fridl 2009). Graška različica je med vsemi najbolj dostopna, saj so jo Avstrijci digitalizirali in je v celoti dostopna prek spletnih strani (medmrežje 1). Po navedbah v publikaciji *Atlantes Austriaci* (Kretschmer in Dörflinger 1995) naj bi ji manjkalo nekaj osrednjih strani. Manjkajoče strani so najverjetneje digitalizirali v poznejših izdajah z enakimi zemljevidi. Ker so leta 2011 arhiv avstrijskega šolskega ministrstva prenavljali in je bil zato za raziskovalce nedostopen, smo imeli pri snovanju pričujoče monografije na razpolago le graško in olomouško različico. S primerjavo kritik (Steinhauser 1861; Petermans ... 1861) in opisov (Kretschmer in Dörflinger 1995; Bratec Mrvar 2000) ter »olomouške« izdaje (Kocen 1861a) je v tej zadnji različici prve izdaje mogoče opaziti kar nekaj popravkov in izboljšav. V Znanstveni knjižnici v Olomoucu izvod Kocenovega atlasa hranijo pod signaturo II.19.350. Tako kot dunajska izdaja je velik 32 krat 25 cm. Dunajska in olomouška izdaja se razlikujeta tudi v naslovnici, ki je v dunajski izdaji natisnjena v velikosti 19,5 krat 13 cm in je prilepljena na podlago.

Na listih v atlasu so označeni kartografski zavod, založba in tiskarna. Samo na listu *Jezikovna pojasnila* je naveden le dunajski tiskar *Jacob & Holzhausen*, na vseh preostalih 28 listih pa si pod spodnjim robom zemljevida sledijo navedbe *Eduard Hölzel's Kunstanstalt in Wien* (*Umetniški zavod Eduarda Hölzla na Dunaju*) na levi strani, *Verlag v. Eduard Hölzel in Olmütz* (*Založba Eduarda Hölzla v Olomoucu*) na sredini in *ausgeführt unter Leitung v. F. Köke* (*izvedeno pod vodstvom F. Kökeja*) na desni strani. Friedrich Köke je bil vodja litografskega zavoda na Dunaju, ki ga je Hölzel kupil leta 1861.

Trije listi v atlasu so dvojni. Prevladujejo črnobeli, na katerih je 17 izmed 28 glavnih zemljevidov. Preostalih 11 je barvnih. Zanimivo je, da atlas ni datiran, zato lahko o letu njegovega izida sklepamo

I N H A L T		
I. Heft.	II. Heft.	III. Heft.
1. Kartenprojectionen	12. II. Land- und Seekarte des Mittelmeeres	22. Ostasien und China.
2. Weltkarteiten.	konstant, mit den Landen	23. Nord- und Mittelamerika.
3. Europa (physik.)	Indien — Spanien —	24. N. des Alpenlandes, also
4. Europa (polit.)	Schweden — Russische Länder —	Sibirien — Ober Italien —
5. Asien (physik.)	Perse — Nordafrika.	Tunis — Palermo —
6. Asien (polit.)		Sicilien — Neapel —
7. Afrika	13. Die Seebäder.	Konst. — Istrien.
8. Amerika	14. Italien.	25. Böhmen, Mähren, Schlesien, O. und
9. Australien.	15. Frankreich.	N. Germanien.
10. Mittel-Europa (physik.)	16. Deutschland.	26. Ungarn, Siebenbürgen, Slavonien.
11. Mittel-Europa (polit.)	17. Grossbritannien.	Estland.
	18. Dänemark.	27. Galizien und Bukowina.
	19. Westpreussen, Ostpreussen, Posen.	28. Die Seidenstrassen.
	20. Norddeutschland.	
	21. Skandinavien.	
	22. Russland.	

Slika 19: Kazalo iz prve izdaje Kocenovega srednješolskega atlasa (Kocen 1861a).

le posredno, iz drugih virov. V katalogu v Avstriji izdanih atlasov *Atlantes Austriaci* (Kretschmer in Dörflinger 1995) je njegov izid postavljen v leto 1861.

Seznanimo se поблиže z vsebino atlasa. V ta namen predstavljamo vsebino uvodnih tematskih sklopov in posameznih zemljevidov v atlasu:

Inhalt (Kazalo):

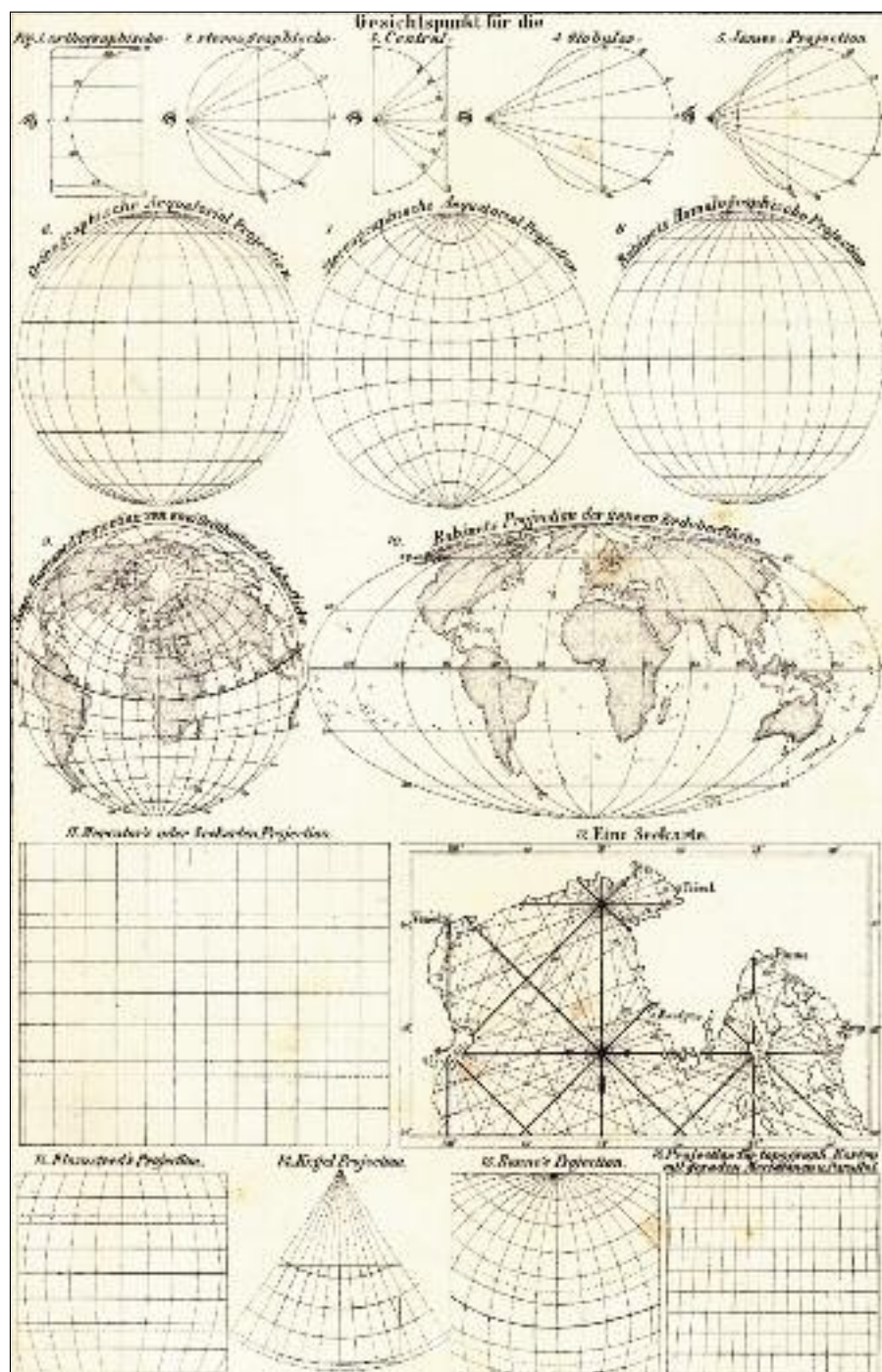
Notranji naslovnici v atlasu sledi kazalo, ki pa je objavljeno le v izdaji iz Olomouca (Kocen 1861a). Očitno je bilo dodano naknadno, saj ga v dunajski prvi izdaji iz arhiva šolskega ministrstva in graški mali izdaji ni in ga pogrešajo tudi nekateri kritiki (Petermans ... 1861). To je torej trden dokaz, da je prva velika izdaja, ki je prišla na trg, enaka tisti iz Znanstvene knjižnice v Olomouci.

Karten-Projectionen (Kartografske projekcije):

V tem poglavju Kocen uvodoma razglablja o vrstah zemljevidov in njihovem pomenu, kar je z didaktičnega vidika zelo poučno, saj je s tem poudaril pomen kartografskega gradiva, ki sledi v atlasu. Pri navedbah vrste zemljevidov prehaja od globalnega (zemljevidi vesolja, sveta) h krajevnemu (načrti mest). Sledi obsežna razlaga kartografskih projekcij, ki še zdaleč ni bila običajna v takratnih atlasih. To jasno kaže, kakšen pomen je Kocen pripisoval matematični kartografiji. Na zelo enostaven način poskuša bralcu pojasniti, kako s projekcijami po določenih matematičnih zakonitostih preslikujemo točke z Zemljine krogle na ravnino. Pri tem si pomagamo z geografsko mrežo vzporednikov in poldnevnikov, ki se pri različnih projekcijah različno izrisujejo. Na dobrih dveh straneh je predstavljenih dvajset takrat najpogostejše uporabljenih projekcij, ki so nazorno upodobljene tudi na listu številka 1.

Ker univerzalne projekcije, ki bi rešila vse probleme preslikav točk s krogle na ravnino, ni mogoče izpeljati, projekcije podobno kot že pred stoletjem in pol na splošno delimo (Peterca, Radošević in Milišavljević 1974):

- glede na izbiro pomožne projekcijske ploskve na stožčne (konusne), valjne (cilindrične) in ravninske (azimutne);
- glede na deformacije na konformne (ohranjajo se koti), ekvivalentne (ohranjajo se površine) in ekvidistančne (ohranjajo se razdalje v eni smeri);

Slika 20: Prikaz kartografskih projekcij (Kocen 1861a).

- glede na položaj projekcijske ploskve proti položaju Zemljine osi na pokončne, prečne in poševne;
- glede na dotikališče projekcijske ploskve na polarne, ekvatorialne in horizontalne;
- glede na položaj projekcijskega središča na centralne (s središčem v središču krogle), stereografske (s središčem v nasprotnem polu od projekcijske ravnine) in ortografske (s središčem v neskončnosti).

V kartografski praksi so kartografske projekcije kombinacije ali modifikacije naštetih možnosti in so največkrat poimenovane kar po njihovih avtorjih.

Kocen najprej navaja ravninske projekcije glede na položaj projekcijskega središča. Med splošnimi omenja ortografsko projekcijo, pri kateri projekcijski žarki potekajo vzporedno in projekcijsko ravnino sekajo pod pravim kotom, stereografsko projekcijo s projekcijskim središčem v enem od obeh polov in centralno projekcijo, pri kateri navidezni žarki prihajajo iz središča Zemlje. Navedeni sta še dve izpeljani projekciji, globusna, ki jo je zasnoval astronom Philippe de la Hire, in Jamesova, ki je poimenovana po Henryju Jamesu. Pri zadnjih dveh je projekcijsko središče na navidezni krožnici pola, zunaj območja Zemlje. Njuna prednost je v tem, da je stopnja popačenja dolžin kjerkoli na Zemljini obli v primerjavi z izbiro drugih projekcijskih središč bolj enakomerna. Sledi predstavitev izpeljanih projekcij, poimenovanih po njihovih avtorjih, kot so Lambertova, Babinetova, Sanson-Flamsteedova, Keglova in Bonnejeva. Najbolj znana med njimi je Mercatorjeva pokončna valjna konformna projekcija, ki ji je zaradi vsesplošne razširjenosti tudi Kocen namenil največ prostora.

Celoviti predstavitvi posameznih kartografskih projekcij sledijo še omembe meril zemljevidov in načinov preračunavanja dolžin med različnimi dolžinskimi enotami. Kocen razloži izvor geografske milje, pred uvedbo metrskega sistema splošno uveljavljene merske enote. Predstavlja namreč natančno pet-najstino dolžine zemljepisne stopinje na ekvatorju.

Po Kocenovem zgledu je uvodna razlaga temeljnih pojmov matematične kartografije postala stalnica šolskih atlasov.

Terrainlehre (Nauk o površju):

Ta del Kocenovega uvodnika je zelo zanimiv za sodobno razumevanje pouka geografije pred sto-petdesetimi leti. Avtor v njem najprej pojasnjuje temeljne vidike takratnega kartografskega upodabljanja in predstavljanja površja, pri čemer kot pglavltini prvini izpostavlja naklon in nadmorsko višino, ki ju je mogoče prikazati z metodo Lehmannovih črtk in s senčenjem. Lestvica s črtkami in naklonskimi razredi je grafično zelo nazorno in podrobno predstavljena na sliki 18 prvega slikovnega lista, označenega s številko 1. Zanimivo je, da Kocen v ta namen navaja konkretne primere iz Furlanskega nižavja. Najbolj pri roki mu je bil primer San Danieleja ob Tilmentu, kajti v merilu 1 : 580.000 je bilo mogoče s črtkami narisati tudi posamezne manjše griče in terase ter s tem opozoriti na reliefno raznolikost. Navaja, da je iz prikaza s črtkami zlahka mogoče ugotoviti, da je naselje San Daniele na vrhu griča. V besedilu sicer ne govori o značaju gričev in vzpetin v okolici San Danieleja, za katere zdaj vemo, da so del velikega morenskega loka, ki ga je odložil tilmentski ledenik. A Kocenu ni padlo v oči le Furlansko nižavje v celoti, ampak morda še bolj njegova skrajna severni in južni del, torej tudi okolica Benetk. Bralcu še naprej razlaga značaj okolice San Danieleja, kjer je potok, eden od Tilmentovih pritokov, vrezal globoko, a široko prodnato strugo, iz česar je mogoče sklepati na prevladujočo prodno sestavo površja širše okolice. To dejstvo navezuje na bližino velikih hudourniških strug, ki se pojavljajo zahodno od tod in so jih ustvarile reke Tilment, Meduna in Zelina (italijansko Cellina, furlansko Ciline). Te reke nimajo samo širokih prodnatih strug, ampak je s prodom prekrita njihova širša okolica, kar je še vedno prevladujoča značilnost tega dela Furlanskega nižavja.

S tem primerom želi Kocen bralca opozoriti na pomen zemljevidov, še zlasti tistih v večjem merilu, iz katerih je mogoče neposredno ali posredno sklepati o številnih dejstvih. Metoda črtkanja pa ne omogoča neposrednega ugotavljanja višin, saj dolžina črtk opredeli le naklon površja, zato lahko le ocenjujemo, da je vzpetina Tajet severozahodno od San Danieleja visoka »nekaj tisoč čevljev«.

Danes se sicer lahko vprašamo in morda tudi čudimo, zakaj je v reliefno in geografsko tako pestri državi, kot je bila Avstro-Ogrska, izbral prav Furlanijo z večinsko italijansko in furlansko govorečim prebivalstvom,

saj je imel gotovo na razpolago dovolj drugih primerov, ki bi bili, če drugega ne, bližji prestolnici in nena-
zadnje veliki večini šolarjev. Najboljši odgovor na to dilemo je podatek iz Kocenovega življenjepisa, da
je od 24. septembra 1855 do 18. julija 1858 živel v Gorici, kjer je na tamkajšnji gimnaziji poučeval mate-
matiko in fiziko (Bratec Mrvar 2009). Kocen se je zelo verjetno pobliže seznanil ne le z bližnjo, ampak
tudi z bolj oddaljeno okolico Gorice in je zato v atlasu pri prikazu nekaterih splošnih značilnosti temu
območju namenil pomembnejšo vlogo, saj je prikazane primere tudi sam zelo dobro poznal.

Za ponazoritev ravnskinega sveta, ki ga prikazuje in razlaga na primeru Beneške lagune ter nje-
nega kopnega zaledja, ni uporabil posebnih kartografskih znakov in je na zemljevidu neobarvan, medtem
ko so mokrišča na robu lagune označena z neenakomernimi šrafurami. Ker je prikaz črnobel, morja ni
mogel obarvati, zato je vodne površine označil z gostimi izobotami.

Nazadnje Kocen obravnava še gorski svet, ki ga je po njegovem več vrst, prikazan pa je na več
načinov, ki jih v tem besedilnem delu pojasnjuje z razlago grafično predstavljenih primerov na prvem
slikovnem listu s številko 1. Ponazoritveni primeri so iz zdajšnjih držav Švice, Italije, Grčije, Nemčije in
Francije. Največ jih je iz Švice.

Sprachliche Erläuterungen (Jezikovna pojasnila):

Ta tematski sklop je Kocen razdelil na dva dela. Prvi del je v obliki preglednice predstavljeni *Aus-
sprache (Izgovarjava)*, drugi del pa je naslovljen s *Häufig vorkommende geographische Bezeichnungen
in verschiedenen Sprachen (Pogoste geografske oznake v različnih jezikih)*.

Ta del je imel Kocen za eno največjih odlik svojega atlasa, saj je v *Geographische Lehrmittel* zapi-
sal: »... Zelo pogosta napaka pri šolskih geografskih delih je, da ne navajajo izgovora tujih imen, kar zbuja
negotovost pri učencih in marsikaterem učitelju ...« (Kocen 1861b, 11). V nadaljevanju istega dela je
v tem pogledu ošvrknil ostale atlase: »... Kar je še zlasti manjkalo v avstrijskih šolah, je bila podrob-
nejša obravnava vzhodnih in južnih kronskih dežel (Galicija, Bukovina, Ogrska, Sedmograška, Hrvaška,
Slavonija, Vojna krajina in Dalmacija). Zapisi imen na zemljevidih teh dežel so bili polni napak, kar je
bilo še posebej izrazito pri poljskih in madžarskih imenih, ki so tudi v najboljših atlasih praviloma napač-
na. Napačno ali pomanjkljivo so zapisani zlasti posebne črke in naglasna znamenja, ki so v teh dveh
jezikih izredno pomembni in so takšni zemljevidi, kljub drugim prednostim, za Poljake in Madžare neupo-

dolina (slovenski) Thal	levante (ital.) Ost
Engel (nemški) Wald	liman (ruski) Hal'
elf (slovenski) Fines	liman (ukr.) Bucht
erd (magar.) Wald	ling (chin.) Gebirge, Hochgebirge
fulva (magar.) Dorf	llano (span.) Ebene
fels (magar.) ober	loch (slovenski) See
field (angl.) Feld	mali (slav.) klein
firth (slovenski) Bucht	maremma (ital.) Morast
fjäll (slovenski) Gebirge	medina (arab.) Stadt
fjord (dän. norweg.) Bucht	mező (magar.) Feld
forêt (französi.) Wald	moor (engl.) Morast
fu (chines.) Stadt	most (slav.) Brücke
fuort (niederl.) Pass	mount (engl.) Berg
ghat (slovenski) Pass	mouth (engl.) Mündung
giri (indisch) Berg	nagy (magar.) gross
gora, hora (slav.) Berg	nahr (arab.) Fluss
grad (slav.) Schloss, Festung	nan (chines.) Süd
grand (französi.) gros	negro (span.) schwarz
grande (ital., span., port.) gross	neuf (französi.) neu
great (engl.) gross	navado (span.) schneelig
green (engl.) grün	new (engl.) neu
gunung (malayisch) Berg	nodr (arabogriech.) See
hai (chines.) Meer	norr (schwed.) Nord
ham (schwed.) Hüfen	norie (span.) Nord
haat (französi.) hoch	north (engl.) Nord
havn (dänisch) Hafen	nori (slav.) neu

Slika 21: Izrez iz Jezikovnih
pojasnil v uvodnem delu Kocenovega atlasa (Kocen 1861a).

rabni. Temu se ni uspelo izogniti niti Kiepertu, enemu najbolj poliglotskih geografov, ki pogosto čezmer-no razkazuje svoje jezikovno znanje ...» (Kocen 1861b, 18).

V preglednici je Kocen za 27 nemških glasovnih znakov navedel izgovorne ustreznice v nizozem-skem, angleškem, španskem, portugalskem, poljskem in madžarskem jeziku. Jeziki so razvrščeni po abecednem zaporedju v nemščini. Z izjemo angleščine ter deloma portugalsčine, nizozemščine in madžarščine so rubrike v preglednici precej skromno zapolnjene, saj je Kocen očitno menil, da se izgovarjava in zapisi glasovnih znakov v posameznih jezikih kolikor toliko ujemajo z nemškimi.

V drugem delu poglavja je dodal 181 v zemljepisnih imenih najpogostejše vsebovanih občnoimen-skih izrazov v kar 22 različnih jezikih oziroma skupinah jezikov: angleškem, arabskem, danskem, francoskem, frizijskem, indijskem-hindijskem, italijanskem, keltskem, kitajskem, madžarskem, malajskem, mongolskem, nizozemskem, norveškem, perzijskem, portugalskem, retoromanskem, ruskem, slovan-skim (!), španskem, švedskem in turškem.

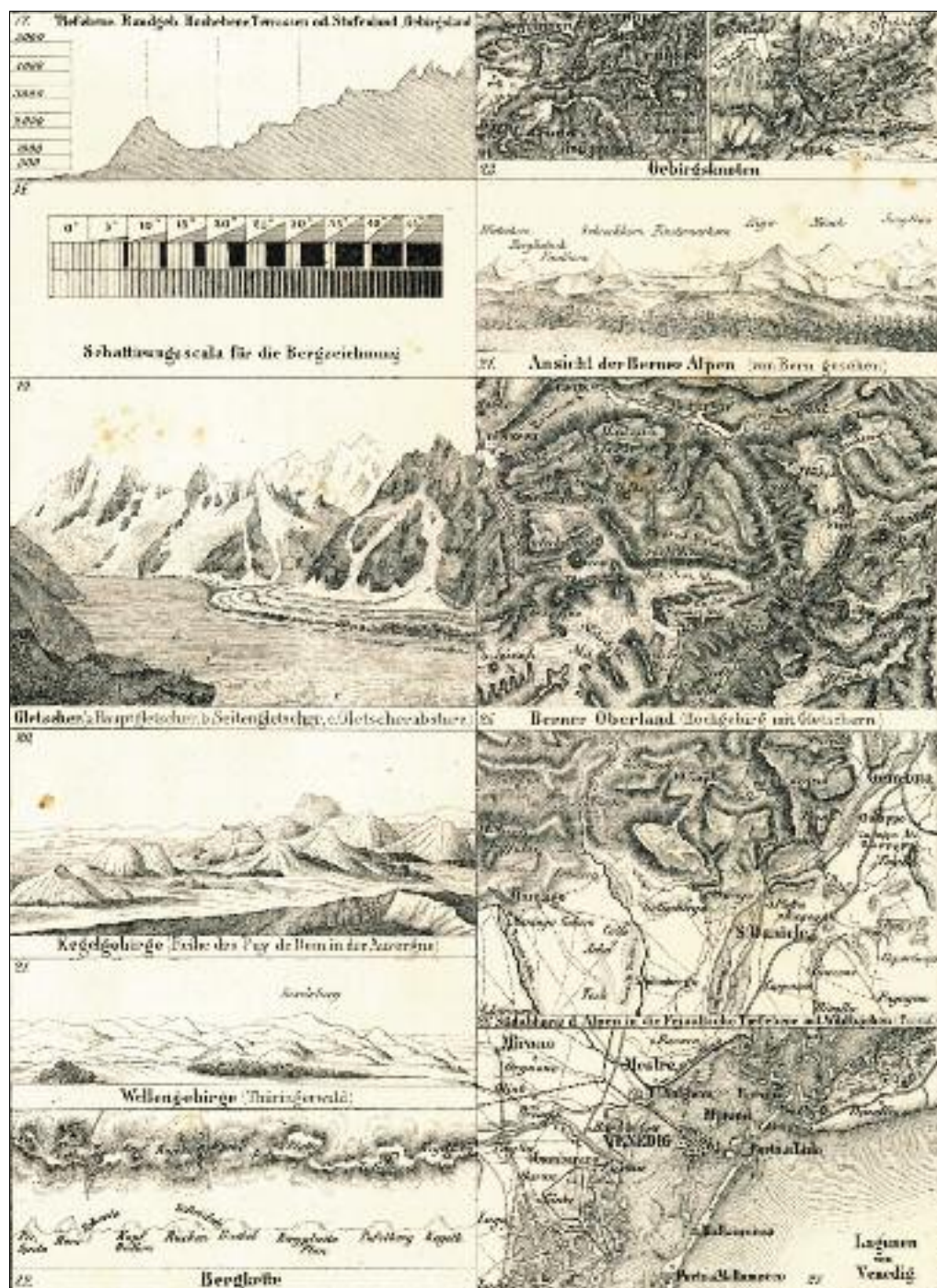
S tem tematskim sklopom je v veliki meri zavrnil očitek iz ostre nemške kritike: »... *gospod Kocen ravno ne prekipeva od čezmernega jezikovnega znanja* ...» (Petermans ... 1861, 407). Še toliko bolj, če upo-števamo, da konkurenčni atlasi tovrstnih razlag niso imeli. V slovenski atlasni literaturi je prvi zapis, in to zelo temeljit, o zapisovanju in izgovoru zemljepisnih imen pripravil znani prevajalec Janko Moder (1972). Objavljen je bil v Velikem atlasu sveta, ki je leta 1972 izšel pri založbi Mladinska knjiga. V tem atlasu je tudi prvi večjezični pregled zemljepisnih izrazov v slovenskih atlasih. Tovrstni pregledi so v atlasni literaturi zad-njih dveh desetletij postali stalnica in so dobro izhodišče za boljše razumevanje pomena zemljepisnih imen.

N° 1 (št. 1):

Po uvodnem besedilnem delu je to, sodeč po oštevilčenju v desnem zgornjem kotu, ki ga najdemo na vseh zemljevidih v atlasu, prvi slikovni list. Označen je samo s številko in je za razliko od preosta-lih zemljevidov brez naslova, kar pa je, glede na raznovrstne prikaze na njem, tudi razumljivo. V kazalu je naveden kot list *Kartenprojectionen* (*Kartografske projekcije*). Številne skice na tej strani so nazor-no slikovno dopolnilo k uvodnemu besedilnemu delu atlasa. Celoten list, ki ga v manjši graški izdaji ni, je natisnjen v enobarvni litografiji.

Kartografskim projekcijam je namenjena leva stran lista. Zgoraj so ena poleg druge nanizane ski-ce azimutnih projekcij z različnimi projekcijskimi središči. Sledi osem prikazov geografske mreže v različnih projekcijah, brez izrisa celin. Od vrste projekcije je namreč odvisno, ali so vzporedniki in poldnevnik ravne črte ali loki, ali so vzporedni ali ne, ali se sekajo pod pravim kotom, in podobno. Zanimivo je, da je Kocen med projekcije uvrstil tudi izrez pomorskega zemljevida ali portulana z mrežo kompasnih črt, čeprav so ti zemljevidi zaradi Mercatorjeve projekcije začeli izgubljati pomen. Pri ponazoritvi dveh pro-jekcij, Jamesove horizontalne in Babinetove, so poleg geografske mreže izrisane tudi celine.

Na desni strani lista so grafične ponazoritve, ki se navezujejo na besedilo v poglavju Nauk o po-vrščju. Povsem zgoraj so z označbo 17 najprej prikazane temeljne reliefne oblike glede na nadmorsko višino. Posebej so navedeni nižavje, robno gorovje, visoka planota, terase ali stopnjasta pokrajina in gorata pokrajina. Številka 18 je legenda Lehmannovega črtkanja po petstopinjskih naklonskih razre-dih; v zadnjem z naklona nad 45°. Preostali prikazi so z izjemo slike 28, kjer so grafično predstavljene razdalje v različnih merskih enotah, namenjeni reliefnim oblikam in njihovemu upodabljanju na zemlje-vidih. Trije kartni izrezi prikazujejo Berner Oberland (del Bernskih Alp) kot primer ledeniške pokrajine ter dela Ticina med Altdorfom in Bellinzono in gorovja Pindus (Pind) kot primera gorskih vozlišč. S tri-znažnostnimi panoramskimi risbami so še enkrat prikazane Bernske Alpe z navedenimi imeni najbolj znanih vrhov, neimenovana, morda celo fantazijska ledeniško preoblikovana gorska pokrajina z izrisa-nimi in poimenovanimi več vrstami ledenikov (glavni ledenik, stranski ledenik, ledeniški prag), francoska ognjeniška pokrajina Auvergne s Centralnim masivom kot primer pokrajine stožčastih vzpetin in Thürin-gerwald (Turinški gozd) kot primer valovitega hribovja. Nazadnje so na eni sami risbi tako v tlorisu z metodo črtk kot v prerezu prikazane vse najpogostejše in najznačilnejše oblike vzpetin in vrhov: priostreni vrh ali pik, rog, raz, soteska, glava, hrbet, preval, grič, planota, mizasta gora, stožčasta vzpetina.

Slika 22: Izrez prikazov površja s prvega lista atlasa (Kocen 1861a).

Morda se zdi nenavadno, da Kocen gorski svet ponazarja predvsem s primeri iz Švice in ne z visokogorskimi območji takratne monarhije. Razlog verjetno sega v čas, ko je živel v Ljubljani (1853–1854) in je bil na tamkajšnji gimnaziji vodja naravoslovno-kmetijskega kabineta. V tej vlogi je bil odgovoren za nakup literature in novih učil. Poleg fizikalnih učil je nabavil mnoge naravoslovne knjige, med katerimi je bilo še največ geografskih, med temi pa so bila še posebej številna švicarska dela (Južnič 2009).

N° 2 – Erdansichten (št. 2 – Pogledi na Zemljo):

Na drugem listu so prikazi Zemlje iz različnih perspektiv. Sedem zemljevidov manjših meril prikazuje naš planet na tri različne načine. Štirje zemljevidi v vogalih lista v merilu približno 1 : 200.000.000 prikazujejo vzhodno, zahodno, južno in severno poloblo. V sredini je kot nekakšen tujek zemljevid sveta v Mercatorjevi projekciji, izrisan v merilu približno 1 : 500.000.000. S svojo skoraj kvadratno obliko močno odstopa od ostalih, krožnih prikazov polobel. Zanimivo, je, da je v njegovem središču Amerika, zato sta njegova vzhodni in zahodni rob na 90° vzhodne zemljepisne dolžine. Posledica tega je, da je Indijska podcelina v bistvu neprepoznava. Nad in pod tem zemljevidom sta še prikaza kopenske in morske poloble v merilu približno 1 : 400.000.000. Ta list je prvi v atlasu, natisnjen v barvni litografiji. Vsaka celina je drugače obarvana, kar precej pripomore k nazornosti zemljevida. Za nameček so z modro obarvani tudi oceani in morja. Čeprav so uporabljene različne projekcije, se, tako, kot je bilo takrat običajno v Avstrijskem cesarstvu, na vseh zemljevidih za začetni poldnevnik uporablja ferrski poldnevnik z izhodiščem na otoku Ferro v Kanarskih otokih. Ime Ferro je portugalskega izvora in so ga dolgo uporabljali tudi v nemškem govornem okolju, medtem ko je špansko ime otoka, ki je v sodobnosti povsod povsem prevladalo, El Hierro. Otok ima še vedno vzdevek »poldnevniški otok«, saj so ga kot najbolj zahodno točko Starega sveta za izhodiščni poldnevnik uporabljali tudi Francozi in Nemci, domnevali pa so tudi, da ga je v 2. stoletju pri kartografskih prikazih za izhodišče uporabil Ptolemaj.

Zemljepisna imena so razmeroma redka. Z verzalkami so izpisana le imena Stiller Ocean, enkrat tudi Stiller Meer (Tihi ocean, zdaj v nemškem govornem okolju prevladujoče uporabljajo alonim Pazifischer Ozean), Atlantisches Meer (Atlantsko morje) in na enem samem zemljevidu tudi Indisches Meer (Indijsko morje). Imena celin so izpisana z nekoliko večjimi malimi tiskanimi črkami kot preostala pokrajinska imena ter imena otočij in otokov, ki so praviloma navedena v ležeči pisavi. Na nekaterih zemljevidih sta Arktični in Antarktični ocean tako na južni kot severni polobli poimenovana Eis Meer (Ledeno morje), na drugih pa kot Nördliches Eis Meer (Severno ledeno morje) in Südliches Eis Meer (Južno ledeno morje). Neenotno je poimenovana tudi Antarktika. Na večini zemljevidov je izpisana kot Antarktischer Continent (Antarktična celina), na enem pa kot Süd Continent (Južna celina).

N° 3 – Übersicht der Bodengestaltung von Europa (št. 3 – Površje Evrope):

Tretji list sestavlja črnobel zemljevid v merilu 1 : 25.000.000, natisnjen v tehniki večbarvne litografije, saj se na njem pojavljajo vsaj trije odtenki barv. S svetlosivo so v celoti obarvana morja, Lehmannove črtke za hribovja in gorovja, obrisi celin ter šrafure za ravninska območja so nekoliko temnejše sive barve, na črni tiskarski plošči pa so bila zapisana zemljepisna imena ter izrisana rečna in naselbinska mreža. Zemljevid ima kar dve stopinjski razdelitvi oziroma dva začetna poldnevnik. Na spodnjem robu je zemljepisna dolžina odmerjena glede na pariški poldnevnik, na zgornjem pa glede na ferrski poldnevnik. To pri izrisu geografske mreže ni predstavljalo posebne težave, ker se mreži prekrivata, saj so takrat verjeli, da je Pariz natančno 20° vzhodnejše od Ferra. Dejansko je razlika 20° in dobrih 23', a so natančne izmere opravili šele konec 19. stoletja. Kaspjska depresija (poimenovana Kaspische Tiefsteppen) je posebej označena z zelo gosto temnejšo šrafuro, drugače od preostalega površja pa je vrisana tudi tundra na severu Rusije. Legenda s šrafuro za depresijo je izrisana pod naslovom zemljevida in grafičnim merilom. Dodano ji je pojasnilo v ležeči pisavi: »*Einsenkung des Bodens (am Kaspi See) unter das Meeresniveau*« (»zemeljska globel (ob Kaspiskem jezeru) pod morsko gladino«).

Steinhauser za splošna geografska zemljevida Evrope in Azije ocenjuje, da se »...*odlikujeta po čistosti in razločnosti, zato spadata med najboljše šolske zemljevide* ...« (Steinhauser 1861, 728). Kljub temu

Slika 23: Izrez osrednjega dela zemljevida Površje Evrope (Kocen 1861a).

sta bila oba zemljevida Evrope v drugi izdaji atlasa (Kocen 1862) izdelana povsem na novo. Razlog je bil morda v tem, da je bil na teh zemljevidih relief izrisan dokaj shematično in je zato nenatančen, z le približnim potekom gorskih hrbtov in sistemov, kar je opazno zlasti pri Dinarskem in Skandinavskem gorovju ter v Zakavkazju, Mali Aziji in Iranu.

Zemljepisna imena so redka, prilagojena načelu jasnosti in preglednosti, kar je učencem omogočalo lažje razumevanje vsebine zemljevida. Zapisana so imena morij, zalivov, prelivov, otokov, polotokov, rtov, rek, jezer, gorovij in najpomembnejših naravnopokrajinskih enot. Na zemljevidu ni nobenega imena vrha, mesta pa so le pozicionirana s krogi dveh dimenzij, ki nakazujejo njihovo velikost. Z verzalkami so izpisana imena večine morij, celin ter velikih otokov Grenlandije, Islandije, Irske in Velike Britanije. Zanimivo je, da so na zemljevidu tudi Pitjuzi (Pithusen) kot del Balearskih otokov, kar kaže, da so že v antiki poimenovanemu otočju, ki ga sestavljata otoka Ibiza in Formentera, v tistem času še vedno pripisovali precejšen pomen.

Kot zanimivost naj navedemo še nekaj značilnih poimenovanj velikih evropskih pokrajinskih enot: Französisches Tiefland (Francosko nižavje), Französisches Bergland (Francosko višavje), Finnische Fels- und Seeplatte (Finska kamnita in jezerska plošča), Sarmatisches Tiefland (Sarmatsko nižavje, ki se zdaj praviloma navaja kot Rusko nižavje), Südrussische Steppenplatte (Južnoruska stepska plošča) in Tafelland Iran (Iranska planota, zdaj največkrat Iransko višavje). Gre seveda za opisna, umetno vzpostavljena imena, ki bolj ali manj posrečeno odražajo bistvene značilnosti poimenovanih pokrajin. V ta tip imen bi lahko uvrstili tudi oba zapisa Tundra (prvi je vzhodno od Oba, drugi med reko Mezen in Uralom), za katera pa zaradi vsesplošne rabe velike začetnice v nemščini ni jasno, ali ju je imel avtor za občnoimenski ali pokrajinski z značajem lastnih imen.

N° 4 – Politische Uebersicht von Europa (št. 4 – Politični pregled Evrope):

Četrti list sestavlja zemljevid v merilu 1 : 25.000.000, ki je natisnjen v tehniki barvne litografije. To je omogočilo, da so posamezne države označene z različnimi barvami, čeprav so odtenki nekaterih držav, ki se ne stikajo, enaki. V mislih imamo Francijo in Rusijo (svetlomodra barva), Španijo, Norveško, Švedsko in evropski del Turčije (beige), Portugalsko in Grčijo (svetlorjava), južno Grenlandijo, Islandijo, Dansko, Nizozemsko in Belgijo (rjava) ter Združeno kraljestvo in Avstrijo (rožnata). Ker bi bilo zelo drago, če bi morali za vsako državo pripraviti svojo tiskarsko ploščo, je podvajanje barv razumljivo. V manjši in večji izdaji atlasa (medmrežje 1; Kocen 1861a) sta nabora barv različna. Za začetni poldnevnik je izbran samo ferski poldnevnik.

Zaradi številnih naselij je gostota imen precej večja kot na splošnem geografskem zemljevidu Evrope. Namesto imen gorovij in večine naravnopokrajinskih enot so izpisana imena držav ter pomembnejših kulturnih in zgodovinskih pokrajin, kakršne so na primer Grossrusland (Velika Rusija), Chiwa (Hiva), Ciskaukasien (Ciskavkazija ali Predkavkazje) Georgien (Gruzija), Klein Asien (Mala Azija), Persien (Perzija). Nekatera tovrstna imena, denimo Lappland (Laponska), Kurdistan in Mesopotamien (Mezopotamija) so zapisana na obeh zemljevidih Evrope. Z velikimi tiskanimi črkami so poleg pomembnejših morij izpisana samo še imena največjih mest. To so Madrid, Paris (Pariz), London, Amsterdam, Kopenhagen (København), Stockholm, Berlin, St. Petersburg (Sankt Peterburg), Wien (Dunaj), Rom (Rim), Neapel (Neapelj), Constantinopel (Konstantinopel, zdaj Carigrad) in Cairo (Kairo). Imena mnogih naselij so nemška oziroma so transkribirana v nemščino, kar velja še zlasti za imena v slovanskih deželah in Aziji. Opazna izjema so skoraj izključno originalno zapisana imena na območju Združenega kraljestva, Francije in Španije. Na ozemlju Avstrijskega cesarstva so imena praviloma nemška; izjema so mesta v hrvaškem in črnogorskem primorju, ki imajo italijanska imena Pola (Pulj), Fiume (Reka), Zara (Zadar) in Cattaro (Kotor). Italijansko je tudi ime Scutari (Skader) v današnji Albaniji, prav tako so italijanska imena nekaterih grških otokov, denimo Corfu (Krf), Zante (Zakintos) in Candia (Kreta). Pitjuzi so na tem zemljevidu zapisani kot Pitiusen.

Zanimivo je, da so redka imena zapisana kot alonimi, na primer skrajna južna točka Grenlandije v obliki C. Farvel od. C. Farewell (rt Farvel ali rt Farewell). Na ozemlju zdajšnje Sirije se pojavi tudi edino

ime v oklepaju, ki, zapisano pod imenom Tadmur, označuje tamkajšnjo antično naselbino Palmyra (Pal-mira). V nadaljevanju atlasa je takšen način zapisovanja še večkrat uporabljen, a je pomensko dokaj neenoten. Na tem zemljevidu se prvič pojavijo tudi imena ljudstev, ki pa so, čeprav zapisana razmaknjeno, zelo podobna zapisom pokrajinskih imen, zato za pravilno razumevanje zahtevajo določeno predznanje. Navedeni so Samojeden (Samojedi), Wogulen (Voguli), Baschkiren (Baškirci), Kirgisen (Kirgizi), Kosaken (Kozaki) in Tscherkessen (Čerkezi).

N° 5 – Übersicht der Bodengestaltung von Asien (št. 5 – Površje Azije):

Zemljevid v merilu 1 : 50.000.000 sestavlja peti list, ki je tako kot sorodni splošni geografski zemljevid Evrope sicer na prvi pogled črnobel, a zaradi različnih sivih odtenkov natisnjen v tehniki večbarvne litografije. Tudi ta zemljevid ima dva začetna poldnevnik, ferskega in pariškega. Posebej sta označeni Kaspijska in Mrtvomorska depresija, zaradi raznolikih šrafur pa se dobro ločijo nižinski, nekoliko dvignjeni in gorski svet, pa tudi tundra, mokrotna in puščavska območja. Pod naslovom in grafičnim merilom je tokrat ob šrafurni oznaki za depresije zapisano: »*Gegenden (Kaspi See u. Todtes Meer), welche tiefer liegen als der Spiegel des Oceans*« (»*območja (Kaspijsko jezero in Mrtvo morje), ki ležijo nižje od gladine oceana*«). Zaradi podobnosti kartografskih prikazov depresij in jezer nas lahko legenda tudi zavede.

Ta zemljevid je splošnemu geografskemu zemljevidu Evrope zelo soroden tudi po tipih zemljepisnih imen. Z verzalkami so izpisana le imena Indijskega in Tihega oceana (slednji se navaja kot Grosser Ocean oder Stilles Meer oziroma Veliki ocean ali Tiho morje), Severnega ledenega morja in Sredozemskega morja, celin Afrike in Evrope ter ime Hochland von Centralasien (Osrednjeazijsko višavje), ki je oronim in horonim hkrati. Zanimiv je imenski zapis za puščavo Gobi Wüste Gobi oder Schamo (puščava Gobi ali Schamo), kar lahko dobesedno prevedemo kot »puščava Puščava ali Puščava«. Nenavadno zveni tudi oronim Mandschurisches Alpenland (Mandžurska alpska dežela), iz zemljevida pa lahko izvemo tudi, da se je severni podaljšek Rumenega morja, zdaj imenovan Bo Hai, takrat imenoval Golf von Petscheli oziroma Pečeljski zaliv. Poimenovan je bil po tedanji severnokitajski provinci Pečeli s središčem v Pekingu (medmrežje 8).

Pritoka Aralskega jezera sta zapisana kot Syr in Amu, torej brez pristavka Darja, ki pa ima v iranskem in sorodnih jezikih tako in tako občnoimenski pomen reka. Sestavljena imena sibirskih gorovij so praviloma prevedena v nemščino, na primer Aldan Gebirge, Sajanisches Gebirge. Izjemi sta imeni Jablonoi (Apfel) Gebirge s kar dvojnimi prevodom in Stanowoi Chrebet, kjer je ruski občnoimenski izraz hrebet v pomenu 'gorovje' le transkribiran. Iz zemljevida je mogoče zvedeti tudi natančno lego Zadnje Indije, v originalnem zapisu Hinter Indien, ki obsega dežele Indokitajskega polotoka in Burmo, zdajšnji Mjanmar.

N° 6 – Asien (št. 6 – Azija):

Zemljevid v merilu 1 : 50.000.000 je tretja barvna litografija v atlasu. Tako kot predhodni ima dva začetna poldnevnik, ferskega in pariškega. V legendi so navedeni barvni odtenki za evropske kolonialne posesti: britanske, nizozemske, francoske, španske in portugalske. Izbor barv v manjši in večji izdaji atlasa (Kocen 1861a; medmrežje 1) se razlikuje. Nekatera pomembna kolonialna mesta so ročno obarvana. Označene so tudi nekatere najpomembnejše pomorske poti, med črticami pa je naveden čas plovbe, od Sueza do Bombaja na primer 16 dni, od Cape Towna do Kalkute 40 dni in od Kantona do Kalifornije 70 dni. Nad spodnjim robom so sredi zemljevida dodane tudi navedbe višin petih po takratnem vedenju najvišjih himalajskih vrhov v čevljih: Nande Devi, Daulagirija, Mount Everest, Kangčendzinge in dandanes manj znanega Džomolarija.

Poleg imen vseh treh oceanov, Severnega ledenega morja in celin so z velikimi tiskanimi črkami zapisana imena nekaterih velikih pokrajinskih enot in držav: Sibirien (Sibirija), Arabien (Arabija, ki se ujema z Arabskim polotokom), Iran, Turan, China (Kitajska) ter Vorder Indien (Prednja Indija) in Hinter Indien (Zadnja Indija). Na tem zemljevidu je za reko Amu v oklepaju navedeno antično grško ime Oxus, v oklepaju pa sta tudi imeni Carmana za iranskim mestom Kerman in Palew (slovensko Palav) kot alonim

Slika 24: Izrez južne Azije in Indijskega oceana z navedbami predvidenega časa plovbe in višin nekaterih himalajskih vrhov (Kocen 1861a).

pod zapisom Palaos Inseln. V oklepaju je tudi ime otoka Saghalin (Sahalin), ki pa sledi imenski dvojnici Tarakai od. Krafto (Tarakai ali Krafto). Nekatera imena so zapisana nenavadno in tudi drugače kot na drugih zemljevidih: Male Diven (Maldivi), Lacca Diven (Lakadivi), Kilima Njaro (Kilimandžaro), Mombas (Mombasa) in Makhdaschu (Mogadiš). Na območju Azije so zapisana naslednja imena ljudstev: Samojeden (Samojedi), Ostjaken (Ostjaki), Jakuten (Jakuti), Tchuwanen (Šuvani), Tschuktschen (Čukči), Korjaken (Korjaki), Usbeken (Uzbeki), Kirgisen (Kirgizi) in Truchmenen (verjetno bi moralo pisati Turchmenen, slovensko Turkmeni). Zanimivo je, da je tudi na tem zemljevidu vzhodno od Oba napis Tundra, kar nakazuje, da naj bi šlo za lastno, pokrajinsko ime, bolj verjetno pa je, da se je tamkaj znašel po pomoti.

N° 7 – Afrika (št. 7 – Afrika):

Tako kot drugi zemljevidi celin, z izjemo Evrope, je tudi zemljevid Afrike v merilu 1 : 50.000.000. V svojem bistvu združuje lastnosti splošnih geografskih in političnih zemljevidov, ki so bile za Evropo in Azijo prikazane na dveh ločenih zemljevidih. V spodnjem levem delu je pomožni zemljevid območja Južne Afrike v merilu 1 : 10.000.000 in znotraj njega spodaj desno še majhen zemljevid območja Cape Towna z Rtom dobrega upanja, ki pa nima navedenega merila. Ta sedmi list je četrta barvna litografija v atlasu. Na njem je kot začetni poldnevnik izbran in označen le ferski poldnevnik. Barvni paleti v večji in manjši izdaji atlasa (Kocen 1861a; medmrežje 1) se razlikujeta. V manjši izdaji je notranjost Afrike večinoma bela in prazna (medmrežje 1), medtem ko je v večji obarvana z nevtralnno pastelno barvo, ki se razlikuje od britanske, francoske, španske, portugalske in nizozemske kolonialne posesti, skupaj z barvnimi izseki navedenimi pod naslovom zemljevida in grafičnim merilom v njegovem spodnjem desnem kotu. Poleg teh barv se pojavlja še olivno zeleno barva, ki označuje Turčijo ter njene posesti na Bližnjem vzhodu in severovzhodu Afrike. Deli Azije in Evrope ter celotni Severna in Južna Amerika, kolikor ju je vključenih v kartni izrez, so neobarvani. Nekatera pomembna kolonialna mesta so ročno obarvana.

Temu zemljevidu je Steinhauser očital, da je prenapolnjen na robovih in preveč prazen v sredini, kar pa je seveda povsem razumljivo, če upoštevamo čas njegovega nastanka. Notranjost Afrike so evropski raziskovalci raziskali šele pozneje (Leban 1972). Tako je na primer do znamenitega srečanja »izgubljenega« Davida Livingstona in Henryja Mortona Stanleyja v osrčju celine, ki je bilo do takrat Evropejcem povsem neznano, prišlo šele leta 1871 (Šumrada 2005). V naslednji izdaji atlasa (Kocen 1862) je bil ta zemljevid narisana povsem na novo.

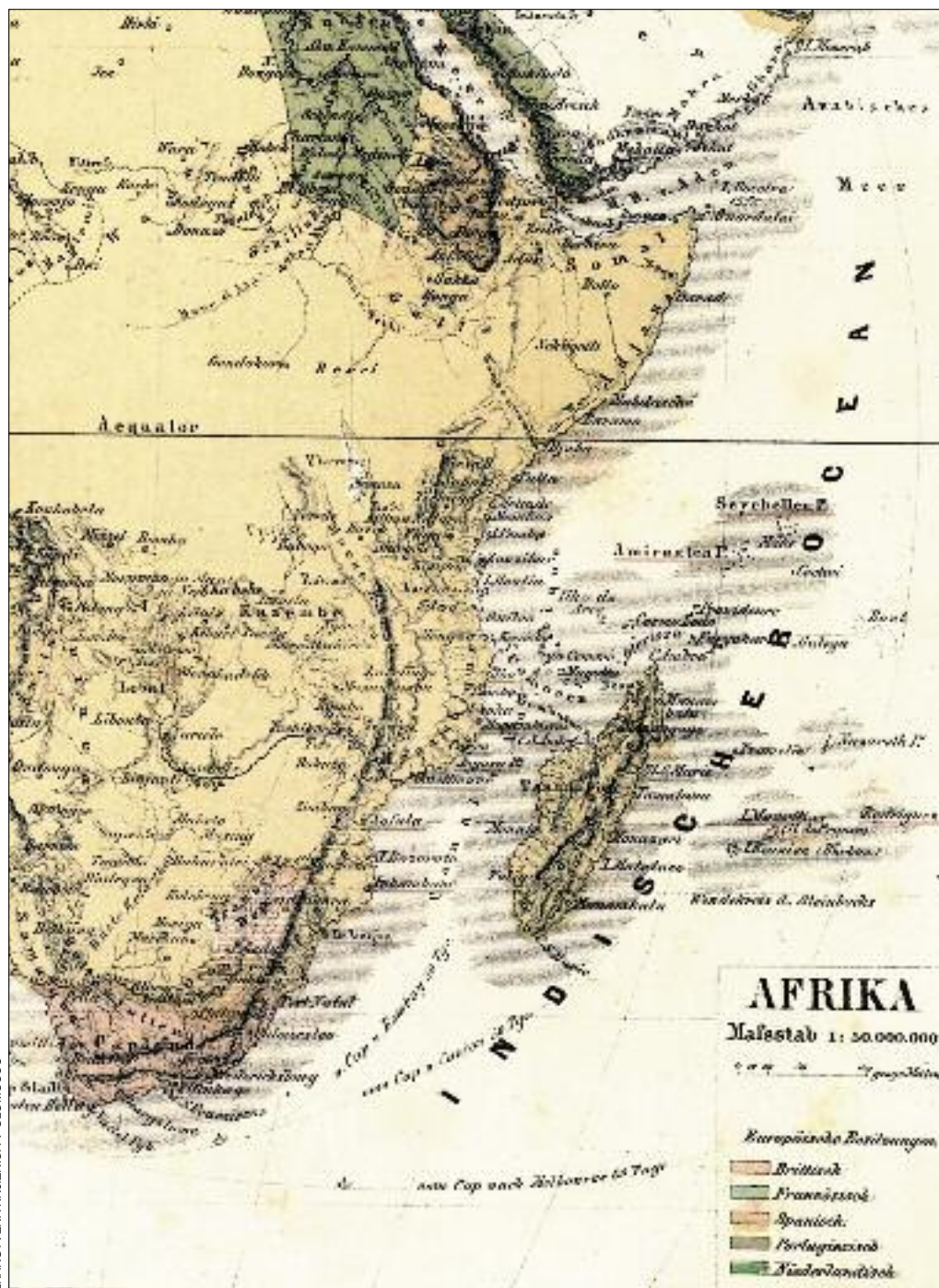
Z odebelenimi, nekoliko razmaknjenimi pokončnimi črkami so izpisana imena takrat še bolj ali manj samostojnih kraljestev in drugih upravnih enot, na primer Marocco (Maroko), Tripolis (Tripolitaniya), Habes (Habeš na območju zdajšnje Etiopije), Hausa (Hausa), Bambara, Senegambien (Senegambija), Kazembe, Benguela, Moçambique (Mozambik). Imena ljudstev so praviloma izpisana v pisavi z ležečimi razmaknjenimi črkami: Mauren (Mavri), Aderer (Aderi), Tuariks (Tuaregi), Mandingo, Fellata (Fulbe), Schilluks (Šiluki), Gallas (Gala), Berri, Alua, Hottentoten (Hotentoti) in Kaffern (Kafri).

Poleg imen Atlantskega in Indijskega oceana je na glavnem zemljevidu z verzalkami izpisano le še ime največje svetovne puščave Sahare, na pomožnem zemljevidu pa britanske južnoafriške kolonialne posesti Capland (Kaplandija), Kaffraria (Kafriarija) in Natal. S tega zemljevida lahko dokaj natančno razberemo lego Zgornje in Spodnje Gvineje, poimenovanih Ober Guinea oziroma Unter Guinea. Povirna kraka Nila sta poimenovana s transkribiranimi arabskima imenoma Bahr el Abiad (Beli Nil) in Bahr el Azrak (Modri Nil). V oklepajih sta zapisani alternativni imeni indijskoceanskih otokov Mavricij in Reunion (Il de France ter Burbon), ki sta že utočili v pozabo.

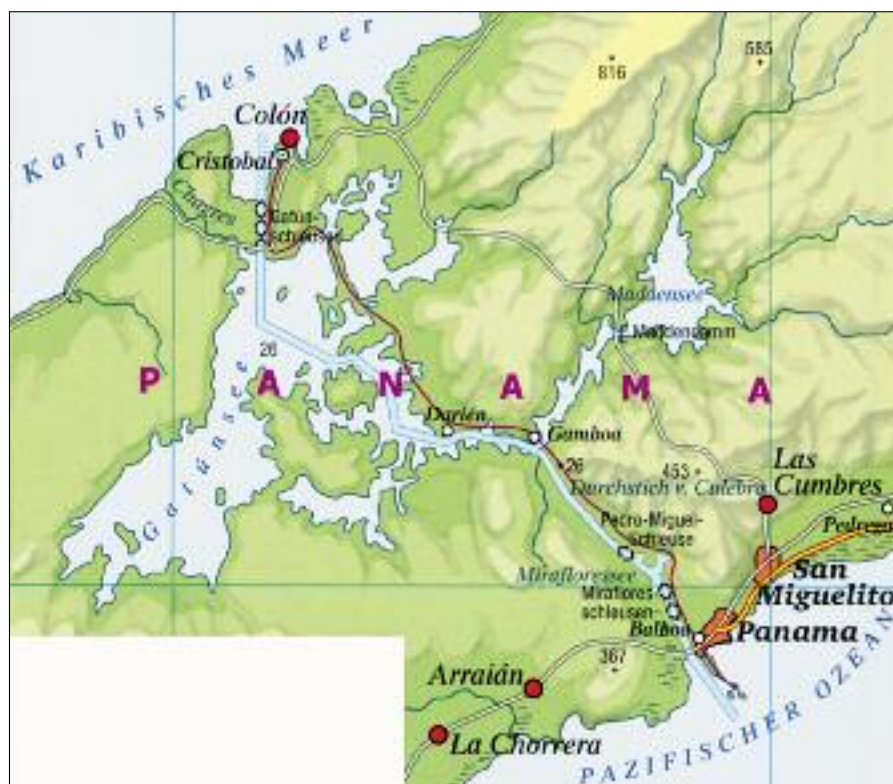
N° 8 – America (št. 8 – Amerika):

Tudi ta zemljevid v merilu 1 : 50.000.000 združuje lastnosti naravnega in političnega zemljevida. Natisnjen je kot barvna litografija. V spodnjem levem kotu sta še dva pomožna zemljevida. Zgornji in manjši območja Paname nima navedenega merila. Podoben zemljevid je tudi v najnovejšem Kocenovem atlasu (Grosser Kozenn-Atlas ... 2011). Večji pomožni zemljevid z naslovom *Hochland von Quito (Quitsko*

Slika 25: Izrez vzhodnega dela zemljevida Afrika (Kocen 1861a).

Sliki 26 in 27: Pomožna zemljevida območja Paname v prvem Kocenovem atlasu iz leta 1861 in območja Panamskega prekopa v najnovejši izdaji Kocenovega atlasa iz leta 2011 (Kocen 1861a in Grosser Kozenn-Atlas ... 2011).

višavje, ki se v glavnem ujema z Ekvadorjem) ima navedeno številčno merilo 1 : 15.000.000. Glavni zemljevid ima za začetnega ferski poldnevnik. Prikaz površja je tako kot na zemljevidu Afrike drugačen kot na ostalih preglednih zemljevidih. Barvne ploskve ponazarjajo ozemlja Združenih držav Amerike, Mehike ter z izjemo Britanske, Nizozemske in Francoske Gvajane takrat že neodvisnih južnoameriških držav Brazilije, La Plate, kot se je takrat imenovala Argentina, Čila, Bolivije, Peruja, Ekvadorja, Venezuele in Nove Granade, kot se je imenovala Kolumbija, ki ji je pripadalo tudi ozemlje Paname. Sicer pa kolonialna ozemlja evropskih držav in njihove barve niso navedeni v legendi, čeprav so posamezna ozemlja načeloma enako obarvana kot na zemljevidu Afrike. Barvni odtiski so premišljeno razporejeni tako, da se posamezna enako ali podobno obarvana ozemlja ne stikajo.

Z verzalkami so zapisana imena obeh oceanov (Tihi ocean je na tem zemljevidu poimenovan Stiller Ocean oder die Süd See, slovensko Tihi ocean ali Južno morje) ter celine Azije. Z velikimi tiskanimi črkami je izpisano tudi ime Isthmu v pomenu 'Zemeljska ožina' na pomožnem zemljevidu območja sodobne Paname. Na glavnem zemljevidu je označena in tudi opisno predstavljena meja plavajočega ledu (*Grenze des Treibeises*). Prav tako je označenih nekaj pomorskih linij z navedbo predvidenega časa plovbe, med njimi tudi povezava med čilskim Valparaisom in kitajskim Kantonom, na kateri naj bi ladje plule kar 100 dni. Zahodno od Misisipija in Misurija v severnem delu Združenih držav so navedene Prerije (Prairien), jugovzhodno od njih pa z enako velikimi črkami Savane (Savannen), iz česar je mogoče sklepati, da je Kocen ta dva pojma razlikoval, če že ne geografsko, pa vsaj pomensko. Ker je bila Aljaska takrat še rusko ozemlje, je tamkaj toponim Russisch Nord America (Ruska Severna Amerika). V oklepajih so zapisana imena krajev Sitcha (za imenom Neu Archangelsk, slovensko Novi Arhangelsk; zdaj se kraj imenuje Sitka) in San Salvador (za Bahia), otoka San Salvador (za imenom Guanahani) in mareonima Seetang Bänke (za imenom Sargasso Meer, slovensko Sargaško morje).

V Severni Ameriki je navedenih bistveno več imen ljudstev kot v Južni. Na severnoameriški celini so zapisana imena Tschuktschen (Čukči), Eskimos (Eskimi), Assiniboins (Asiniboini), Sioux (Sjuji), Tschippwaer (Čipevi), Athapascas (Atabaski), Comanchen (Komanči) in v Mehiki Azteken (Azteki). Na južnoameriški celini sta prepoznavni le poimenovanji Tupis (Tupiji) severno od Ria de Janeira in Guaranies (Gvaraniji) na skrajnem jugu Brazilije.

N° 9 (v originalu N°10, opomba avtorjev) – Australien und Polynesien (št. 9 – Avstralija in Polinezija):

Tudi zadnji list, ki prikazuje celine, je v merilu 1 : 50.000.000. Tako kot nekateri predhodni je barvna litografija, enako kot kar trije pomožni zemljevidi. Zemljevid jugovzhodne Avstralije v merilu 1 : 16.000.000 je v desnem spodnjem kotu, zemljevida območij Melbourne in Sydneyja, oba brez merila, pa v spodnjem levem kotu. Poleg ferskega poldnevnikarja je začetni tudi greenwiški poldnevnik, ki se na tem listu pojavi prvič v atlasu. Oznake zanj so navedene na spodnjem robu zemljevida, medtem ko je geografska mreža zarisana le po ferskem izhodiščnem poldnevniku. Čeprav gre za deveti list po vrsti, je skrajno desno nad zgornjim robom napačno oštevilčen s številko 10. Ta zemljevid je v naslednji izdaji atlasa (Kocen 1862) narisana povsem na novo.

Pod naslovom zemljevida in grafičnim merilom je legenda z vrisano britansko, nizozemsko, francosko, špansko in portugalsko kolonialno posestjo, vendar so barve za posamezne kolonialne velesile v primerjavi z zemljevidoma Afrike in Azije povsem drugačne, rekli bi lahko, nesistemsko pomešane. Verjetno tudi zato, ker so bili kolonialni indonezijski otoki premajhni, da bi barvno tiskali tako majhne površine v različnih barvah in so jih zato raje obarvali ročno. Pod navedbami kolonialnih velesil je razloženo, da kratica V. pomeni vulkan oziroma ognjenik. Z belo sklenjeno črto je na območju ekvatorja sredi Tihega oceana označena tudi ameriška posest, opremljena z zapisom Amerikanisch (ameriško). Na zemljevidu je vrisana cela vrsta pomorskih linij z vpisanimi predvidenimi časi plovbe v dnevih.

Z verzalkami so na glavnem zemljevidu izpisana imena Grosser Ocean oder Stilles Meer (Veliki ocean ali Tiho morje), China (Kitajska), Neu Seeland (Nova Zelandija) ter Australien (Neu Holland) oziroma Avstralija (Nova Holandija). Ime v oklepaju označuje prvotno ime edine poseljene celine, ki je v celoti na južni polobli, pri njenem odkrivanju pa so imeli glavno besedo nizozemski morjeplovci. Z velikimi črkami

so izpisana tudi imena avstralskih držav Süd Australien (Južna Avstralija), Neu-Süd Wales (Novi južni Wales) in Victoria (Viktorija) na večjem pomožnem zemljevidu, Melbourne, Bourke, Grant in Mornington na območju Melbournea ter Sydney na območju Sydneyja. Ime Victoria ima v oklepaju naveden dandanes povsem pozabljen alonim Australia Felix (Srečna Avstralija).

V oklepajih so zapisana še številna imena, med njimi tudi Weihnacht I. (Božični otok) za originalnim imenom Christmas. Rekli bi lahko, da gre za pravi nemški eksonim. Podoben je tudi značaj v oklepaju zapisanih nemških imen Neu Ireland (Nova Irska), Neu Britann (Nova Britanija), Neu Caledonien (Nova Kaledonija), Niedrige oder Gefährliche Inseln (Nizki ali Nevarni otoki), Schiffer Inseln (Mornarski otoki) ter Freundschafts Inseln (Prijateljski otoki) za endonimi Tombara, Birara, Baladea, Paumotu, Samoa in Tonga. Za imenom Van Diemens Land (Van Diemnova dežela) je v oklepaju zapisano tudi ime Tasmania (Tasmanija). Iz zemljevida izvemo tudi, da se je v času nastanka atlasa novozelandski Južni otok imenoval Neu Munster (Novi Munster), Severni otok pa Neu Ulster (Novi Ulster). Obe imeni imata najprej navedeni domačinski imeni Tawai Punammu in Ikanamawi. Omeniti velja še napis Hawaii oder Sandwich Inseln (Havaji ali Sandwichevi otoki).

Na zemljevidu zaman iščemo zdajšnjo avstralsko glavno mesto Canberro, ki je bila takrat skromno naselje z le nekaj hišami. Njegovo območje so šele leta 1908 izbrali za lokacijo bodoče prestolnice, s čimer se je končala prestižna tekma za to vlogo med Sydneyjem in Melbourneom.

N° 10 – Übersicht der Bodengestaltung von Mitteleuropa (št. 10 – Površje Srednje Evrope):

Prvi list drugega dela atlasa z bolj regionalno vsebino je v merilu 1 : 8.000.000. V prvi izdaji atlasa, ki jo hrani Znanstvena knjižnica v Olomoucu je zemljevid črno-bel, medtem ko je v atlasu Univerzitetne knjižnice v Gradcu morje obarvano s svetlo modro barvo. Gre torej za večbarvno litografijo, vendar v nekaterih izdajah plošče z morjem niso tiskali. Ali je temu botrovala napaka, ali pa so spoznali, da so zemljevidi bolj pregledni, če je morje modro, lahko le ugibamo. Kot izhodiščni je izbran le ferrski poldnevnik. Pod naslovom in merilom je terminološka razlaga za polder »*Polder d. i. Landstrecken welche tiefer als der Meeresspiegel liegen*« (»*polder je del zemeljskega površja, ki leži nižje od morske gladine*«).

Vsebina zemljevida je namenjena dokaj podrobnemu prikazu površja in vodovja, zato so imena večine mest zapisana okrajšano, največkrat z začetno črko, zelo redko s prvima dvema ali celo s prvimi tremi, na primer A. za Agram (Zagreb), Br. za Brüssel (Bruselj) in Str. za Strassburg (Strasbourg). Izjema so le takratna velemesta ter mesta na robovih zemljevidov Wien (Dunaj), München, Berlin, Warschau (Varšava), Wilna (Vilnius), Minsk, Mohylew (Mahiljoŭ), Kijew (Kijev), Odessa (Odesa), London, Paris (Pariz), Rom (Rim) in Constantinopel (Carigrad).

Z verzalkami so zapisana imena vseh večjih morij. Čeprav močno prevladujejo oronimi (imena gorovij, planot, ravnin in kotlin), imena otokov in hidronimi, so z občutkom navedena tudi glavna imena zgodovinskih oziroma kulturnih pokrajin, ki pa so vendarle omejena na vzhodni del zemljevida. Značilni primeri so Holstein, Polen (Poljska), Littau (Litva), Moldau (Moldavija), Dobrudscha (Dobrudža), Serbien (Srbija), Montenegro (Črna gora), Apulien (Apulija) in Macedonien (Makedonija).

N° 11 (v originalu N°10, opomba avtorjev) – Mitteleuropa, Politische Übersicht (št. 11 – Srednja Evropa – politični pregled):

Tudi ta zemljevid je v merilu 1 : 8.000.000. Za razliko od splošnega geografskega zemljevida je ta zelo živahno pobarvan, saj z različnimi barvami prikazuje posamezne države. Na zemljevidu iz Gradca je podobno kot na prikazu površja Srednje Evrope morje obarvano modro. Ker je s podobno barvo pobarvana tudi Rusija, nas zemljevid lahko za trenutek celo zavede. Zato je »olomouški« zemljevid z nepobarvanim morjem celo nazornejši. Imena držav so zapisana z velikimi tiskanimi črkami, tako kot tudi nekatere nemške kneževine, na primer Hannover, Würtemberg, Baiern (Bavarska), ki so se šele čez nekaj let zedinile v enotni Nemčiji. Na zemljevidu je označena in poimenovana Preussischer Staat (Pruska država). Podobno velja za Italijo, ki se je leta 1861 šele začela združevati. Z izjemo avstrijske Benečije je povsem enotno obarvana, na olivni podlagi pa je zapisano ime Italien (Italija). S posebnima barvni-

ma odtenkoma sta označeni tudi na pol samostojni balkanski politični tvorbi Montenegro (Črna gora) in Serbien (Srbija), ki sta bili kot samostojni državi mednarodno priznani šele po Berlinskem kongresu leta 1878.

Z verzalkami so izpisana imena velikih mest, na primer Hamburg, Bremen, Hannover, Berlin, Frankfurt, Dresden, München, Amsterdam, Brüssel (Bruselj), Turin (Torino). Imena z nemškimi eksonimi so zapisana izključno v nemščini, druga pa so v veliki meri transkribirana v nemščino, kar velja zlasti za slovanske dežele. Značilni primeri prvih so Florenz (Firence), Genua (Genova), Mantua (Mantova), Lemberg (Lvov), Agram (Zagreb), Belgrad (Beograd), Hermannstadt (Sibiu), Philippopol (Plovdiv), Adrianopol (Edirne ali Odrin) in Konstantinopol (Carigrad), primeri drugih pa Wolkowysk (zdaj Vaŭkavysk v Belorusiji), Winnica (Vinica v Ukrajini), Bihatsch (Bihać; v njegovi okolici je pokrajinsko ime Türkische Kroatien, torej Turška Hrvaška, Vojna krajina pa je poimenovano območje na hrvaški strani meje), Schabatz (Šabac), Posharewatz (Požarevac) in Podgoritz (Podgorica). V Franciji so imena praviloma zapisana francosko, na ozemlju Italije pa z izjemo največjih krajev italijansko. To vsaj deloma velja tudi za takrat avstrijski del sodobne Italije, kjer najdemo imena mest Udine, Vicenza, Belluno, Roveredo. Na ozemlju, poseljenem s Slovenci, so imena izključno nemška, denimo Laibach, Neustadt, Cilli, Marburg, Triest, Görz, Adelsberg, Klagenfurt.

Cepprav nekateri kritiki navajajo, da v atlasu enajsti zemljevid manjka, to ne drži. Najdemo ga namreč v vseh treh različicah prve izdaje, vendar je v vseh napačno oštevilčen s številko 10, ki se torej pojavi že tretjič. Nemški kritik (Petermans ... 1861) je ob tej »zmešnjavi« jasno razkril nenaklonjenost in neobjektivnost, saj v prvem delu svojega zapisa navaja, da zemljevid manjka, v drugem pa, da so na prav tem zemljevidu železnice pomanjkljive. V drugi izdaji atlasa (Kocen 1862) je zemljevid izdelan povsem na novo.

N° 12 u. 13 – Land- und Seekarte des Mittelmeer Beckens (št. 12 in 13 – Kopenski in pomorski zemljevid Sredozemlja):

Kopenski in pomorski zemljevid Sredozemlja (dobesedni prevod bi se moral glasiti »sredozemskih kotlin«) je prvi od dveh razpotegnjenih zemljevidov v atlasu, ki obsegata dvostranska lista v njegovi veliki (Kocen 1561a) in dva zapognjena dvostranska lista v manjši izdaji (Kocen 1861d; medmrežje 1). Izdelan je v merilu 1 : 10.000.000. V spodnjem levem delu so majhni pomožni zemljevidi Gibraltarske ožine, Lizbone, Carigrada in Aleksandrije, na katerih so le grafična merila z razdaljami v geografskih miljah (1 nemška geografska milja je 7421,5 m; medmrežje 9). Desno od majhnih zemljevidov je preglednica s krajšavami za grške otoke, na zemljevidu označenimi le z malimi tiskanimi črkami, nekaterimi s črkami grške abecede in nekaterimi z velikimi začetnimi črkami, medtem ko so vsa mesta v južnem delu Grčije označena le s številkami od 1 do 37. Za takšno obliko navajanja imen se je Kocen zagotovo odločil zaradi razmeroma velike gostote imen na majhnem, prostorsko omejenem območju, saj celotnih imen ne bi mogel izpisati.

Zanimiva je kar trojna označitev začetnih poldnevnikov, ferskega in pariškega ob zgornjem robu ter greenwiškega ob spodnjem, a je geografska mreža zarisana le po prvih dveh, zadnji pa ima razdelitev le označeno. Tudi grafično merilo je kar trojno. Zgornje je izraženo v geografskih miljah, srednje v vozlih in spodnje v angleških oziroma francoskih morskih miljah. To kaže na tedanjo neenotnost merskih sistemov. Globine morja so navedene v angleških sežnjih ali klaftah (1 seženj je 1,896 m; medmrežje 10). Za tem pojasnilom je pod grafičnimi merili navedeno še, da so na vetrovnicah označeni odkloni od magnetne igle proti zahodu. V spodnjem delu legende je navedenih še šest velikostnih razredov za prikaz naselij, oprti na število prebivalcev. V zgornjem razredu so bila naselja z več kot 250.000 prebivalci, v spodnjem pa naselja, v katerih je živelo manj kot 10.000 ljudi. Zemljevid je barvna litografija s črno belo topografsko vsebino, rdeče obarvanimi mejami in bledomodrim morjem.

Na zemljevidu Sredozemlja je Kocen na podlagi raziskav britanske mornarice kot prvi zarisal izobate, s katerimi je poskušal prikazati razgibanost morskega dna v Sredozemskem morju. Izobate so

Slika 28: Izrez Avstrijskega cesarstva z zemljevida Srednja Evropa – politični pregled (Kocen 1861a).

► str. 60–61

zarisane s tankimi črtnanimi linijami. Uporabil je tako imenovano »*morsko kartografsko projekcijo*« (Steinhaus 1861, 729), ki izhaja iz Mercatorjeve konformne projekcije. Pri tej projekciji je zelo olajšano določanje kurza ladij, ker se vzporedniki in poldnevnik sekajo pod pravim kotom.

Tovrstni zemljevid je pomenil veliko novost. Pozitivno so ga ocenili tudi kritiki, na primer Steinhaus (1861), ki je na strani 729 zapisal, da: »... *ima velik pomen za zgodovinske razmere in bo gotovo zelo dobrodošel za poučevanje* ...«. Nekateri so kljub prikazu celotnega Sredozemlja pogrešali posebne zemljevide Grčije, Palestine in Pirenejskega polotoka, ki jih je Kocen v prvi izdaji zaradi nižjih stroškov izpustil. Zaradi teh kritik je v drugi izdaji (Kocen 1862) dodal zemljevida Pirenejskega polotoka ter Grčije s Palestino in Sirijo.

Na zemljevidu je ogromno zemljepisnih imen. Mnoga so zapisana v oklepajih. Tovrstna imena so največkrat zgodovinska, saj na primer na območju Bližnjega vzhoda najdemo zapise, kot so Ruinen von Palmyra (razvaline Palmire), Ruinen von Ninive (razvaline Niniv), Babylon (Babilon), Kufa, Kerbela (Karbala) in Heliopolis. V oklepaju je zapisana tudi Troja, tako pa sta navedeni tudi pokrajinski imeni Mesopotamien (Mezopotamija) pod imenom el - Dschesireh in Zyrenaica (Cirenajka) pod oronimom Plateau von Barka (planota Barka).

V nemščini so zapisana samo imena največjih mest, sicer so navedena v jezikih posameznih držav. To velja še posebej za zahodni del zemljevida s Francijo, Španijo, Portugalsko in tudi Italijo. Več transkribiranih imen je v arabskem delu Sredozemlja, Predkavkazju in Zakavkazju. Na Balkanskem polotoku so mnoga imena naselij zapisana s črkami s strešicami: Pančevo, Pošega, Bihač, Višegrad, Foča, Pošarevac, Kragujevac, Niš, Ušica, Priština. Kot Oršova oziroma Černawoda sta zapisani tudi romunski obdonavski mesti. Na območju Makedonije, ki je bila takrat del Turčije, je več makedonskih imen tudi v južnem delu pokrajine, ki zdaj spada pod Grčijo. Čeprav transkribirana, so prepoznavna imena Janina, Janitza, Wodena in Seres.

Zanimivo je, da sta v Zakavkazju drug ob drugem zapisani pokrajinski imeni Georgien in Grusien (oboje Gruzija). Ljubljana je napačno navedena kot Leibach, hrvaški Sisak je poimenovan Sisek, Sarajevo je Serajevo. Kocen Golfe du Lion (Levi zaliv) napačno imenuje Golfe du Lyon (Lyonski zaliv). Mesto Lyon je namreč predaleč od morja, da bi se po njem lahko imenoval ta največji francoski sredozemski zaliv. Njegovo ime izhaja iz latinskega srednjeveškega poimenovanja sinus Leonis (medmrežje 11), ki namiguje na veliko moč in nevarnost tamkajšnjega morja med neurji.

Tudi na tem zemljevidu je izpisanih več imen ljudstev, denimo Tschernomorische Kosaken (Črnomorski Kozaki), Kalmüken (Kalmiki), Tscherkessen (Čerkezi), Tschetschenzen (Čečeni), Türkmenen (Turkmeni).

N° 14 – Die Nillaender u. das Rothe Meer (št. 14 – Ponilje in Rdeče morje):

Zemljevid z začetnima ferrskim in pariškim poldnevnikom je izdelan v merilu 1 : 10.000.000. Razlog za njegovo malce presenetljivo uvrstitev v atlas je najbrž okoliščina, da se je v času nastajanja atlasa začela gradnja Sueškega prekopa, za katerega se je vedelo, da bo temeljito preusmeril svetovne pomorske in posledično kopenske poti. V zgornjem desnem kotu glavnega zemljevida so pod naslovom in legendo pomožni zemljevidi Nilove delte v merilu 1 : 200.000, strateško pomembnega otoka Perim v ožini Bab el Mandeb na vhodu v Rdeče morje (opremljen je le z grafičnim merilom) in strateško pomembnega pristanišča Massaua (Masava) na ozemlju sodobne Eritreje, prav tako opremljenega le z grafičnim merilom. Trinajsti zemljevid po vrsti je barvna litografija s črnobelo topografsko podlago in rumeno obarvanimi mejami glavnih političnih tvorb tistega časa, morja pa so obarvana svetlo modro. Označene so egiptovske in arabske pomorske linije po Rdečem morju, železnica Aleksandrija–Kairo–Suez in karavanske poti v notranjosti. V spodnjem delu legende sta pojasnjeni krajšavi Dj. (gora) in W. (vadi), ob tem pa sta razložena pomena pogosto uporabljenih delov arabskih imen Râs (Vorgebirge oziroma predgorje) in Dâr (Land oziroma dežela). Pod to vrstico je še pojasnilo, da Nil med junijem in oktobrom poplavlja na območju od ustja do Asuana. V drugi izdaji atlasa (Kocen 1862) tega zemljevida ni več.

Številna imena na zemljevidu so zapisana z verzalkami, poleg morij, imen državnih tvorb (na primer Aegypten (Egipt), Nubien (Nubija), Habesch (Habeš ali Etiopija) in Hedschas (Hedžas)), največjih

Slika 29: Izrez Balkanskega polotoka z zemljevida Sredozemlje (Kocen 1861a).

Slika 30: Izrez z zemljevida Ponilje in Rdeče morje z mnogimi geografskimi opisi (Kocen 1861a).

ter najpomembnejših mest Kaira, Aleksandrije in Meke, tudi imena nekaterih ljudstev, kar zmanjšuje njegovo sporočilnost, saj je lahko razumljiv le zelo razgledanemu uporabniku. Značilni primeri z velikimi črkami izpisanih imen ljudstev so Hadenduwa, Tara, Bischarin, Somal, Walagga, Amuru, Amhar in Tigre. Pisava je ležeča, tako da je tovrstna imena mogoče razlikovati od pokrajinskih imen, kakršni sta Kordofan in Dârfûr, ne pa tudi Libysche Wüste (Libijska puščava), ki je prav tako izpisana v poševni pisavi. Še več je imen ljudstev, navedenih z majhnimi tiskanimi črkami, na primer Schilluk (Šiluki), Dinka Stam (pleme Dinka).

Egipt je razdeljen na Unter (Spodnji), Mittel (Srednji) in Ober (Zgornji) Aegypten. V oklepajih so zapisana nekatera zgodovinska imena in tudi nemški eksonimi. Tako lahko izvemo, da se je Asuan nekoč imenoval Syene (Siena), da ime Wah el-Bahhrieh (oaza Baharija) pomeni Kleina Oase oziroma Mala oaza, ime Wah el-Chargeh (oaza Kharga) pa Grosse Oase oziroma Velika oaza.

Na zemljevidu je več krajših geografskih opisov, kar je v bistvu njegova posebnost. Tako je na območju Arabske puščave zapisano *Gebirgsthâler mit Gras Salzpflanzen und Krummholz* (gorske doline s travnatim slanoljubnim rastlinjem in krivenčastim drevjem), južneje, v bližini nubijske obale *Hauptsitz der Bischarin Nomaden* (sedež bišarinskih nomadov) in še malo južneje *viele Nomaden Niederlassungen* (polno ustaljenih nomadskih naselbin) ter *Salzpflanzen und Schora Büsche* (slanoljubne rastline in grmičevje). Na območju sodobne meje med Sudanom in Etiopijo je zapis *unzählige Wasservögel* (brezštevilni vodni ptiči), na posebej označeni 18. stopinji severne zemljepisne širine pa *Nördliche Grenze des tropischen Regens* (severna meja tropskega deževja). Z navedbo *Cataracten* (katarakti) je zgolj opisno predstavljeno tudi območje brzic na Nilu.

N° 15 – Italien (št. 15 – Italija):

V primerljivem merilu 1 : 5.000.000 je pripravljen tudi zemljevid Italije oziroma Apeninskega polotoka. V legendi je ob standardni navedbi v geografskih miljah dodano merilo v italijanskih miljah (1 italijanska milja je 1837 m; medmrežje 12). Dodana sta dva pomožna zemljevida, oba v medsebojno primerljivem merilu 1 : 740.000. V zgornjem desnem kotu je zemljevid Neaplja z okolico in v spodnjem desnem kotu zemljevid Rima z okolico. Za izhodiščni poldnevnik je uporabljen samo ferski poldnevnik. Tako kot večina zemljevidov v drugem delu atlasa je tudi pri tem topografska podlaga črnobela, v močni zeleni barvi pa so obarvane administrativne meje v Italiji. Morske ploskve so tako v različici atlasa iz Gradca kot v različici iz Olomouca od tega zemljevida dalje deloma prekrite z dvema različnima šrafurama, ki nakazujejo oddaljenost od obale in niso modro obarvane. Kocenova odločitev, da se Italija nariše enotno, potem ko je sicer že bila razglašena za kraljevino, ni pa bila tudi dejansko oblikovana in mednarodno priznana, ter dejstvo, da Italija vključuje tudi do leta 1870 uradno neodvisno Papeško državo, sta sprožila precej polemik (Petermans ... 1861).

Z verzalkami so zapisana imena morij, celine Afrike, neodvisne države Švice, velikih otokov, pokrajin Piemont, Lombardei (Lombardija) in Venezien (Benečija) ter velikih mest Turin (Torino), Mailand (Milano), Venedig (Benetke), Florenz (Firence), Rom (Rim), Neapel (Neapelj) in Palermo. Kocen je sistematično skrbel za zapise latinskih imen številnih naselij, ki so izpisana v oklepajih za italijanskimi imeni. Značilni tovrstni primeri so dvojnice Cividale (Forum Julii), Treviso (Tarvisium), Mailand (Mediolanum), Rimini (Ariminum), Forlì (Forum Livii), Bolsena (Vulsinii), Civita Vecchia (Centum Cellae), Albano (Alba Longa), Venosa (Venusia), Capua (Caudium), Cagliari (Caralis), Girgenti (Agrigentum), Palermo (Panormus), Otranto (Hydruntum). Tudi pod imenom ognjenika Stromboli se v oklepaju pojavi njegovo latinsko poimenovanje Strongyle.

Precej naravnopokrajinskih imen je navedenih izključno v nemščini, med njimi Toskanisches Hügelland (Toskansko gričevje), Etruskischer Apennin (Etruščanski Apenin), Romischer Apennin (Rimski Apenin), Neapolitanischer Apennin (Neapeljski Apenin), Pontinische Sümpfe (Poncijsko močvirje), Umbrien (Umbrija), Apulien (Apulija).

Na območju Slovenije so imena nemška ali italijanska, na primer Laibach, Görz, Triest, Gradiska (zapis ni ne v italijanščini ne v slovenščini), Isonzo in Capo d'Istria (!). Še najbližje slovenskemu poimenovanju

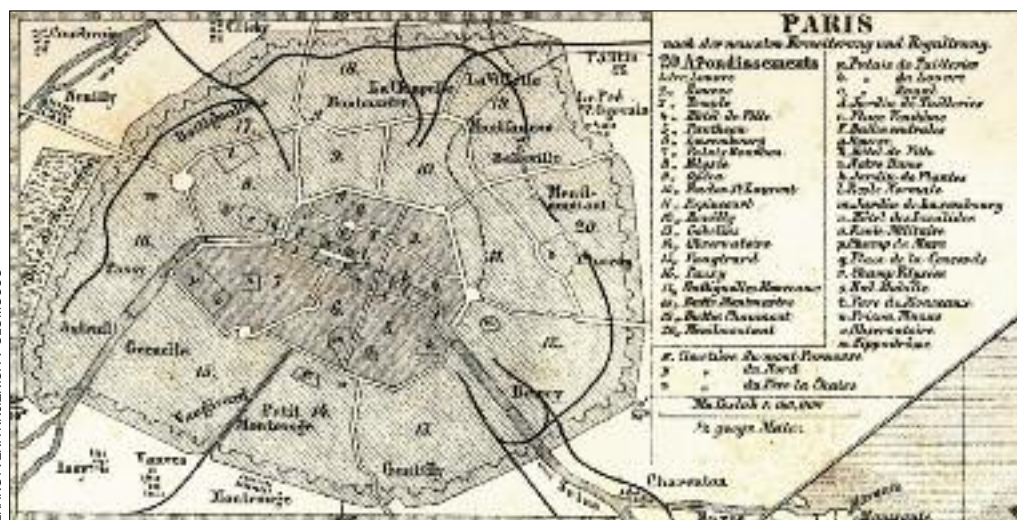
Slika 31: Izrez srednje Italije in Tirskega morja z zemljevida Italija (Kocen 1861a).

je ime naše najvišje gore Terglou, kot ga je zapisal Ivan Dizma Florjancič (1691–1757) na svojem Topografskem zemljevidu vojvodine Kranjske. Na območju sodobne Hrvaške prevladujejo italijanski toponimi, čeprav je v Liki transkribirana različica slovanskega imena Ottochatz. Na tem zemljevidu je Sarajevo zapisano kot Serajewo. Naj kot drobno zanimivost dodamo še, da je nekoč najvišji vrh Avstro-Ogrske Ortler (3899 m) poimenovan izključno v italijanščini, torej kot Ortles, čeprav je na nemškem govornem območju.

N° 16 – Frankreich (št. 16 – Francija):

Merilo 1 : 5.000.000 je primerljivo s prikazi Italije in drugih evropskih dežel. V legendi je grafičnemu merilu v geografskih miljah dodano grafično merilo v kilometrih, kar je edina navedba te v sodobni Evropi edine prepoznavne dolžinske merske enote v atlasu. Pod grafičnima meriloma je pojasnilo, da številke v utrjenih obmejnih mestih na severu Francije pomenijo število mož v garnizijah, na primer v Metz 11.500, Strasbourg 10.000, Givetu 6000, Lillu 8000. Povsem na dnu legende je še pomenska razlaga nekaterih latinskih občnoimenskih izrazov, ki se pojavljajo kot deli starih, v oklepajih zapisanih zemljepisnih imen. Izvemo, da dunum pomeni Hügel (grič), durum Wasser (voda), magus Feld (polje), ritum Fuhr (brod) ter bona Grenze ali Pässe (meja ali prelazi). Za začetni poldnevnik je na videz presenetljivo izbran le ferrski, ne pa tudi pariški, ki ima to vlogo na kar sedmih drugih zemljevidih v atlasu. Vendar je to razumljivo, če vemo, da je leta 1634 francoski kralj Ludvik XIII. določil, da se tudi v Franciji za začetnega uporablja ferrski poldnevnik. Zemljevid ima črnobelo topografsko podlago z izrazito močno odtisnjeno državno mejo v modri barvi. V isti barvi, le nekoliko tanjše, so zarisane tudi meje departmajev. Ti so na zemljevidu označeni s številkami, legenda z njihovimi imeni pa je razpotegnjena v spodnjem levem delu zemljevida. Skupno 89 departmajev je razčlenjenih na severne, vzhodne, osrednje, zahodne in južne.

V zgornjem delu zemljevida so kar trije pomožni zemljevidi. Na levi strani je največji med njimi, zemljevid Pariza po najnovejši širitvi mesta in regulaciji s številčnim merilom 1 : 160.000 in grafičnim merilom v geografskih miljah. Na desni strani tega zemljevida je preglednica, v kateri je pojasnjeno, katera okrožja označujejo številke od 1 do 20, katere znamenitosti označujejo male tiskane črke od a do w (na primer Palais de Louvre, Jardin de Tuilleries, Notre Dame, Champ de Mars, Champ Elysées) ter, kako se imenujejo tri pariška pokopališča, označena z verzalkami. V sredini je pokrajinski zemljevid Pariza z okolico,

Slika 32: Pomožni zemljevid ožjega območja Pariza z zemljevida Francija (Kocen 1861a).

ki ima vrisano samo grafično merilo. Zemljevid razkriva, da sta bila v času njegovega nastanka dvorec Versailles in zdajšnje predmestje Saint Germain še precej oddaljena od sklenjeno pozidanega območja Pariza. Desno zgoraj je še zemljevid Marseilla z okolico, ki ima prav tako samo grafično merilo.

Z velikimi tiskanimi črkami so izpisana imena držav, preliva La Manche (Rokavski preliv) in velikih mest, kakršna so Plymouth, Amsterdam, Brügge, Lille, Strassburg (Strasbourg), Lyon, Bordeaux, Toulouse, Marseille, Toulon in Turin (Torino). Imena tradicionalnih pokrajin, kakršne so Champagne (Šampanja), Bretagne (Bretanja), Picardie (Pikardija), Gascogne (Gaskonija) in Provence (Provansa) so, razen nemških imen Savoyen (Savoja), Burgund (Burgundija), Elsass (Alzacija) in Lothringen (Lorena, starinsko tudi Lotaringija), zapisana samo v francoščini.

V oklepajih so zapisana stara imena pomembnih rek Sene (Sequiana), Marne (Matrona) in Indre (Andra) ter Ženevskega jezera (Lac Lausonius). Še bistveno več latinskih imen v oklepajih je za imeni naselji. Tako so na primer na ozemlju Francije zapisane imenske dvojnice Amiens (Ambiam), Rouen (Rotomagus), Soissons (Augusta Suessorum), Angers (Juliomagus), Nantes (Condivicium), Orleans (Aurelium), Auxerre (Autesiodurum), Troyes (Augustabona), Poitiers (Lemonum), Bourges (Anaricum), Nevers (Noviodunum), Limoges (Augustoritum), Angoulême (Teulisma), Clermont Ferrand (Clarimontium), Périquex (Vessuna), Autun (Bibraete), Besançon (Vesontio), Mâcon (Matisco), Lyon (Lugdunum), Briançon (Brigantium), Bordeaux (Burdigala), Bayonne (Lapurdum), Dax (Aquē Tarballi), Agen (Aginum), Cahors (Divona), Beziers (Baeterrae), Nîmes (Nemansus), Avignon (Avenio), Orange (Arausia), Nizza (Nicaea) in Frejus (Forum Julii). Zanimivo je, da med tovrstnimi antičnimi imeni ni imena Massalia, grškega poimenovanja za naselbino, predhodnico sodobnega Marseilla.

V oklepajih so tudi antična imena nemških mest Coblenz (Confluentes), Mainz (Mogontiacum) in Trier (Augusta Trevirorum). Kanalski otoki so se v času nastanka atlasa imenovali Normanski otoki, nemško Normanische Inseln. Glavna otoka Guernsey in Jersey imata v oklepajih zapisani latinski imeni Sarnia oziroma Caesarea. V obliki dvojnice je zapisano tudi ime Hyërische Inseln (Staechades Inseln), pri čemer je ime v oklepaju sestavljeno iz latinskega imena in nemške občnoimenske sestavine v pomenu 'otoki'. Omenimo še, da so Primorske Alpe poimenovane le v nemščini, torej See-Alpen.

N° 17 – Grossbritannien und Irland (št. 17 – Velika Britanija in Irska):

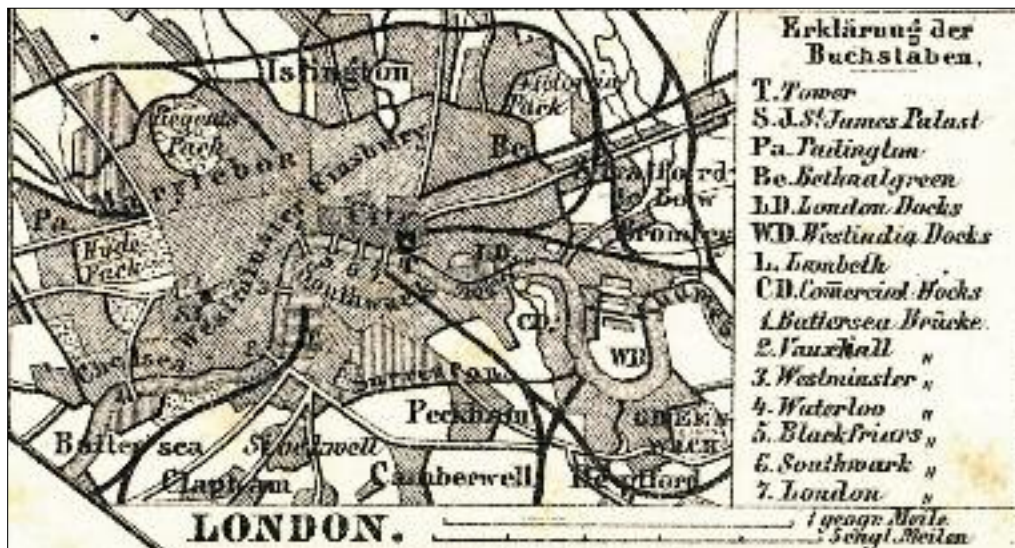
Tudi ta zemljevid je izdelan v merilu 1 : 5.000.000. Številčnemu merilu sta dodani grafični merili z geografskimi in angleškimi miljami. Za začetna poldnevnik sta uporabljena tako ferrski kot greenwiški poldnevnik, vendar je geografska mreža izrisana le po prvem. Zemljevid je barvna litografija. Tri barve označujejo ozemlji Anglije in Škotske na otoku Velika Britanija ter ozemlje Irske na istoimenskem otoku. Morske ploskve so deloma prekrite z dvema različno gostima šrafurama, ki nakazujeta oddaljenost od obale. Grofije (*Shires oder Counties*), katerih imena niso enaka njihovim glavnim mestom, so na zemljevidu izpisane s krajšavami, razloženimi v seznamu v levem zgornjem delu glavnega zemljevida.

Na nasprotni strani, torej v zgornjem desnem kotu, so trije pomožni zemljevidi. Povsem zgoraj je zemljevid Londona z okolico, opremljen le z grafičnim merilom. Pod njim je zemljevid ožjega območja Londona s črkovnimi krajšavami in številkami za nekatere mestne dele in znamenitosti, katerih pomen je razložen v preglednici na njegovi desni strani. Na njegovi spodnji strani sta grafični merili v geografskih in angleških miljah. Zadnji pomožni zemljevid, prav tako z grafičnim merilom, predstavlja takrat vodilno britansko vojaško pristanišče Portsmouth z okolico. Portsmouth je tudi edino večje britansko mesto na otoku, če seveda odmislimo, da sta tudi Velika Britanija in Irska sami otoka.

Z verzalkami so izpisana imena morij, preliva med Francijo in Veliko Britanijo Der Canal oder La Manche (Kanal ali Rokavski preliv), glavnih sestavnih delov Združenega kraljestva Anglije, Walesa (obarvan je kot del Anglije), Škotske in Irske (razen Walesa so vsa v nemščini) ter največjih mest tistega časa Pariza, Londona, Edinburga in Dublina.

Tudi na ozemlju Velike Britanije so v oklepajih zapisana mnoga antična imena. Tako najdemo dvojnice za poimenovanja otokov in otoških skupin Hebriden oder Westliche Inseln (Ebudes Inseln), Insel Man (Menuvia), Insel Anglesea (Mona), Scilly Inseln (Cassiterides), Insel Wight (Vectis), pa tudi pri ime-

Slika 33: Pomožni zemljevid ožjega območja Londona z zemljevida Velika Britanija in Irska (Kocen 1861a).

nih številnih mest: Armagh (Regia), Dublin (Eblana), Chester (Deva), Manchester (Mamucium), Lincoln (Lindum), York (Eboracum), Yarmouth (Garianonum), Caermarthen (Moridunum), Gloucester (Glevum), Cambridge (Cambericum), St. Albans (Verulamium), Dover (Dubris), Bath (Aquae Sotis), Winchester (Venta Belgarum), Canterbury (Durovernum), Falmouth (Voliba). V oklepaju je zapisano tudi latinsko ime reke Severn (Sabrana).

Poglavje zase je zapis glavne angleške reke Temze, ki je enkrat kot dvojnica s pravim nemškim eksponimom zapisana v obliki Thames (Themse), drugič pa je navedeno samo nemško ime Themse. Na severu Anglije je v bližini meje s Škotsko vrisano obzidje; nad njegovim grafičnim prikazom je zapis Pikten Mauer (obrambni zid Piktov). Večina gorovij in hribovij ima v nemščini zapisano občnoimensko sestavino, na primer Pennine Gebirge (Penini), nekatera so v celoti ponemčena, denimo Cambrische Gebirge (Kambrijsko gorovje). Severno morje je poimenovano Nord See oder Deutsches Meer, torej Severno morje ali Nemško morje, kot se je očitno imenovalo v 19. stoletju.

N° 18 – Kaiserthum Oesterreich (št. 18 – Avstrijsko cesarstvo):

V primerljivem merilu 1 : 5.000.000 je izdelan tudi zemljevid Avstrijskega cesarstva, ki bi ga lahko gleda na značaj, razen med regionalne, uvrstili tudi med domoznanske zemljevide. Začetni je ferrski poldnevnik. Zemljevid ima podobno kot zemljevida Italije in Francije relief, vodno omrežje, poselitveno omrežje in zemljepisna imena prikazana črnobelo, medtem ko je državna meja tiskana v debelejši rožnati barvi. S tanjšimi črtami enake barve so prikazane tudi deželne meje.

Pod naslovom in v obliki ulomka zapisanim številčnim merilom je še grafično merilo z razdaljami, izraženimi v geografskih miljah. Na zemljevidu brez pomožnih zemljevidov je v spodnjem levem kotu v obliki preglednice dodan seznam vseh kronskih dežel s temeljnimi statističnimi podatki, površino v kvadratnih geografskih miljah (1 kvadratna geografska milja je 55,08 km²), številom prebivalcev in gostoto poselitve. V predzadnji vrstici je navedeno število vojakov, v zadnji pa so zbirni podatki. Iz njih lahko izvemo, da je Avstrijsko cesarstvo merilo 11.751,41 kvadratnih geografskih milj oziroma 647.268 km², da je v njem živel 35.002.954 prebivalcev, kar je pomenilo, da je bila povprečna gostota poselitve 2979 ljudi na kvadratno geografsko miljo oziroma 54 ljudi na kvadratni kilometer. V deželi Kranjski s površino 181,47 kvadratnih

Slika 34: Izrez z zemljevida Avstrijsko cesarstvo s seznamom kronskih dežel in prečnim prerezom izoblikovanosti površja (Kocen 1861a).

geografskih milj (9995 km²) je živel 451.941 ljudi. Z 2490 ljudmi na kvadratno geografsko miljo oziroma 45 ljudmi na kvadratni kilometer je bila gostota poselitve Kranjske pod državnim povprečjem.

V desnem spodnjem kotu zemljevida je legenda z razlago tipografije ter grafičnih znakov za velikostne razrede naselij. Največja mesta z več kot 100.000 prebivalci in večja mesta z od 50.000 do 100.000 prebivalci so izpisana z velikimi tiskanimi črkami, prva s pokončnimi, druga z ležečimi. Imena mest z manj kot 50.000 prebivalci so pri vseh spodnjih štirih razredih izpisana z malimi tiskanimi črkami. Dodana sta še dva razreda za tržna naselja, večji prikazuje tovrstne kraje z več kot 20.000 prebivalci, manjši z od 10.000 do 20.000 prebivalci. Povsem spodaj je še bistveno večji krog s pojasnilom, da ta znak označuje naselja, katerih ozemlje se razprostira čez več kvadratnih geografskih milj. Tovrstna naselja so bila in so še vedno značilna za Panonsko nižavje, največje pa je bilo zagotovo Maria Theresiopel, zdajšnja Subotica.

Posebnost tega zemljevida je prečni prerez izoblikovanosti površja na črti Sigmaringen v povirju Donave–Innsbruck–Linz–Wien (Dunaj)–Pesth (Pešta)–Belgrad (Beograd)–Widdin (Vidin)–Rustschuk (Ruse). Ta prerez je le okviren, saj so na posameznih odsekih nanizane gorske skupine, vzpetine, prelazi, jezera, reke in naselja, ki niso na isti liniji, ampak na isti zemljepisni širini, pa še to ne v smeri od juga proti severu, ampak glede na rastočo nadmorsko višino. Najvišji predeli so v ozadju, nižji v ospredju. Tako je razumljivo, čeprav za dejansko predstavnost težje dojemljivo, da je v ozadju za nemškim mestom Ulm južnotirolska vzpetina Ortles (Ortler), prav tam pa je v ozadju za Donavo švicarska dolina Engadin. Kljub takšnim nenavadnim perspektivam je iz prereza mogoče razbrati glavne značilnosti razgibanosti površja celotnega Avstrijskega cesarstva.

Poleg imen večjih mest so z verzalkami izpisana imena držav, vseh avstrijskih kronskih dežel, nekaterih drugih ogrskih dežel, na primer Slavonije, Vojvodine in Banata, ter Jadranskega morja. Velika večina zemljepisnih imen na zemljevidu je zapisana v nemščini. Izjema so naselja v osrednjem delu Ogrske oziroma zdajšnje Madžarske, kjer je tudi nekaj madžarskih imen, na primer Kaposvár, Csongrad, Szala Egerszeg (zdaj Zalaegerszeg), v Galiciji, kjer so večinoma v poljščini, na primer Zolkiew, Jaroslaw, Rzeszow, Gorlice, pa tudi naselja na območju Benečije, Istre, Kvarnerja, Dalmacije in Črne gore, kjer so, tako kot dlje v notranjosti Italije, večinoma v italijanščini. V italijanščini so tudi imena jadranskih otokov. Zlasti na območju Balkanskega polotoka so nekatera imena zapisana tudi s šumevci, denimo Ottočac, Gospič, Bihač, Foča, Šabac, Pančova, Pošarevac, Kruševac, N. Oršowa, Gross Bečkerek, zdajšnji Zrenjanin. Tu najdemo tudi imena naselij Kragujevac, Trebinje, Plevle (Plevlja), Travnik. Reka Kolpa je poimenovana Kulpa, Zahodna Morava je Srbska Morava, Neretva pa Narenta. Sarajevo je navedeno kot Serajevo, Sisak je Sissek, ime avstrijskega Gradca se je takrat zapisovalo kot Gratz. Na območju Like, Korduna, Banije, Slavonije in vzhodnega Banata so poimenovana območja Hrvaške, Slavonske in Banatske vojaške krajine.

Tudi na tem zemljevidu je v oklepajih zapisana vrsta antičnih imen: Passau (Castra Batova), Budweis (Marobudum), Olmütz (Eburum), Brünn (Eburodurum), Botzen (Pons Drusi), Cividale (Forum Julii), Salzburg (Iuvavia), Judenburg (Jaunum), Frisach (Nareja), Völkermarkt (Virunum), Radkersburg (Alicanum), Stein an Anger (Sabaria), Altenburg (Carnuntum), Cilli (Celeja), Pettau (Petovia), Laibach (Aemona), Mödling (Metulum), Esseg (Mursa), Sme-derevo (Semendria), Curzola (Corcyra nigra), Ragusa (Epidaurum). Kar štiri med njimi so na ozemlju Republike Slovenije: Celeja za Celje, Petovia za Ptuj, Aemona za Ljubljano in Metulum za Metliko.

V oklepaju sta zapisani tudi imenski dvojinci Auschwitz (Oswiecim) na jugu Šlezije in Mitterburg (Pisino), zdaj Pazin, v osrčju Istre. V prvem primeru je v oklepaju poljsko, v drugem pa italijansko ime.

N° 19 – West-Deutschland, Niederlande und Belgien (št. 19 – Zahodna Nemčija, Nizozemska in Belgija):

S tem zemljevidom v merilu 1 : 3.000.000 se začenjajo prikazi, ki odstopajo od prej enotnih meril 1 : 50.000.000 za posamezne celine in 1 : 5.000.000 za dele Evrope. To merilo je uporabljeno tudi na naslednjem zemljevidu severne Nemčije in zahodne Poljske, zato je vsa Nemčija, tako kot tudi njeni površinsko majhni zahodni sosedi Nizozemska in Belgija, dokaj natančno prikazana. Pod naslovom in

številčnim merilom je grafično merilo v geografskih miljah. Za začetnega je uporabljen ferrski poldnevnik. Zemljevid brez pomožnih zemljevidov je v nasprotju z nekaterimi predhodnimi, na primer Italije in Francije, bogato obarvan, kar je zagotovo tudi posledica takrat še precej raznolike politične podobe tega dela Evrope. Ta je bila na območju Nemčije tudi precej zapletena. Na območjih Porurja, Vestfalije ter na meji med Brandenburgom in Saško-Anhalt so obarvane meje med upravnimi enotami nižje ravni, vendar se na več mestih izgubijo v barvni podlagi. Morske ploskve so deloma prekrite z dvema različnima šrafurama, ki nakazujeta oddaljenost od obale.

Pod merilom je razlaga okrajšanih verzalk, s katerimi so označeni otoki v ustjih rek Ren in Maas. V spodnjem levem delu je preglednica z razlagami okrajšanih imen okrožij v južni Nemčiji ter pod njimi v treh stolpcih zapisanih triinštiridesetih krajevnih imen, ki so na zemljevidu zaradi prostorske stiske označena z eno-, dvo- in veččrkovnimi krajšavami.

Z velikimi tiskanimi črkami so zapisana imena Severnega morja, držav, nemških dežel in večjih mest. V oklepajih so zapisane imenske dvojnice Haag (s'Gravenhage), Thionville (Dietenhofen) in Montbéliard (Mömpelgard), pa tudi Osning Gebirge (Teutoburger Wald), kot sta zapisana alonima v severozahodni Nemčiji, za katera Slovenci uporabljamo eksonim Tevtoburški gozd. Zanimivo je, da so nemška mesta Köln, Koblenz in Kassel zapisana kot Cöln, Coblenz in Cassel, medtem ko je severnobavarski Coburg zapisan kot Koburg.

N° 20 – Nord-Deutschland und West-Polen (št. 20 – Severna Nemčija in zahodna Poljska):

Tudi ta del Nemčije je prikazan v merilu 1 : 3.000.000. Pod številčnim je še grafično merilo v geografskih miljah. Na zemljevidu brez pomožnih zemljevidov je začetni ferrski poldnevnik. Natisnjen je kot barvna litografija, s tankimi barvnimi črtami so prikazane meje okrožij, ki so na tem zemljevidu v primerjavi s prejšnjim bolj vidne, saj so verjetno prav s tem namenom za obarvanje vsebine pod črtami uporabili svetlejše zelene odtenke. Desno od naslova in meril je v skrajnem zgornjem delu zemljevida štiristolpčni seznam z imeni devetnajstih naselij, ki so na zemljevidu zaradi pomanjkanja prostora okrajšana. V drugi izdaji atlasa (Kocen 1862) je dodan zemljevid jugovzhodne Nemčije, kar je zagotovo posledica kritik, da v njegovi prvi izdaji ni prikazana celotna Bavarska (Steinhauser 1861).

Z verzalkami so zapisana imena morja Ost See (zdaj Ostsee, slovensko Baltsko morje), države Poljske, nemških dežel Meklenburg (na predhodnem zemljevidu je to ime pravilno zapisano kot Mecklenburg), Pommern (Pomorjanska), Preussen (Prusija), Brandenburg, Sachsen (Saška) in Schlesien (Šlezija), avstrijskih dežel Böhmen (Češka) in Galizien (Galicija) ter velikih mest, med katerimi so bila glede na oznake in zapis v pokončni pisavi največja Hamburg, Königsberg (sodobni Kaliningrad), Berlin, Warszawa (Varšava), Prag (Praga) in Breslau (Vroclav).

Ime Warszawa je navedeno v duhu sodobnega zapisovanja eksonimov, saj je nemško ime Warschau izpisano z majhnimi tiskanimi črkami v oklepaju pod endonimom. Na enak način je v obliki dvojnice zapisano ime Nowo Georgiewsk (Modlin) severozahodno od Varšave. Mesto se zdaj imenuje Nowy Dwór Mazowiecki. Tako so zapisane tudi dvojnice Piotrkow (Petrikau), Wierzbolow (Wyrbollen), Oletzko (Marggrabowa), Pyzdry (Peisern), Ivangorod (Dablin), medtem ko je na nemškem ozemlju na ta način zapisano ime Woltin (Julin). Woltin je nemško ime zdaj obmejnega poljskega mesta Wolina v ustju Odre, medtem ko je Julin njegovo srednjeveško ime. Samo v oklepaju je zapisano ime Winetha, ime legendarnega antičnega mesta na obali Baltskega morja (medmrežje 13). Zdaj to ime Nemci pišejo kot Vineta, Poljaki pa kot Wineta. Poleg imena je grafični znak za razvaline, ki pa ni pojasnjen v legendi.

Tudi sicer so poljska imena v delu Poljske, ki je spadal k Rusiji, pa tudi okrog avstrijskega Krakova, ki je poimenovan samo kot Krakau, zapisana v poljskem jeziku. Okrog Krakova so imena Wieliczka, Tarnow, Gorlice, Biecz, Wadowice, Biala, v ruskem delu Poljske pa na primer Wieruszow, Widawa, Radom, Nowemiasto, Kielce, Pinczow, Stopnica, Chmielnik, Lysa Gora, Opatow, Ilża, Częstochowa (Čenstohova), Włocławek. Zanimivo je, da ima reka Visla v spodnjem toku na območju Prusije samo nemško ime Weichsel, v srednjem toku na območju takratne Poljske samo poljsko ime Wisla, medtem ko je v zgornjem toku na ozemlju Avstrije ime zapisano kot dvojnica Wisla (Weichsel).

Čepprav so na Češkem skoraj sama nemška imena, na primer Prag za Prago, Pilsen za Plzen, Leitmeritz za Litoměřice, Laun za Louny, Schlaggenwald za Horni Slavkov, Jung Bunzlau za Mladá Boleslav, Kutenberg za Kutná Hora, König - grätz za Hradec Králové, Pardubitz za Pardubice in Moldau za reko Vltavo, najdemo tudi krajevna imena v češčini, na primer Časlau, Jaromir (zdaj Jaroměř), Melnik (Mělník), Hlinsko in Chotieboř (Chotěboř).

V severnem delu Mecklenburga in Pomorjanske so prepoznavna izvorno slovanska imena, na primer Ribnitz, Grabow, Teterow, Schlackow, Dobberan, Malckow, Neu Strelitz in Prenzlau, saj so to območje že okrog leta 600 poselili Polabski Slovani.

N° 21 – Schweden, Norwegen, Dänemark (št. 21 – Švedska, Norveška, Danska):

Zemljevid s severnoevropskimi deželami je izrisan v merilu 1 : 8.000.000, v katerem sta izdelana tudi zemljevida Srednje Evrope (zemljevida št. 10 in 11). Pod številčnim merilom sta grafični merili z razdaljami, navedenimi v geografskih in švedskih miljah (1 švedska milja je 10.688,54 m; medmrežje 14). Za začetnega je uporabljen ferrski poldnevnik. Tudi ta zemljevid je tiskan v več barvah. Vendar so obarvane le dežele, ki so navedene v naslovu, ne pa tudi rusko in nemško ozemlje. Morske ploskve so prekrile z dvema različnima šrafurama, ki nakazujeta oddaljenost od obale. Pod merili so navedene krajšave za imena štirih švedskih in petih norveških upravnih enot. Naselja so razčlenjena v šest velikostnih razredov. V največjem so kraji z več kot 100.000 prebivalci in v najmanjšem kraji z od 2000 do 5000 prebivalci.

Na tem zemljevidu so kar trije pomožni zemljevidi. Zemljevid Islandije v zgornjem levem kotu ima grafično merilo z geografskimi miljami. Pod njim je preglednica z razlago krajšav imen dvanajstih vzpetin, ki so na zemljevidu zaradi prostorske stiske izpisane le z začetnimi črkami. Desno od zemljevida Islandije je manjši pomožni zemljevid Ferskih otokov brez merila, v spodnjem desnem kotu pa je povečan izrez južnega in srednjega dela Danske v merilu 1 : 4.000.000, ki ima pod številčnim merilom tudi grafično merilo z razdaljami v geografskih miljah. S tega zemljevida lahko razberemo, da sta v času nastanka atlasa k Danski spadali tudi zdaj najbolj severni nemški pokrajini Schleswig in Holstein, tako da je Danska segala vse do ustja Labe oziroma do Hamburga. Zanimivo je, da so na njem v oklepajih z malimi tiskanimi črkami zapisani nemška eksonima Fünen in Seeland ter danski endonim Jylland, postavljeni pod danska endonima Fyen (zdaj Fyn) in Sjælland (zdaj Sjælland, slovensko Zelandija) ter nemški eksonim Jütland (Jutlandija). Vsa tri prvonavedena imena so zapisana z velikimi tiskanimi črkami, tako kot tudi največji mesti Hamburg in Kjöbenhavn (zdaj København), ki je na glavnem zemljevidu poimenovan z nemškim eksonimom Kopenhagen.

Na glavnem zemljevidu so z velikimi tiskanimi črkami zapisana imena morij Ost See (Baltsko morje), Nord See (Severno morje) in Eis Meer (Ledeno morje), imena držav, švedskih pokrajin Norrland, Svealand in Götaland (Gotlandija), takrat ruskih pokrajin Finland (Finska), Ingermanland (Ingrija), Esthland (Estonija) in Livland (Livonija) ter največjih mest, poleg že omenjenih Hamburga in Kopenhagna še ruski Sankt Petersburg (Sankt Peterburg).

Imena večjega dela naselij na Finskem so zapisana izključno v švedskem jeziku, na primer Åbo (finsko Turku), Ny Carleby (Kokkola), Uleåborg (Oulu), Sankt Michel (Mikkeli) in Helsingfors (Helsinki). Kocen torej že uporablja skandinavsko črko å, poleg že omenjenih primerov na primer še v imenu Åland (Ålandski otoki), vendar je njena raba neenotna, saj jo v imenih Aalesund, Boraas, Aalborg in Aarhus zapisuje v alternativni obliki, torej kot aa.

N° 22 – Russland (št. 22 – Rusija):

Zemljevid Rusije, ki je brez pomožnih zemljevidov, je zaradi prostranega ozemlja v edinstvenem merilu 1 : 16.000.000. Glavni razlog za to je seveda njena velikost. Natisnjen je v večbarvni litografiji, v maniri zemljevidov Francije, Italije in Češke. S temno modro debelejšo črto je obarvana državna meja, s tanjšo pa meje med glavnimi sestavnimi deli Veliko Rusijo, Finsko, Ingrijo, Estonijo, Livonijo in Kurlandijo, Zahodno (Belo) Rusijo, Litvo in Volinijo, Poljsko, Južno Rusijo, Malo Rusijo, Kavkazjem, Astrahanom

in Kazanom. Za začetnega je uporabljen ferrski poldnevnik. V legendi v spodnjem levem kotu sta za naslovom in številčnim merilom navedeni grafični merili z razdaljami v geografskih miljah in ruskih vrstah (1 vrsta je 1067 m; medmrežje 15). V zgornjem levem kotu zemljevida je pojasnilo, da so imena ruskih gubernij enaka njihovim podčrtanim glavnim mestom.

Zanimivo je, da zemljevid prikazuje samo evropsko Rusijo, saj je njena vzhodna državna meja potegnjena po pogorju in reki Ural, s čimer se ujema z razmejitvijo Evrope in Azije in njena vzhodna meja v grobem sledi Uralu. V ozemlje ruskega carja tako ni vključena Sibirija, ki so si jo Rusi podredili že sredi 17. stoletja, seveda tudi ne Aljaska, ki je pripadala Rusiji do leta 1867, ko jo je za 7,2 milijona dolarjev prodala Združenim državam Amerike (Šumrada 2005).

Z verzalkami so zapisana samo imena držav Norveške, Švedske in Perzije, pokrajine Sibirije, ljudstva Türkmenen (Turkmeni) ter velikih mest Sankt Petersburg (Sankt Peterburg), Moskau (Moskva), Warschau (Varšava) in Constantinopol (Carigrad). Zapisi v oklepajih so redki. Med njimi sta dvojnici mareonimov Weisses Meer (Beloje More) in Schwarzes Meer (Tschernoje More), ki se v slovenščini imenujeta Belo morje oziroma Črno morje. Medtem ko gre pri teh imenih za transkribirana ruska endonima, zapisana pod nemškima eksonimoma, so pri dvojnicah Dnjeestr (Tyras), Dnjepr (Borysthenes) in Don (Tanais) ter Sewastopol (Chersonesus) v oklepajih stara antična imena treh pomembnih rek ter glavnega ruskega vojaškega oporišča na polotoku Krimu.

Imena na ozemlju Rusije so transkribirana v nemščino, na primer Nowaja Semlja (Novaja zemlja ali Nova dežela), Ustjug Weliki (zdaj Velikij Ustjug), Wjatka (Vjatka), Kasan (Kazan), Tscheboksary (Čeboksary), Woronesch (Voronež), Kischinew (Chišinäu ali Kišinjev), Obschtschei Syrt (Obščij Syrt), pomembnejša, zlasti pokrajinska, pa so nemška, na primer Ural Gebirge (Ural), Irgeni Hügel (Ergeni), Waldai Höhe (Valdajskaja vozvišennost' ali Valdajsko višavje), Onega See (Onežskoe ozero ali Oneško jezero), Klein-Russland (Mala Rusija), Innere Kirgisen Horde (Notranja Kirgiška horda), Kleinlands Tundra (Malozemeljskaja Tundra), Grosslands Tundra (Bolšezemskaja Tundra), Tiflis (Tbilisi). Pri zapisovanju nekaterih ruskih imen je že uporabljen mehčaj 'l', na primer pri imenih Jaroslawl', Twerl'.

Med zanimivostmi omenimo, da je nekoliko južno od šele leta 1915 ustanovljenega Murmanska navedeno naselje Kola, edino na istoimenskem polotoku, da je reka Araks poimenovana Araxes, da je za Gruzijo uporabljen zapis v obliki dvojnice Georgien oder Grusien, in, da je Anatolija navedena kot Anadolu in ne kot Anatolien.

Na zemljevidu Rusije se spet pojavijo imena ljudstev, ki pa so tokrat zapisana tipografsko neenotno. Navedena so imena Samojeden (Samojedi), Syrjänen (Zirjani), Ostiaken (Ostjaki), Wogulen (Voguli), Uralische Kosaken (Uralski Kozaki), Donische Kosaken (Donski Kozaki), Nomaden Kalmüchen (nomadski Kalmiki), Tschernomorische Kosaken (Črnomorski Kozaki), Cherkessen (Čerkezi), Kabarden (Kabardinci), Tschetschenen (Čečeni), Ingushen (Inguši), Talysen (Talizi) in Türkmenen (Turkmeni).

N° 23 – Ostindien und China (št. 23 – Vzhodna Indija in Kitajska):

Tretji del atlasa se začne z zemljevidom Vzhodna Indija in Kitajska v merilu 1 : 25.000.000. Njegova uvrstitev v ta del je nenavadna, saj bi, tako kot naslednji zemljevid Severne in Srednje Amerike z Zahodno Indijo, bolj kot k domoznanskim zemljevidom spadal v drugi del, torej k regionalnim zemljevidom. Pod številčnim merilom je grafično merilo, izraženo v geografskih miljah. Za začetni poldnevnik je izbran ferrski poldnevnik. Zemljevid je barvna litografija, najverjetneje z ročno podčrtanimi imeni pomembnejših kolonialnih oporišč, kot so Hongkong, Macau, Pondicherry, Singapur, otoka Penang in Labuan, ter nekaterimi mejami med kolonialnimi ozemlji in kitajskimi pokrajinami. Morske ploskve so deloma prekrite s tokrat enotno šrafuro, ki nakazuje oddaljenost od obale.

V spodnjem levem kotu je pomožni zemljevid Himalaje v črnobeli tehniki, ki nima merila. S kartografskega vidika je zanimiv, saj so na njem uspeli z metodo črtk doseči zelo dobro tirazsežnostno predstavbo razgibanosti površja Himalaje. Podobno kot pri sodobnejši metodi senčenja so črtkali predvsem prisojna južna pobočja, medtem, ko so na osojnih severnih, nakazali le glavne grebene.

Slika 35: Izrez Himalaje z zemljevida Vzhodna Indija in Kitajska (Kocen 1861a).

Na njem so reke označene z rimskimi številkami, vrhovi z začetnimi velikimi tiskanimi črkami in gorski prelazi z arabskimi številkami. Pojasnila o pomenu teh krajev so podana v obliki tristolpčne preglednice v spodnjem levem delu zemljevida. Na njem so naselja redka, a imajo izpisana celotna imena. Na obrobju so navedena imena nekaterih rek in pokrajin, med njimi je tudi ime Die Sandstein Kette v južnem predgorju Himalaje, ki bi ga lahko prevedli kot Peščenjakova veriga.

Z verzalkami so zapisana imena Indijskega oceana, večjih morij, držav, tudi dvojica Tschongkue in China za Kitajsko, kolonij, na primer Birma (Burma, zdaj Mjanmar) in Siam (zdaj Tajsko), pomembnih pokrajin, na primer Hindustan, Dekhan (Dekan), Annam (Anam) in Tibet (Tibet), otoških skupin Sunda Inseln (Sundski otoki) in Philippinen Inseln (Filipinsko otočje) ter največjih mest, med katerimi so v tistem času izstopala Bombay (zdaj Mumbai, slovensko Mumbai), Lakhno (zdaj Lucknow), Madras (zdaj Chennai, slovensko Čenaj), Calcutta (zdaj Kolkatā, slovensko Kalkuta), Bangkok, Huē, Kuang-tschēu (zdaj Guangzhou, slovensko Kanton), Wu-tschang (zdaj Wuhan), Nan-king (zdaj Nanjing, slovensko Nanking), Khai-fung (zdaj Kaifeng) in Peking.

Imeni Kuang-tschēu in Philippinen Inseln imata v oklepajih izpisani dvojici Can-ton (slovensko Kanton) in Islas Filipinas. V obliki dvojic so zapisana tudi imena Jün-ho (Kaiser Canal, slovensko Cesarski prekop), Nuang-nam-din (Turon, zdaj Da Nang), Halmahera (Djilolo), Mangkassar (Vlaardingen, slovensko Makasar), Sindh (Indus, slovensko Ind), Tschen-tsching (Cochin China, slovensko Kočinčina), Pulo Klematan (Borneo), Lieu-khieu Inseln (Lu-tschu, slovensko otoki Rjukju) in še nekatera.

Imena so deloma v nemščini, deloma transkribirana v nemščino. Transkripcija kot način podomačevanja se je uporabljala še zlasti za imena naselij. Na zemljevidu najdemo navedbe kot so Chinesische Mauer (Kitajski zid), Malabar Küste (Malabarska obala), Küste Coromandel (Koromandijska obala) ter imena rek Djelam (zdaj Jhelum), Tschinab (Chenāb), Setledsch (Sutlej), ki skupaj z rekama Rāvi in Beās sestavljajo znamenito peterorečje, po katerem je poimenovana indijsko-pakistanska pokrajina Pandžab. Malaka je tako ime pokrajine, ki je zdaj bolj znana kot Malaja, kot pomembnega kolonialnega mesta (zdaj Melaka) ob prelivu, imenovanem Malaka Strasse (Melaški preliv).

N° 24 – Die Staaten von Nord- u. Centralamerica mit Westindien (št. 24 – Države Severne in Srednje Amerike z Zahodno Indijo):

Tako kot predhodni zemljevid je tudi ta izdelan v merilu 1 : 25.000.000. Pod naslovom sta v isti vrsti številčno merilo in desno od njega, kar je neobičajno, grafično merilo z razdaljami v geografskih miljah. Zanimivo je, da je za lažjo predstavnost v zgornjem desnem kotu dodan prikaz Velike Britanije in vzhodnega dela Irske v enakem merilu. V legendi so pod meriloma navedene razlage za krajšave imen nekaterih ameriških zveznih držav in mest, ki jih zaradi pomanjkanja prostora na zemljevidu ni bilo mogoče izpisati v celoti. Krajšave zveznih držav so izpisane s pokončnimi verzalkami, mest pa z ležečimi malimi tiskanimi črkami. Za začetni poldnevnik sta uporabljena tako ferrski kot pariški poldnevnik. Zemljevid je natisnjen kot barvna litografija. Z različnimi barvami so prikazane ameriške zvezne države, takratne neodvisne države in kolonije, vendar za kolonialne posesti ni razlage v legendi, ki bi pojasnjevala njihovo pripadnost posamezni kolonialni velesili. Morske ploskve so deloma prekrite z enotno šrafuro, ki nakazuje oddaljenost od obale.

Ob spodnjem robu zemljevida so kar štirje pomožni zemljevidi. Na skrajni levi je zemljevid reke Niagara in Wellandovega prekopa, ki povezuje Eriejsko in Ontarijsko jezero. Ima samo grafično merilo z razdaljami v geografskih miljah. Sledi zemljevid New Yorka in njegove okolice, izdelan v merilu 1 : 3.000.000. Pod številčnim ima tudi grafično merilo z razdaljami v geografskih miljah. Tretji pomožni zemljevid prikazuje delto Misisipija z New Orleansom. Izdelan je v merilu 1 : 6.000.000 in opremljen tako s številčnim kot z grafičnim merilom. Zadnji in najmanjši pomožni zemljevid prikazuje kubansko mesto Havano z bližnjo okolico. Ima le grafično merilo. Vsi štirje pomožni zemljevidi so barvni, s šrafiranimi morskimi priobalnimi območji.

Z velikimi tiskanimi črkami so zapisana imena obeh oceanov, Karibskega morja, Mehiškega zaliva, arhipelaga Westindien (Zahodna Indija), neodvisnih držav, na primer Guatemala (Gvatemala), Honduras, Nicaragua (Nikaragva), San Salvador (Salvador), Costarica (Kostarika), Haiti in Santo Domingo (zdajšnja Dominikanska republika), večjih kolonij, mehiških zveznih držav in tistih ameriških zveznih držav, ki so v času nastanka atlasa tudi formalno že bile del Združenih držav Amerike. Imena ozemelj brez tega statusa, na primer Utah Gebiet, Nebraska Gebiet, Kansas (Kansas) in Neu Mexico (New Mexico, slovensko Nova Mehika), so zapisana z malimi tiskanimi črkami. Zato ni čudno, da sta bili na zahodu zdajšnjih ZDA z verzalkami zapisani le državi California (slovensko Kalifornija) in Oregon, ki sta postali del federacije v letih 1850 in 1859. Med vsemi temi imeni je še najbolj zanimivo poimenovanje takrat še vedno britanske kolonije Kanade, za katero lahko preberemo toponim Hudsons Bai – Länder, slovensko Dežele ob Hudsonovem zalivu. Na območju zdajšnjih provinc Ontario in Quebeca je nekoliko manjši zapis Ober-Canada -Unter, ki označuje Zgornjo in Spodnjo Kanado v takratnem pomenu tega geografskega pojma. Zanimivo je, da na tem zemljevidu z verzalkami ni zapisano ime nobenega mesta.

V oklepajih so zapisane le tri imenske dvojnice. Imeni Victoria (Neu Santander) označujeta mehiško mesto ob Mehiškem zalivu, imeni San Juan del Norte (Greytown) južnonikaragovsko mesto ob Karibskem morju, ime Watlings (Guanahani) pa otok v vzhodnem delu Bahamov, ki se imenujejo tudi Lucayische Inseln. Z zemljevida lahko razberemo, da naj bi se severnokalifornijsko mesto Eureka takrat po slavnem nemškem naravoslovcu in raziskovalcu Alexandru von Humboldt (1769–1859) imenovalo Humboldt (dejansko gre le za okrožje ob zalivu, imenovanem Humboldt Bay), Kalifornijski zaliv pa tudi Rothes Meer (Rdeče morje; zanimivo, da je na zemljevidu Amerike na listu št. 8 poimenovan Purpur Meer). Mesto Salt Lake City je kot Grosse Salzseestadt navedeno samo v nemščini. Na tem zemljevidu sta pokrajinski imeni Prerije in Savane alonima, kar nakazuje zapis Prairien oder Savannen. Imena pogorja Apalači takrat še niso uporabljali, pač pa je na njegovem mestu oronim Alleghany Gebirge. Ob vzhodni obali Floride je zapis Golf Strom, kar dokazuje, da so se pripravljavci atlasov že pred stoletjem in pol dobro zavedali velikega pomena Zalivskega toka za ugodno evropsko podnebje.

Na zemljevidu najdemo številna imena indijanskih ljudstev: Flachkopfe (Ploskoglavci), Shoshones (Šošoni), Schwarzfuss Indianer (Črne noge), Krühen Indianer (Krovi), Assiniboines (Asiniboini), Sioux (Sjuji), Pawnees (Poniji), Kansas, Delawars (Delavari), Chippeways (Čipevi), Algonquin (Algonkini), Nava-

hoas (Navahi), Mohaves (Mohavi), Moquis (Mokiji), Comanches (Komanči), Osages (Osagi), Cherokees (Čerokiji), Seminoles (Seminoli), Choctaws (Čoktoji), Creeks (Kriji), Maponi. Vsa imena so izpisana v prepoznavni ležeči pisavi z nekoliko razmaknjenimi malimi tiskanimi črkami.

N° 25 u. 26 – Die Alpenlaender (št. 25 in 26 – Alpske dežele):

Zemljevid Alpske dežele je drugi od enostranskih prepognjenih zemljevidov v atlasu večjega formata (Kocen 1861a) ali od dveh prepognjenih dvostranskih zemljevidov v različici manjšega formata (Kocen 1861d; medmrežje 1). Izdelan je v nenavadnem merilu 1 : 1.900.000. Pod številčnim merilom je še grafično merilo z razdaljami v geografskih miljah, pod njim pa v večji olomouški različici črtkana, v manjši graški pa debelejša modra sklenjena črta s pojasnilom, da so na ta način označene jezikovne meje. Čeprav začetni poldnevnik ni izrecno naveden, je iz števil, ki označujejo zemljepisno dolžino razvidno, da gre za ferski poldnevnik. V obeh različicah atlasa se podobni zemljevidov razlikujeta tudi barvno. Pri olomouški različici je relief odtisnjen v rjavi in vodovje v črni barvi, medtem ko so na istem zemljevidu v graški različici relief v sivi, reke v črni, morja in jezera pa v modri barvi. Izbira barv pri graški različici je bližja sodobnim kartografskim standardom. Medtem ko so meje držav in dežel pri večji olomouški izdaji ročno obarvane s tanko temnomodro črto, ima manjša graška različica rdeče obarvane administrativne meje ter ročno obarvano debelejšo svetlomodro črto, ki označuje jezikovne meje. Te so v olomouški različici označene s težko sledljivo črtkano črno črto. Poleg jezikovne meje Slovencev so vrisane še jezikovne meje Kočevarjev, Furlanov, Italijanov, Retoromanov in še nekaterih jezikovnih skupnosti.

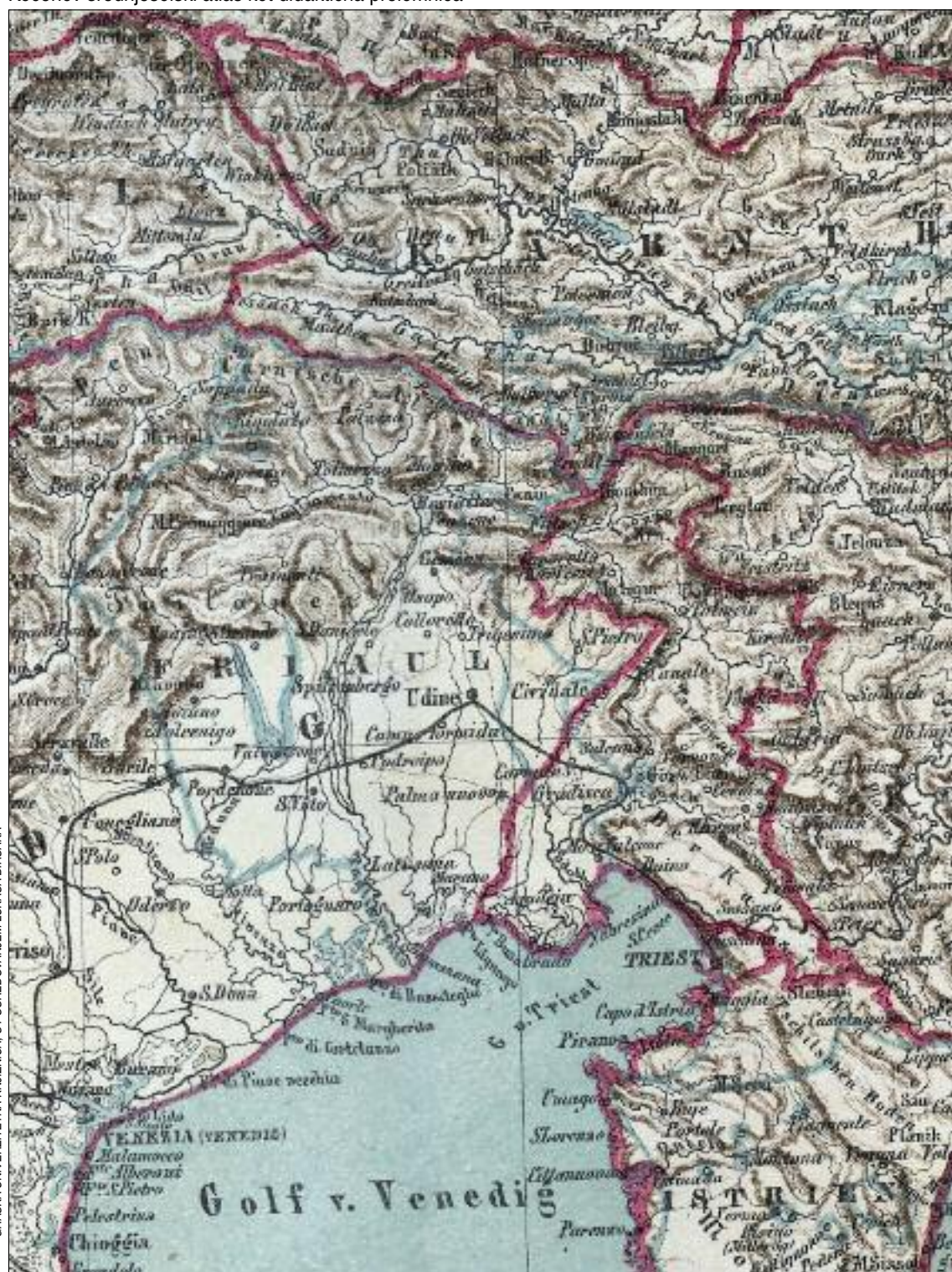
Kakovost tiska ni najboljša, saj so barve ponekod nenatančno odtisnjene. Tudi sicer je zemljevid slabše pregleden, ker prikaz višin s črtkami v visokogorju zahteva zelo gost vzorec, ki pripomore tudi k slabši berljivosti zemljepisnih imen, teh pa je na zemljevidu Alpske dežele zelo veliko. Berljivost otežuje še okoliščina, da je zaradi velike gostote napisov izbrana manjša velikost pisave. Pozneje so podobni zemljevid v svoje atlase vključili tudi nekateri že pred Kocenovim uveljavljeni kartografi, na primer von Sydow v atlas iz leta 1865.

Zemljevid alpskih dežel nima nobenega pomožnega zemljevida, je pa v njegovem desnem spodnjem kotu preglednica s seznamom 84 slovenskih krajevnih imen, kakršne ni na nobenem drugem zemljevidu v atlasu. Prav ta edinstveni seznam izpričuje Kocenovo trdno privrženost slovenskemu narodu, pa čeprav na nobenem zemljevidu v atlasu na območju, poseljenem s Slovenci, ni mogoče najti prav veliko slovenskih zemljepisnih imen. V šestih stolpcih so ob nemških navedena slovenska imena za večja naselja na Kranjskem, južnem Koroškem, južnem Štajerskem in v Istri. Vmes sta tudi italijanski imeni Fiume in Udine s slovenskima ustreznicama Rjeka (zdaj Reka) in Videm, a je prvo na Hrvaškem, drugo pa v Furlaniji; obe sta torej zunaj ožjega slovenskega narodnega območja. Ker takrat zapisovanje slovenskih krajev še ni bilo trdno normirano, je razumljivo, da so številna imena zapisana v svojih arhaičnih različicah, denimo Ajdušina (Ajdovščina), Blekovc (Velikovec), Bouc (Bovec), Dobernlaves (Dobro la vas), Krajn (Kranj), Podčetertik (Podčetrtek), Ponkva (Ponikva), Radoljca (Radovljica), Verhnika (Vrhnika), Veržeje (Verzej), Volenje (Velenje), Zeleznike (Železniki).

Povedati je treba, da je v tem seznamu zajet le del nemških krajevnih imen z območja Slovenije, saj jih je na zemljevidu še precej več. Na njem so po slovensko zapisana le imena krajev Planina, Rakek, Ottok (Otok), Videm, Nabresina (Nabrežina, ki ni Aurisina, čeprav so okoliška naselja v italijanščini, na primer Sessana, Duino, Santa Croce) in tudi Dobra (nemško Neuhaus am Klausenbach) na jugu Gradišanske. Več je slovenskih oronimov, na primer Dobrač, Mangart, Rasar (zdaj Razor), Teroglou (Triglav), Krn, Jelouza (Jelovica), Blegaš (Blegoš), Grintouz (Grintovec), Ojstriza (Ojstrica), Urašica (Rašica), Piuka Planina (Javorniki in Snežniško pogorje skupaj), Slaunik (Slavnik), Nanos, Welka Kappa (Velika kopa na Pohorju). Ime Slovenskih goric je izpisano kot alonim Windisch Bücheln (na Goričkem), torej s slovenskim

Slika 36: Izrez slovenskega ozemlja in njegove okolice iz graške različice (Kocen 1861d; medmrežje 1) zemljevida Alpske dežele. Jezikovne meje na njem so svetlomodro obarvane. V spodnjem desnem kotu je del znamenite preglednice s slovenskimi imeni naselij, navedenimi v preglednici 4. ► str. 78–79

imenom v oklepaju. Zlasti imena pogorij so nemška: Die Karawanken (Karavanke), Bacher Gebirge (Po-horje), Matzel Gebirge (Macelj), Horn Wald (Kočevski rog), Uskokan Gebirge (Gorjanci), Birnbaumer Wald (Hrušica), Tschitschen Boden (Čičarija). Nemški sta imeni vzpetin Wutsch (Boč) in Schnee Berg (Visoki Snežnik), pa tudi pokrajinsko ime Wochein (Bohinj), medtem ko je pokrajinsko ime Der Karst (Carso) zapisano dvojezično, najprej nemško in v oklepaju z italijanskim alonimom.

Čeprav so tudi imena pogorij na Hrvaškem, ki je bila takrat del Ogrske, načeloma zapisana v nemškem jeziku, je pri njih opaziti višjo stopnjo ohranjanja originalnih hrvaških imen. To je tudi povsem logično, saj zaradi pripadnosti Ogrski mnogi kraji in drugi pojavi sploh niso imeli nemških imen. Značilni tam-kajšnji oronimi so Ivančica Gebirge, Kalnik Gebirge, Sleme Gebirge, Klek, pa tudi Welika (Grosse) in Mala (Kleine) Kapella. Še več je hrvaških imen naselij, na primer Klanjec, Krapina, Ludbreg, Bresnica, Belovar (zdaj Bjelovar), Kovačica, Ivanič, Daruvár, Ottočac (Otočac), Ogulin, Ravnagora (Ravna Gora), Delnice, Skrad in Cirkuenica (Crikvenica). Ime največjega kraja Zagreba je zapisano kot dvojnica Agram (Zágráb); v oklepaju je torej madžarsko ime. Kot dvojnica je navedeno tudi ime podvelebitskega mesta Senja Zeng (Segna).

V oklepajih je na zemljevidu zapisanih še več imen. Prevladujejo dvojnice z endonimi in nemškimi imeni v oklepajih, kakršne so Montbéliard (Mömpelgard), Genève (Genf), Sion (Sitten), Bormio (Worms), Milano (Mailand), Torino (Turin), Venezia (Venedig; Venedig je tudi pokrajinsko ime za Benečijo, ki je takrat vključevala zdajšnjo pokrajino Furlanijo - Julijsko krajino), Caporetto (Karfreit), Pisino (Mitterburg), nekaj pa je tudi dvojnic, kjer so najprej zapisana imena v nemščini in zatem v oklepajih v italijanščini oziroma madžarščini. Takšna imena so Botzen (Bolzano), Irnis (Giornico), Görz (Gorizia) in, kot že reče-no, Agram (Zágráb).

Z verzalkami so zapisana imena Jadranskega morja, neodvisnih držav, avstrijskih in nemških dežel, italijanskih pokrajin ter velikih mest, kot so München, Wien (Dunaj), Gratz (Gradec), Triest (Trst), Vene-zia (Benetke), Padua (Padova), Verona, Mantua (Mantova), Milano, Alessandria, Torino in Lyon.

Dolomiti so poimenovani Cadorische Alpen, Ženevsko jezero Lemman See, Gardsko jezero Garda See in Blatno jezero Platten See.

Na zemljevidu je tudi nekaj imen narodov in narodnih skupnosti: Furlaner (Furlani), Slovenen (Slo-venci), Kroaten (Hrvati), Magyaren (Madžari), Gotscheer (Kočevarji ali Kočevski Nemci) in Morlaken (Morlaki ali Črni Vlahi; medmrežje 16).

N° 27 – Böhmen, Mähren und Schlesien, Ober-u. Nieder-Österreich (št. 27 – Češka, Moravska in Šlezija, Zgornja in Spodnja Avstrija):

Zemljevid severozahodnega dela Avstrijskega cesarstva je tako kot zemljevid Alpske dežele izde-lan v merilu 1 : 1.900.000, vendar je pri njem, za razliko od predhodnika, razmerje med širino in višino precej manj izrazito v prid širine. Pod številčnim merilom je grafično merilo z razdaljami v geografskih milijah. Začetni je ferrski poldnevnik. Zemljevid je tiskan v tehniki večbarvne litografije, čeprav na njem prevladujejo sivi in črni toni. Z debelejšo rdečo črto so odtisnjene državne meje, s tanjšo deželne meje. V večji olomouški različici atlasa (Kocen 1861a) je glavnina Moravske obarvana s sivo barvo. Tega v manjši graški različici (Kocen 1861d; medmrežje 1) ni. Zemljevid nima nobenega pomožnega zemljevida.

Z verzalkami je zapisano le malo imen. Takšna so imena članic Nemške zveze Königsreich Sach-sen (Kraljevina Saška) in Preussische Schlesien (Pruska Šlezija), avstrijskih dežel Schlesien (Šlezija), Mähren (Moravska), Böhmen (Češka) ter Ober in Nieder Österreich (Zgornja in Spodnja Avstrija), pa tudi velikih mest Leipzig, Dresden, Breslau (Vroclav), Prag (Praga), Brünn (Brno) in Wien (Dunaj). Imen v oklepajih na tem zemljevidu ni.

Na Češkem je večina imen v nemščini ali pa so v nemški jezik transkribirana. Značilni primeri so Böhmisches Leippa (Česká Lípa), Teplitz (Teplice), Reichenberg (Liberec), Jung Bunzlau (Mladá Bole-slav), Kuttenberg (Kutná Hora), Pilsen (Plzeň), Karsbad (Karlovi Vari), Marienbad (Mariánské Lázně), Klattau (Klatovy), Budweis (Česke Budějovice), Böhmisches Brod (Český Brod), Neuhaus (Jindřichův Hra-dec), toda, na drugi strani je tudi nekaj čeških imen, na primer Čelakovic (zdaj Čelákovice), Polička,

Slika 37: Izrez z zemljevida Češka, Moravska in Šlezija, Zgornja in Spodnja Avstrija (Kocen 1861a).

Hlinsko, Hotěbor (Chotěboř), Chrudim, Luže, Ledeč (Ledeč nad Sázavou), Zruč (Zruč nad Sázavou), Dobříš, Kladno, Příbram, Blatna, Vlašim, Nečeradec, Milčín, Počatek (Počátky), Opočno, Dobruška.

Podobno so zapisana tudi imena na Moravskem. V nemščini so na primer imena krajev Brünn (Brno), Iglau (Jihlava, ki je na meji s Češko), Olmütz (Olomouc), Kromsier (Kroměříž) in Austerlitz (Slavkov), v češčini pa Zlin (Zlín), Kelč, Rožnau (Rožnov pod Radhoštěm). Moravska planota je imenovana Mährisches Hügelland (Moravsko gričevje).

Ker je bila Slovaška del Ogrske, je razumljivo, da so tam ob nemških tudi madžarska imena. Značilni primeri madžarskih so Nagy Topolcsán (Topolčany), Aranyos Maróth (Zlaté Moravce), Nemet Próna (Nitrianske Pravno), nemških Presburg (zdaj Bratislava), Freistadt (Hlohovec), Schemnitz (Banská Štiavnica), Kremnitz (Kremnica), Sillein (Žilina), slovaških pa Trenčín (Trenčín) in Holič.

N° 28 u. 29 – Ungarn, Siebenbürgen, Slavonien u. Bukowina (št. 28 in 29 – Ogrska, Sedmograška, Slavonija in Bukovina):

Ta zemljevid je tretji dvojni zemljevid v atlasu, vendar je izdelan v bistveno bolj podrobnem merilu kot zemljevid Sredozemlje in malce manj podrobnem kot zemljevid Alpske dežele. Njegovo merilo je 1 : 2.000.000. V legendi sta pod številčnim merilom dve grafični merili, zgornje z razdaljami v avstrijskih miljah (1 avstrijska milja je 7585,9 m; medmrežje 14) in spodnje z razdaljami v madžarskih miljah (1 madžarska milja je 8353,6 m; medmrežje 17). Zemljevid ima dva začetna poldnevnik, ferskega in pariškega. Prvi ima vrednosti zemljepisne dolžine izražene na zgornjem, drugi pa na spodnjem robu zemljevida. Topografska podlaga zemljevida je črnobela, debelejšje zelene črte označujejo državne meje, tanjše meje županij. Ker predvidevamo, da so bile tiskane tudi meje, je bilo treba pripraviti več litografskih plošč; uporabljen je bil večbarvni tisk. V drugi izdaji atlasa (Kocen 1862) je namesto tega zemljevida na novo izdelan zemljevid karpatskih dežel.

Na zemljevidu so z verzalkami poleg imen sosednjih dežel Ogrske in Sedmograške ter imen Österreich (Avstrija), Steiermark (Štajerska), Kroatien (Hrvaška), Slavonien (Slavonija), Bosnien (Bosna), Kleine Walachei (Mala Vlaška), Grosse Walachei (Velika Vlaška), Bukowina (Bukovina), Bessarabien (Bessarabija), Podolien (Podolje) in Mähren (Moravska) zapisana imena mnogih večjih mest. Teh je več kot na drugih zemljevidih. Zelo veliko je tudi dvojezičnih zapisov zemljepisnih imen, ki so zapisana v oklepajih za prvonavedenimi imeni, vendar raba dvojezičnosti ni enotna. Primerov tovrstnih poimenovanj naselij, rek, jezer in pokrajin je toliko, da jih je nemogoče podrobneje obravnavati. Nesistematičnost dvojezične rabe se kaže že v dejstvu, da so imena naselij v oklepajih pod z verzalkami zapisanimi prvonavedenimi imeni brez izjeme zapisana s malimi tiskanimi črkami. Še več raznovrstnosti je v jezikovnih kombinacijah prvonavedenih imen in pod njimi v oklepajih zapisanih imen. Ker je bila v drugi polovici 19. stoletja etnična sestava na zemljevidu prikazanega območja izjemno raznolika, je to povsem razumljivo. Marsikdaj je namreč težko govoriti o enem samem endonimu, s tem pa tudi o njegovi eksonimski različici. Tako sta na primer za takratnim imenom severnovojvodinskega mesta Subotice Theresiopel v oklepajih navedeni kar dve imeni, nemško Theresienstadt in madžarsko Szabadka.

V sosednjih državah in deželah nekaterim endonimom velikih mest sledijo v oklepajih zapisani madžarski eksonimi. Značilni primeri so imenske dvojnice Wien (Bécs) za Dunaj, Wiener Neustadt (Nemetujhely) za Dunajsko Novo mesto, Gratz (Győr) za Gradec, Pressburg (Pozsony) za Bratislavo, Neusatz (Újvidék) za Novi Sad, Belgrad (Nándorfehérvár) za Beograd, Agram (Zágráb) za Zagreb in nenazadnje Esseg (Eszék) za Osijek ter Semlin (Zimony), ki pa imata v oklepajih dodano še hrvaško ime Osjek oziroma srbsko Zemun. Na enak način so zapisana tudi imena Steinamanger (Szombathely) za Sombotel, Odenburg (Soprony) in Raab (Nagy Győr) na zahodu Ogrske, v neposredni bližini avstrijske meje, pa tudi nekatera pomembna mesta na Sedmograškem, na primer Elisabethstadt (Ersebetváros), zdajšnji Dumbrăveni, Kronstadt (Brasso), zdajšnji Braşov, in Hermanstadt (Nagy Szeben), zdajšnji Sibiu.

Dvojezična imena na Ogrskem so običajno zapisana v obliki madžarski endonim zgoraj in pod njim v oklepaju nemški eksonim. Značilni primeri tovrstnih zapisov so Buda (Ofen) za Budim, Estergom (Gran), Sárvár (Kotenburg), Szekesfejérvár (Stuhlweissenburg), Nagy Kanisa (Grosskirchen) za Veliko Kanižo.

Tovrstna oblika zapisov se pojavlja tudi na Slovaškem, na primer Eperje (Pressow) za Prešov, Selymecbánya (Schemnitz) za Bansko Štiavnico, Nyitra (Neutra) za Nitro, Michalovce (Szent Mihály) in Töke Terebes (Trebisov) za Trebišov, pa tudi na Sedmograškem, na primer Nagy Varad (Grosswardein) za Arad, Kolosvár (Klausenburg, Klus) za Cluj-Napoca in Kolos (Klosmarkt). V dvojnici Goričan (Tschakathurn), zdajšnji Čakovec, je najprej navedeno hrvaško in za njo v oklepaju nemško ime.

V robnih deželah so kar pogosti primeri, ko so nemškim imenom v oklepaju dodana imena v jezikih tamkaj prevladujočih etničnih skupnosti, torej endonimi. Tako na območju zdajšnje Ukrajine naletimo na dvojnico Kolomea (Kolomyja), na skrajnem jugu Poljske dvojnico Neumarkt (Nowy Targ), zdaj Nowy Targ, na Hrvaškem Karlstadt (Karlovac), zdaj Karlovac, in Deakovár (Djakovo), na območju Srbije Weiskirchen (Bjelacrkva), zdaj Bela Crkva, ter na območju Romunije Ó Arad (Stary Hrad), zdajšnja Oradea.

Dvojezično so zapisane tudi mejna reka March (Morava) severovzhodno od Dunaja, veletok Donau (Duna) za Donavo, reka Theiss (Tisza) za Tiso, reke Meleg (Warme) Szamos, Hideg (Kalte) Szamos, Fejér (Weisse) Körös za Beli Kriš ter največje madžarsko jezero Platten See (Balatontava) za Blatno jezero. Tako sta zapisani tudi ogrski pokrajinski imeni Somogy (Schümege) in Kis Kunsag (Klein Kumanien) za Malo Kumanijo, na drugi strani pa so pokrajinska imena Bacs za Bačko, Baranya za Baranjo in Csongrad samo v madžarščini, pokrajinsko ime Jazygien za pokrajino vzhodno od Budimpešte in oronim Bakony Wald za Bakonjski gozd pa samo v nemščini.

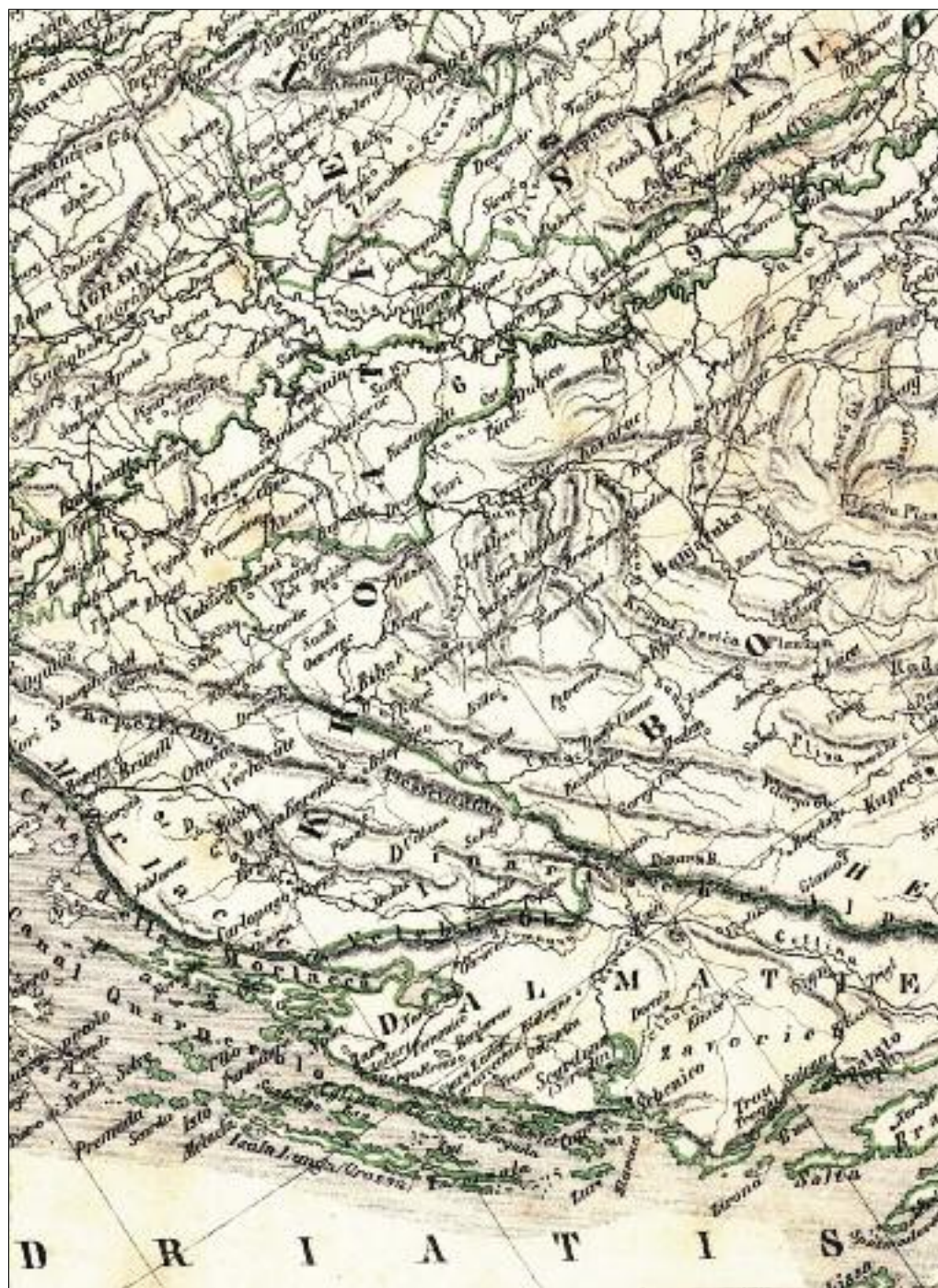
Na Hrvaškem, v Bosni in Srbiji so številna imena zapisana izključno v endonimski različici, vključno z uporabo šumevcev. Tovrstni primeri so krajevna imena Sisek (zdaj Sisak), Ivanič, Kovačica, Jasenovac, Vojnić, Požega, Našice, Bihač (zdaj Bihać), Ključ, Tešanj, Gračanica, Gradačac, Šabac, Veršec (zdaj Vršac) in Požarewac (zdaj Požarevac). Med Beogradom in Požarevcem je mesto Semendria, zdajšnje Smederevo, ki je poimenovano samo v nemščini, nemško ime pa izhaja iz enakega latinskega imena (medmrežje 18).

Severozahodno od Debrecena je zapisano ime etnične skupine Haiducken, po naše Hajduki, ki so sloveli po gverilskem bojevanju proti turškim zavojevalcem.

N° 30 – Von Kroater-Serben bewohnte Südslavenländer (št. 30 – S Hrvati in Srbi poseljene južnoslovanske dežele):

Tako kot predhodni domoznanski zemljevid je tudi ta izdelan v merilu 1 : 2.000.000. Pod številčnim merilom je še grafično merilo z razdaljami v geografskih miljah. Med naslovom in merilom je z vpadljivimi malimi tiskanimi črkami zapisano, da v obalnih mestih prevladuje italijanski jezik (*In den Küstenstädten ist die italienische Sprache herrschend*). V legendi so pod grafičnim merilom pojasnila za na zemljevidu s številkami označene obmejne polke v Vojni krajini. S številko 1 je označen Liški polk, z 2 Otočaški, potem pa se do številke 15 zvrstijo še Ogulinski, Slunjski, Prvi banatski, Drugi banatski, Križevški, Đurđevški, Gradiški, Brodski, Petrovaradinski, Nemškobanatski, Ilirskobanatski in Vlaškobanatski polk ter Čajkiški bataljon. Za začetnega je uporabljen ferrski poldnevnik. Zemljevid je brez pomožnih zemljevidov. Njegova topografska vsebina je podobna kot na zemljevidih posameznih držav ali regij, kjer so zemljepisna imena, vodovje, morja in znaki za naselja v črni ali sivi barvi. Izstopajo pa meje upravne ureditve, ki so praviloma obarvane z močnejšo barvo. Na tem zemljevidu je za to podobno kot na prejšnjem uporabljena zelena barva. Debelejše črte označujejo državne meje, tanjše pa meje med upravnimi enotami v Avstrijskem cesarstvu in takratni Turčiji.

Ta zemljevid je najbolj nenavaden v atlasu, saj edini ni orientiran proti severu. Zaradi tega so vzporedniki izrisani diagonalno, pod kotom približno 40 stopinj, poldnevnik pa seveda pravokotno nanje. Ker so napisi za imena naselij in nekatere upravne enote poravnani z vzporedniki, je celoten zemljevid nekako nagnjen. Tudi prikaz reliefa ni najbolj posrečen, saj so nekatera hribovja in gorovja komajda opazna; bolj kot črtkanje nanje opozarjajo imena v značilni krepki pokončni pisavi. Na območju takratne Turčije je tudi opazno manjša gostota zemljepisnih imen. Območje Jadranskega morja je zaradi odrezanosti proti odprtemu morju navidezno stisnjeno. V naslednji izdaji atlasa (Kocen 1862) je ta zemljevid nadomestil povsem na novo izdelan zemljevid Balkanskega polotoka z naslovom *Evropska Turčija, Dalmacija in Vojna krajina*.

Slika 38: Izrez z zemljevida S Hrvati in Srbi poseljene južnoslovanske dežele (Kocen 1861a).

Z velikimi tiskanimi črkami so zapisani mareonim *Adriatisches Meer* (Jadransko morje), pokrajinska imena Kroatien (Hrvaška), Slavonien (Slavonija), Bosnien (Bosna), Serbien (Srbija), Dalmatien (Dalmacija), Herzegowina (Hercegovina), Cernagora (Črna gora) in Albanien (Albanija) ter imena največjih mest Agram (Zagreb), Zombor (Sombor), Neusatz (Novi Sad), Belgrad (Beograd) in Serajevo (Sarajevo).

Raba dvojezičnosti je dokaj neenotna. Med v prejšnjem odstavku naštetimi imeni so na ta način zapisana imena Cernagora (Montenegro) za Črno goro, Agram (Zágráb) za Zagreb, Neusatz (Új Vidék) za Novi Sad, Belgrad (Nándorfehérvár) za Beograd in Serajevo (Bosna-Seraj) za Sarajevo. S prvonavedenim nemškim eksonimom in endonimom v oklepaju so zapisane tudi dvojnice Fünfkirchen (Pecs), Kopreinitz (Kaproncza) za Koprivnico, Verovitice (Verocze) za Virovitico, Esseg (Osijek) za Osijek in Zengg (Segna) za Senj, medtem ko je pri imenskih dvojnicah Fiume (Rjeka) za Reko, Scardona (Skradin), Spalato (Split), Ragusa (Dubrovnik) in Antivari (Bar) najprej navedeno italijansko, v oklepaju pod njim pa slovansko ime. V ta sklop imen spada tudi dvojnica Möttling (Metlika), edino zapisano dvojezično ime na ozemlju zdajšnje Republike Slovenije in eno redkih slovanskih krajevnih imen v atlasu sploh.

Na ozemlju Turčije, deloma pa tudi na ozemlju Hrvaške, so imena zapisana v endonimski različici, pri čemer so upoštevane za južnoslovanske jezike značilne črke. Značilni primeri tovrstnih toponimov so Kupreš (zdaj Kupres), Švica (zdaj Šuica ali Šujica), Županjac (Tomislavgrad), Lubaška (Ljubuški), Čaplina (Čapljina), Foča, Bileče (Bileća), Žabljak, Podgorica, Njeguš (Njeguši), Cetinje (Cetinje), Živkovac, Šatornja, Čuprija, Paraćin, Užica (Užice). Kot endonimi so zapisani tudi nekateri oronimi, na primer Romanja Planina, Ivan Planina, Ljubiča Planina, Mokra Planina, spet drugi imajo za endonimskim lastnim imenom nemško občnoimensko sestavino Gebirge, na primer Velebić Gebirge (Velebit), Vlašić Gebirge, Bitovnja Gebirge.

Imena na obali Jadranskega morja so večinoma v italijanščini, denimo Porto Re (Bakar), Carlobago (Karlobag), Sebenico (Šibenik), Macarsca (Makarska), Castelnovo (Hercegnovi), Perasto (Perast), Cattaro (Kotor), Budua (Budva), vendar je nekaj tudi slovanskih, na primer Cirkvenica (Crikvenica), Novi (Novi Vinodolski), Jablanac, Novigrad. Na obali so tudi dvojezična imena. Nekaj jih ima najprej navedeno slovansko imensko različico, v oklepaju pod njo pa italijansko, pri nekaterih je vrstni red zamenjan. Značilna primera prvih sta dvojnici Stari Zadar (Zaravecchia) in Škodra (Scutari) za Skader, drugih pa Zara (Zadar) in Scardona (Skradin). Podobno nesistematičnost je opaziti tudi pri navajanju imen jadranskih otokov. Pri imenih Krk (Veglia) in Cres (Cherso) je najprej zapisano slovansko in v oklepaju italijansko ime, pri imenih Curzola (Karkar, kar je staro hrvaško ime; medmrežje 19) in Lagosta (Lastovo) pa najprej italijansko in nato slovansko. Dvojnico Isola Lunga (Grossa) sestavljata dve italijanski imeni, še več pa je izključno italijanskih imen otokov, na primer Pago za Pag, Incoronata za Kornat, Lissa za Vis, Brazza za Brač in Meleda za Mljet, nenazadnje tudi jezikovni hibrid Halbinsel Sabioncello za polotok Pelješac.

Slovanska sestavljena imena so največkrat zapisana skupaj, denimo Banjaluka, Rakovpotok, Modrušpotok, Ravnagora, Dugoselo, Varginmost, Sanskimost, Grubišopolje, Novipazar, vendar so tudi izjeme, na primer Donja Korenica, Gornja Gračanica, Donja Tuzla, Gornji Unnac, Stari Maidan.

N° 31 – Galizien und Bukowina (št. 31 – Galicija in Bukovina):

Tudi zadnji zemljevid v atlasu je tako kot predhodna dva izdelan v merilu 1 : 2.000.000. Pod številčnim merilom je grafično merilo z razdaljami v avstrijskih miljah. Čeprav začetni poldnevnik ni izrecno naveden, je iz števil, ki označujejo zemljepisno dolžino razvidno, da gre za ferskega. Po značaju domoznanski zemljevid, ki je brez pomožnih zemljevidov, je podoben predhodnima dvema z obarvanimi zelenimi mejami, debelejšimi državnimi in tanjšimi razmejitvami upravnih enot. Ker je topografska vsebina črno-bela, meje pridejo še bolj do izraza. V naslednji izdaji atlasa (Kocen 1862) tega zemljevida ni več, saj ga je nadomestil na novo izdelan zemljevid Karpatske dežele.

Z velikimi tiskanimi črkami je zapisanih malo imen, samo imeni držav Polen (Poljska) in Russland (Rusija), deželni imeni Wolhynien (Volinija) in Bukowina (Bukovina) ter imena večjih mest, kot so Kraków (Krakov), Łwów (Lvov), Tarnopol (Ternopil'), Czernowiec (Črnovice), Egér, Jászberény, Nyir-Egyháza (zdaj Nyíregyháza), Debreczen (Debrecen).

Na tem zemljevidu so imena na ozemlju, poseljenem s Poljaki, tako kot Kraków in Łwów, praviloma zapisana v poljščini. Značilni primeri so še Jordanów, Łacko, Jadłowa, Głogów, Błazowa, Jarosław, Stanisławow, Rohatyn, Bolechów, Nadworna. Središče vzhodnega dela Poljske Lvov ima ob poljskem v oklepaju tudi nemško ime Lemberg, podobno pa so v obliki dvojnic navedena imena še nekaterih etnično poljskih mest: Oswiecim (Auschwitz), Pszizyna (Pless), Bielsko (Bielitz), Gnezda (Kniesen), Neumarkt (Nowy targ). Dvojezično je kot dvojnica Wisła (Weichsel) zapisano tudi ime reke Visle, medtem ko ima njen desni pritok Wisłoka samo poljsko ime.

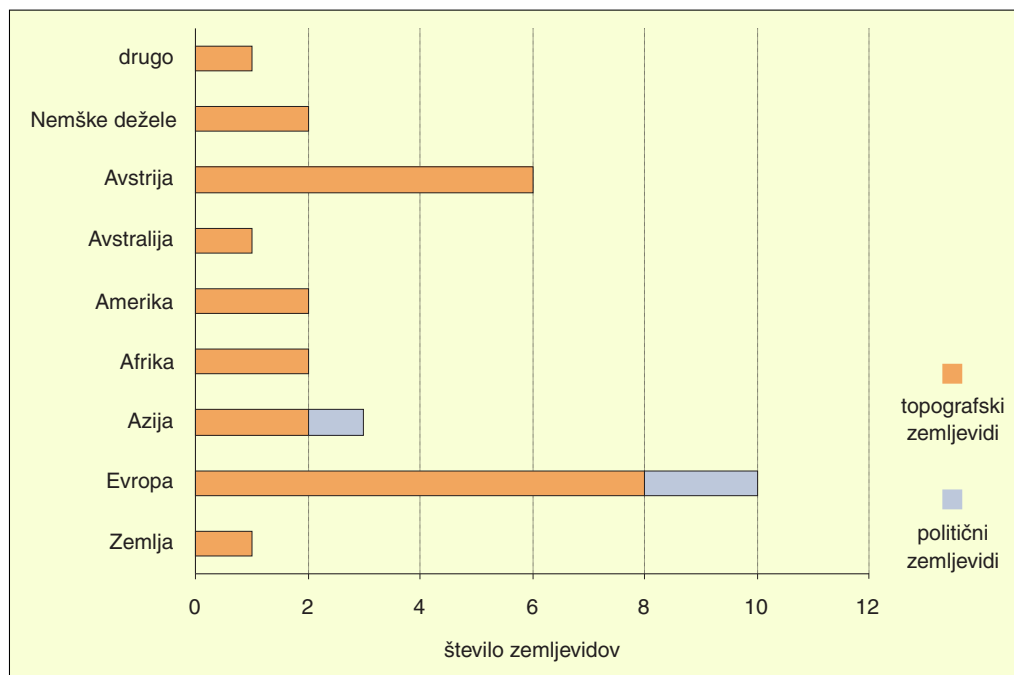
Precej dvojezičnih imen je tudi na območju Slovaške, vendar je jezikovna sestava dvojnic zelo raznolika. Značilni primeri so Briess (Brezno Banya), Kibbe (Geib), Jalsva (Eliseh), Iglo (Neudorf), Szeben (Sebinow), Tiszóles (Tisovec), Wallendorf (Olaszi), Bartfeld (Bartfa), Eperjes (Pressow). Dvojezično, kot Tapolz (Tepla), je zapisano ime reke Topl'a vzhodno od Prešova.

Na Madžarskem in Sedmograškem prevladujejo madžarska imena, v Bukovini pa jih je večina transkribiranih v nemščino, na primer Radautz, Moldawitz, Granitscheschti, Terepleschti. Madžarska imena so pogosta tudi na območju Zakarpattja, ki je po drugi svetovni vojni postalo del Ukrajine. Tamkajšnje mesto Užgorod je poimenovano Ungvár, Mukačevo je Munkaács. Nekaj je tudi dvojnic z zapisi v oklepajih, na primer Tecső (Tyacsovo) in Wolowa (Ökörmező). Imeni Tisinih povirnih krakov Bela Tisa in Črna Tisa sta zapisani samo v nemškem jeziku, torej kot Weisse Theiss in Schwarze Theiss.

Tudi na tem zemljevidu je pri Debrecenu navedeno ime etnične skupine Haiducken, slovensko Hajduki.

4.3 KARTOGRAFSKA PODOBA

V prvem Kocenovem srednješolskem atlasu slabi dve tretjini zemljevidov (63 %) prikazujeta našo celino. Največ (dobra petina) jih seveda ponazarja Avstrijsko cesarstvo, zaradi zgodovinske in narodnostne navezanosti na nemške dežele so te obdelane podrobneje kot preostali deli Evrope. Na slabi

Slika 39: Sestava zemljevidov v prvem Kocenovem atlasu.

tretjini zemljevidov (29 %) so prikazane druge celine, preostalih 8 % pa predstavljajo zemljevidi sveta in morij. Izrazito prevladujejo topografski zemljevidi, le devetina je političnih.

Glede nazornosti in vsebinske pestrosti zemljevidov se je moral Kocen, tako kot drugi kartografski uredniki, soočiti z omejitvami svojega časa. V šestdesetih letih 19. stoletja je bila prva med njimi pomanjkanje natančnih izmer višin, saj so s pomočjo triangulacije ravninske koordinate točk že uspešno merili, medtem ko so le redko izpeljali sistematično izmero višin na obsežnejših območjih. Še posebej slabo so bila pokrita visokogorska območja. To je posredno vplivalo tudi na prikaz razgibanosti površja na zemljevidih. Habsburški vojaški kartografi so prvi začeli upodabljati tlorisni prikaz vrhov in naklonov z metodo črtk. Leta 1799 je metodo izpopolnil saški kartograf Johann Georg Lehmann (1765–1811), ki je natančno določil razmerje med naklonom površja in gostoto črtk, oziroma delež belih in črnih površin. Njegovo metodo Kocen podrobno pojasni v uvodnem besedilnem delu in na prvem slikovnem listu. Debelejše in gostejše kot so šrafure, večje strmine prikazujejo, medtem ko so črtke pri manjših naklonih tanjše in redkejše. Povsem bele so le ravnine, visokogorske planote, vrhovi in gorski grebeni. Dejstvo, da ostanejo beli tudi gorski grebeni in planote, nas lahko zavede, saj smo pri sodobnem načinu senčenja in prikazovanja razgibanosti površja navajeni, da ostanejo neobarvane samo ravnine. Največja pomanjkljivost metode črtkanja je oteženo dodajanje drugih geografskih prvin, na primer zemljepisnih imen, saj so ta zaradi prevladujoče temnosive barve težje berljiva. Prvi je na zemljevidih nadmorske višine v višinske razrede razčlenil in zanje določil ustrezno barvno lestvico von Sydow. Njegov prispevek Kocen opisuje v uvodnem delu atlasa, v poglavju Nauk o površju (Kocen 1861a, 6): »... *Nižavja večjih razsežnosti so prikazana bodisi s posebnimi barvami bodisi z dolgimi šrafurami, ... pri čemer gostejše šrafure prikazujejo vzpetine do višine 300 pariških stopal oziroma 100 m, redkejše pa od 300 do 600 stopal oziroma do 200 m visoke vzpetine ...*«. Šrafirane poligone je za ponazoritev prvih dveh višinskih pasov uporabil tudi Kocen, čeprav leta 1861 to ni bilo samoumevno. V Stielerjevem atlasu, ki je bil največkrat zgled drugim atlasom, višinski pasovi niso bili prikazani niti ob koncu 19. stoletja (Stieler 1891). V takratni Avstriji je bil Kocen prvi, ki je to metodo dejansko uporabil.

Najdemo lahko celo kontinuiteto v sodobnih Kocenovih atlasih, kjer sta prva dva višinska pasova pri splošnih geografskih zemljevidih še zmeraj razmejena pri 100 oziroma 200 m. To je sicer značilno tudi za višinske barvne lestvice v številnih drugih sodobnih atlasih, vendar v nekaterih manjka na primer višinski razred z zgornjo mejo 100 m.

Druga omejitev je bila izvedba in z njo povezan strošek tiska zemljevidov. Barvna litografija, ki se je v času Kocenovega kartografskega delovanja dodobra uveljavila, je rešila velik del težav, s katerimi so se srečevali njegovi predhodniki, saj je omogočila hitrejšo reprodukcijo zemljevidov v večji nakladi. V kartografiji se je uporabljala vse do srede 20. stoletja, ko jo je povsem izpodrinil ofsetni tisk.

Kocen si je prizadeval tudi za čim bolj racionalno izrabo prostora v atlasih, zato je prazna mesta na glavnih zemljevidih zapolnjeval s pomožnimi zemljevidi, ki so bili praviloma povečani izrezi zanimivejših območij glavnega zemljevida. V Kocenovih posmrtnih izdajah so se z razmahom tematskih zemljevidov na prehodu iz 19. v 20. stoletje tovrstni načini izrabe prostora še bolj razbohotili. Tudi pri Slarnarjevi izdaji iz leta 1951 so se še vedno trudili, da bi ohranili ravnovesje med glavnimi in pomožnimi zemljevidi. Občutno zmanjšanje števila pomožnih tematskih zemljevidov se je pojavilo šele leta 1996, ko so tematske zemljevide vključili v barvne šolske učbenike, atlas pa je s prevladujočimi glavnimi zemljevidi postal dodatno kartografsko učilo. Kljub temu je racionalno izrabljanje prostora še vedno pomembna vrlina sodobnih atlasov, ki nosijo Kocenovo ime, zato v njih večkrat uporabljajo izrise v živ rob, praviloma zato, da lahko prikažejo celotne pokrajine ali pomembne orientacijske točke.

Ena od omejitev, ki so jo na zemljevidih 19. stoletja zelo zanimivo rešili, je bila uporaba različnih izhodišč geografske mreže. Nobenega dvoma ni bilo, da se za zemljepisno širino kot izhodiščni vzporednik uporablja ekvator, za izbor izhodiščnega poldnevnik pri zemljepisni dolžini pa ni bilo nikakršnega soglasja. Na začetku 19. stoletja so kartografske velesile za izhodiščne poldnevnik izbirale tiste, ki so potekali prek njihovih glavnih mest. Tako so Francozi za začetni poldnevnik vpeljali Pariz, Rusi Pulkov blizu Sankt Peterburga, Italijani Monte Mario v bližini Rima in Britanci Greenwich z zvezdarno v bližini

Londona (Slukan Altić 2003). Leta 1634 je francoski kralj Ludvik XIII. določil, da se tudi v Franciji kot začetni uporablja ferrski poldnevnik, poimenovan po najzahodnejšem kanarskem otoku Ferro, ki se je pozneje preimenoval v El Hierro. Enako izhodišče je pozneje prevzela tudi Avstro-Ogrska. Neenotnosti je botrovalo dejstvo, da so Greenwich kot začetni poldnevnik določili šele s konvencijo na mednarodnem geodetskem kongresu v Washingtonu leta 1884 (Fridl 2005).

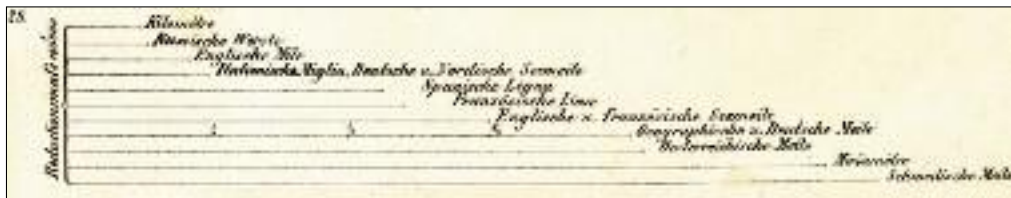
Tako je tudi Kocen v atlasu izhodišče geografske mreže postavil na poldnevnik, ki poteka prek Ferrera. Na nekaterih zemljevidih sta vzporedno navedeni stopinjski mreži z izhodiščema na Ferru in v Parizu. Kartografi so bili namreč prepričani, da je razlika v zemljepisnih dolžinah med El Hierrom in Parizom natančno 20° , zato so iste poldnevnik označili na vrhu zemljevida z eno razdelitvijo in spodaj z drugo. Dejansko je razlika 20° in dobrih 23', a so natančne izmere opravili šele konec 19. stoletja.

V 19. stoletju so države uporabljale tudi zelo različne merske sisteme, čeprav se je v Evropi že pojavila težnja po enotnem metriskem sistemu. Ob izidu prvega Kocenovega atlasa v Avstriji še ni bil uveljavljen metriski merski sistem. Zakonsko je bil sprejet leta 1871, v veljavo pa je stopil šele leta 1876. Zato so v prvi izdaji atlasa iz leta 1861 pri grafičnih merilih praviloma navedene geografske milje. Geografska milja, ki je definirana kot petnajstina stopinje geografske dolžine na ekvatorju (7421,5 m), je bila pred uvedbo metrskega sistema mednarodno najbolj uveljavljena dolžinska enota. Kako pester nabor merskih enot je obstajal, je lepo razvidno iz Kocenovega prikaza števila 28 na listu 1, kjer so narisane dolžine daljic v merilu 1 : 100.000 za kilometer, rusko vrsto, angleško miljo, italijansko miljo, nemško morsko miljo, nordijsko morsko miljo, špansko miljo, francosko miljo, angleško in francosko morsko miljo, geografsko miljo, nemško miljo, avstrijsko miljo, miriameter ter švedsko miljo. Iz skice (slika 40) je razvidno, da je Kocen merila oblikoval po desetiškem merskem sistemu (na primer 1 : 1.000.000, 1 : 500.000 ...), čeprav je v avstro-ogrski monarhiji metriski sistem uradno stopil v veljavo šele po njegovi smrti.

Na nekaterih Kocenovih zemljevidih so poleg geografske milje navedene še merske enote, ki so bile tedaj uveljavljene v državi, ki jo prikazujejo, na primer angleške milje na zemljevidu Velike Britanije in Irske, kilometri na zemljevidu Francije in italijanske milje na zemljevidu Italije.

Uporaba različnih merskih sistemov, ki niso bili desetiški tako kot sodobni metriski sistem, pa tudi prilagajanje velikosti zemljevidov izbranim formatom atlasov, je imela za posledico nezaokrožena merila. Problem v uvodu v atlas pojasnjuje tudi Kocen z dvema značilnima primeroma: »... Tako so na primer na vojaških zemljevidih Avstrijskega cesarstva (uporabljen je seženjski sistem, opomba avtorjev) razdalje med posameznimi točkami 1/144.000 naravne velikosti, oziroma, da je en palec 2000 sežnjev, to je $\frac{1}{2}$ (dunajske, opomba avtorjev) milje. Pri merilu 1 : 1.000.000 je dolžina stopinje na ekvatorju (15 geografskih milj) enaka $50\frac{1}{2}$ dunajskih linij, pri merilu 1 : 10.000.000 pa $5\frac{1}{20}$ dunajskih linij...« (Kocen 1861a, 4). Dunajska linija je bila najmanjša enota razdelitve (dunajskega) palca. Enemu palcu oziroma 2,24 mm je ustrezalo 12 dunajskih linij (Niemann 1830).

Kot je razvidno iz Kocenovega uvodnega navodila za uporabo številčnih meril, je bilo nekoč preračunavanje med razdaljami na zemljevidu in razdaljami v naravi precej bolj zahtevno kot dandanes, ko z ravnilom izmerjene centimetre pomnožimo z velikostjo merila in delimo z 10.000, da dobimo dejansko dolžino v naravi v kilometrih. Zato so bila ob številčnih merilih praviloma prikazana še grafična merila, na nekaterih zemljevidih celo dve grafični merili za različni merski enoti, na Kocenovem zemljevidu Sredozemlja pa celo tri, najprej v geografskih miljah, kot mednarodno najbolj primerljivi merski enoti, sledili

Slika 40: Prikaz razdalj v merilu 1 : 100.000 za različne merske enote na listu številka 1 (Kocen 1861a).

pa sta še grafični merili v vozlih, predvsem za pomorščake, ter angleških oziroma francoskih morskih miljah.

Pomembno je, da se je Kocen pred izidom svojega prvega atlasa načrtno lotil izbire meril za prikaz različnih geografskih območij in ni prevzel uveljavljenih meril iz obstoječih atlasov, ki, ne le zaradi formatov atlasov, ampak tudi zaradi uporabe različnih merskih enot, največkrat niso bila zaokrožena. Če takšni zemljevidi niso bili opremljeni z grafičnimi merili, je to zelo oteževalo preračunavanje dejanskih razdalj, še težje pa je bilo primerjanje razdalj ali velikosti pojavov med zemljevidi z nezaokroženimi merili. Z gotovostjo lahko rečemo, da je bila izbira meril eden od pomembnejših didaktičnih dosežkov njegovega prvega šolskega atlasa.

Kocen je s premišljeno izbiro meril, ki so med seboj v ustreznih razmerjih za preračunavanje, prilagojen pa jim je tudi format atlasov, omogočil bistveno lažje branje razdalj z zemljevidov in primerjavo enakih geografskih enot, na primer držav. Glede primerljivosti meril na svojih zemljevidih je Kocen zapisal: »... *K znanstvenim zahtevam spada tudi uporaba enotnih in primerljivih meril v šolskih atlasih, kar na primer von Sydowov atlas popolnoma zanemarja, drugim atlasom, ki imajo skromnejše ambicije, pa je to mogoče prej odpustiti. Sam sem uporabil merila 1 : 50, 25, 10, 5, 3, 2 milijona ter še 1 : 16 in 1 : 8 milijonov, če pa bi bilo število meril manjše in razmerja med njimi preprostejša, bi se stroški izdelave atlasa preveč povečali ...*« (Kocen 1861b, 18).

Če primerjamo merila zemljevidov v prvem Kocenovem atlasu (Kocen 1861a) z merili na primerljivih zemljevidih v jubilejnem atlasu iz leta 2011 (Grosser Kozenn-Atlas ... 2011), lahko med obema izdelkoma opazimo presenetljive podobnosti.

Preglednica 3: Primerjava meril primerljivih zemljevidov v Kocenovih atlasih iz let 1861 in 2011.

območje	vrsta zemljevida	merilo leta 1861	merilo leta 2011
Evropa	splošni geografski	1 : 25.000.000	1 : 12.500.000
Evropa	politični	1 : 25.000.000	1 : 20.000.000
Azija	splošni geografski	1 : 50.000.000	1 : 25.000.000
Azija	politični	1 : 50.000.000	1 : 50.000.000
Afrika	politični	1 : 50.000.000	1 : 50.000.000
Amerika	politični	1 : 50.000.000	1 : 50.000.000
Oceanija	politični	1 : 50.000.000	1 : 80.000.000
Srednja Evropa	splošni geografski	1 : 5.000.000	1 : 5.000.000
Sredozemlje	politični	1 : 10.000.000	1 : 12.500.000
Italija	politični	1 : 5.000.000	1 : 5.000.000
Francija	politični	1 : 5.000.000	1 : 5.000.000
Velika Britanija in Irska	politični	1 : 5.000.000	1 : 5.000.000
Zahodna Nemčija, Nizozemska in Belgija	politični	1 : 3.000.000	1 : 2.500.000
Severna Nemčija in Zahodna Poljska	politični	1 : 3.000.000	1 : 2.500.000
Švedska, Norveška, Danska	politični	1 : 8.000.000	1 : 5.000.000
Islandija	politični	1 : 8.000.000	1 : 5.000.000
Rusija	politični	1 : 16.000.000	1 : 10.000.000
Vzhodna Indija in Kitajska	politični	1 : 25.000.000	1 : 12.500.000
Severna in Srednja Amerika z Zahodno Indijo	politični	1 : 25.000.000	1 : 25.000.000
Alpske dežele	politični	1 : 1.900.000	1 : 2.500.000

Primerjava z drugimi atlasi iz časa prve izdaje Kocenovega atlasa kaže, da Kocnova merila takrat še niso bila značilna, kar še vedno velja tudi za njegove najnovejše izdaje. Stielerjev šolski atlas iz leta 1854 za prikaz Evrope uporablja merila 1 : 21.700.000 oziroma 1 : 31.440.000, za prikaz Afrike pa 1 : 60.000.000, von Sydowov šolski atlas iz leta 1862 pa za Evropo 1 : 30.600.000 in za Afriko 1 : 61.800.000. Sodobni

Dierckejev svetovni atlas za avstrijske šole, ki ga izdaja nemška založba Westermann, uporablja za Evropo merilo 1 : 16.000.000 in za Afriko 1 : 36.000.000 (Diercke Weltatlas Österreich 2009).

Med zanimive podrobnosti Kocenovih zemljevidov spadajo tudi njegove barvne označbe kolonialnih pristanišč ter na večini zemljevidov celin izris glavnih plovnih poti z navedbami predvidenega časa trajanja plovbe na njih. S tem je Kocen utrl pot poznejšim tematskim gospodarskim zemljevidom, ki so se s prikazi kolonialne trgovine pojavili šele na začetku 20. stoletja (Birsak 2011).

4.4 O ZEMLJEPISNIH IMENIH

Pokrajinska, vodna, reliefna, upravna in krajevna zemljepisna imena, iz katerih izhajajo imena prebivalcev, so svojevrsten duhovni, kulturni, socialni, zgodovinski in politični pokazatelj. Iz njih je mogoče razbrati marsikatero naravno, družbeno in zgodovinsko značajsko potezo določenega naseljenega ali nenaseljenega območja na našem planetu (Kladnik 2006).

Ena bistvenih značilnosti zemljepisnih imen je njihova jezikovna raznolikost, ki se pogosto ne omejuje le na različno pomensko sporočilnost, ampak jo še bolj poudarja raba različnih pisav za zapis imen v njihovi originalni obliki. Za rabo v atlasih je pisave treba poenotiti, kar v primeru izdaj v jezikih z latiničnimi pisavami pomeni, da jih je treba prevesti v latinico. Prevedba se lahko opravi bodisi s prečrkovanjem ali transliteracijo, pri kateri je treba izvirno pisavo črko za črko natančno, tudi z rabo diakritičnih znamenj, preoblikovati v ciljno pisavo uporabnika, bodisi s transkripcijo, pri kateri so glasovne prvine izvirnega jezika običajno brez diakritičnih znamenj zapisane s črkami ciljnega jezika, ki so mu lahko tudi glasovno prilagojene (Kladnik 2007).

V času množičnejšega razmaha atlasov v 19. stoletju transliteracijski ključji za pretvarjanje pisav z izjemo ciriličnih pisav še niso bili natančneje razdelani, zato je bila bolj uveljavljena transkripcija, prilagojena izgovarjavi v ciljnem jeziku, v primeru Kocenovega atlasa nemščini.

Redaktorjem atlasov so delali težave tudi pravilni zapisi zemljepisnih imen v jezikih z latiničnimi pisavami, saj marsikateri jezik še ni imel dokončno pravopisno normiranih črkovnih znamenj za zapise določenih glasov. Tako na primer v romunščini še niso uporabljali črk ș in ț, ki sta ju nadomeščali črki ș in c. Prav v drugi polovici 19. stoletja so norme za zapisovanje glasov v posameznih jezikih začele postajati ustaljene, pravila so se lahko spremenila celo v času nastajanja različnih zemljevidov v atlasih. Zato in tudi zaradi pomanjkljivega znanja jezikov z nadpovprečno zahtevnimi pisavami so se pojavljale številne napake v zapisovanju zemljepisnih imen, ki so jih njihovi prirejevalci v vlogi kritikov s pridom izkoriščali za kritiziranje konkurenčnih atlasov, v vlogi avtorjev pa so se tudi njim kot po pravilu dogajale podobne nerodnosti.

Jezikovna raznolikost v Avstrijskem cesarstvu je bila velika, med jeziki z latiničnimi pisavami, ki v primerjavi z nemščino uporabljajo razširjeno abecedo, pa so bili poleg Kocenu bolj domačih južnoslovanskih jezikov tudi češčina, poljščina in s posebnimi črkami še posebej bogata madžarščina. V njej uporabljajo kar 44 različnih črk, če izvezemo črke x, y, q in w, ki niso sestavni del madžarskega črkopisa, pa 40 (medmrežje 20). Madžarščina je tudi sicer povsem drugačen jezik od germanskih in slovanskih, v katerih se je sporazumevala večina govorcev v monarhiji, zato je bila neprijetna okoliščina, da so bili zapisi madžarskih zemljepisnih imen v atlasu, ki si je prizadeval prodreti na madžarski trg in je zato njegova madžarska različica izšla obenem z nemško, češko in poljsko, tako zelo nenatančni. Zagotovo je prav to odločilno vplivalo na dejstvo, da se madžarski različici ni nikdar uspelo dejansko uveljaviti. Poleg napak v zapisu madžarskih imen je za to kriva tudi odločitev avtorja in založbe, da so se v posameznih jezikovnih različicah razlikovali le uvodni, besedilni deli, zemljevidi v nadaljevanju pa so bili v vseh prilagojeni predvsem nemškemu govornemu okolju.

Ob prevedbah različnih pisav v latinico je prihajalo tudi do podomačevanja tujih zemljepisnih imen. Precej, zlasti manj pomembnih imen, je sicer ohranilo status endonimov, to je imen v jeziku (ali enem od jezikov) na območju, kjer je poimenovani geografski objekt, mnoga pa so ob podomačevanju postala eksonimi oziroma imena v jeziku ciljnega jezika zunaj območja, kjer ima ta jezik status uradnega jezika,

in se zato razlikujejo od imen v uradnem jeziku ali uradnih jezikih območja, kjer je poimenovani geografski objekt (Kladnik 2007).

Razmerja med endonimi in eksonimi ter transkripcijski sistemi za prevedbo zapisov v nemščino so se z razvojem Kocenovih atlasov vseskozi spreminjali. Ves čas pa so prihajale do izraza »avstrijske« toponimske rešitve, ki so, drugače od Nemčije, upoštevale posebno tesne kulturne vezi z jugovzhodno Evropo in drugačno avstrijsko zgodovinsko tradicijo. Ob primerjanju izdaj atlasov avstrijskih in nemških založb so te razlike prav dobro opazne.

Podrobne analize zemljepisnih imen, ki bi bila podobna Kladnikovi (2009) analizi zemljepisnih imen v starejših slovenskih atlasih sveta in še zlasti v Cigaletovem Atlantu (Kladnik 2005b), nam zaradi manjkajočega imenskega kazala v prvem Kocenovem srednješolskem atlasu ni uspelo izvesti. Zato naša spoznanja temeljijo le na podrobnejših pregledih imenskega gradiva na posameznih zemljevidih in zabeležkah, ki smo jih podrobneje predstavili že pri opisih posameznih zemljevidov.

Blaž Kocen se je zelo dobro zavedal vloge zemljepisnih imen in pomena, ki ga imajo za razumevanje pokrajinske stvarnosti. Tudi zato je to tematiko izpostavil v posebnem poglavju Jezikovna pojasnila v uvodnem, besedilnem delu atlasa in jo imel za eno največjih odlik svojega atlasa. Poglavje je razdelil na dva dela. V prvem je v obliki preglednice predstavljena *Aussprache* (Izgovarjava), drugi del pa je naslovljen z *Häufig vorkommende geographische Bezeichnungen in verschiedenen Sprachen* (Pogoste geografske oznake v različnih jezikih). V njem je dodal 181 v zemljepisnih imenih najpogostejše vsebovanih občnoimenskih izrazov v kar 22 različnih jezikih, s čimer uporabniku pomaga prodreti v globino mnogih izvirnih imen.

Sicer je bil Kocen oster kritik površnega zapisovanja zemljepisnih imen v drugih atlasih, še zlasti tistih s posebnimi črkami in črkami z diakritičnimi znamenji (Kocen 1861b). Zavedanje pomena posebnih črk in črkovnih znamenj utegne biti povezano z njegovim slovenskim poreklom ali pa enostavno s prepoznavanjem velike jezikovne pestrosti in potreb po enakopravnosti jezikov v Avstrijskem cesarstvu. Kot rečeno, so bila tudi v nenemških izdajah prvega Kocenovega atlasa iz leta 1861 zemljepisna imena na področju monarhije zapisana v nemščini. To je morda celo poudarjeno veljalo tudi za slovensko etnično ozemlje, vendar posebno pozornost vzbuja spoznanje, da je Kocen samo zanj dodal preglednico, v kateri so ob nemških imenih zapisane njihove ustreznice v slovenščini. Ker v tistem času tudi zapisovanje slovenskih imen še ni bilo pravopisno normirano, so nekatera imena zapisana v obliki, ki dandanes zveni arhaično (preglednica 4).

Čeprav natančne analize nismo opravili, se zdi, da je v prvem Kocenovem šolskem atlasu v primerjavi s Cigaletovim Atlantom nekaj manj posebnih črk z ločevalnimi znamenji, kjer jih je poleg vseh velikih in malih črk slovenske abecede kar 42 (Kladnik 2005b). To kaže, da se je pravopisno normiranje evropskih latiničnih pisav prav v tem času pospešeno uveljavljalo.

Razumevanje pomena zemljepisnih imen je do določene mere olajšano zaradi različne tipografije pisav, s katerimi so zapisane posamezne skupine pojavov. Tako so z različnimi tipi pisav dovolj prepoznavno ločeni na primer razni morski hidronimi, kopenski hidronimi, imena držav, pokrajin, naselij, gorovij in drugih pojmov. Z uporabo velikih in malih črk je predstavljen tudi relativen pomen določenih pojmov znotraj posameznega zemljevida, kar ponekod še poudarjajo različno odebeljene črke. Žal črkovna tipografija med posameznimi zemljevidi vsebinsko in oblikovno ni povsem skladna, kar otežuje razumljivost atlasa. Uporabnik pogreša univerzalno legendo, ki bi lahko pojasnila pomen tipografije uporabljenih zapisov.

Kocen se je pogosto zatekal k uporabi imenskih dvojnic, pri čemer so za prvonavedenimi imeni v oklepajih največkrat zapisana njihova starodobna, zlasti latinska imena. Nekaj je tudi zapisov v maniri sodobnega navajanja eksonimov, ko je pod poudarjeno izpisanim imenom v endonimski obliki v oklepaju z manj krepkimi črkami navedena njegova eksonimska, praviloma nemška različica. Vendar tovrstna raba ni enotna. Precej je namreč tudi primerov, ko je najprej zapisan nemški eksonim in pod njim v oklepaju njegov ustrezeni endonim. To seveda sporočilnost atlasa precej zmanjšuje, saj je pravilno razumevanje omogočeno le zelo dobro podkovanemu uporabniku. Nedosledna raba eksonimov in endonimov je zaznavna tudi pri zapisovanju nekaterih bolj znanih zemljepisnih imen, zlasti krajevnih, na različnih zemljevidih

Preglednica 4: Naselja s slovenskimi imeni iz preglednice v spodnjem desnem delu zemljevida Alpske dežele (Kocen 1861a).

nemško ime v preglednici	slovensko ime v preglednici	sodobno slovensko ime	nemško ime v preglednici	slovensko ime v preglednici	sodobno slovensko ime
Adelsberg	Postojna		Oberlaibach	Verhnika	Vrhnika
Bleiburg	Pliberk		Peilstein	Pilštanj	
Cilli	Celje		Pettau	Ptuj	
Drachenberg	Kosje	Kozje	Pölland	Poljane	Poljane nad Škofjo Loko
Eberndorf	Dobernlaives	Dobrla vas	Ponigl	Ponkva	Ponikva
Egg	Berdo	Brdo pri Lukovici	Posterau	Središče	Središče ob Dravi
Eisern	Zeleznike	Železniki	Pölschach	Poljčane	
Fiume	Rjeka	Reka	Präwald	Razderto	Razdrto
Flitsch	Bouc	Bovec	Prasberg	Mozirje	
Franz	Vransko		Pulsgau	Polskava	
Franzdorf	Barovnica	Borovnica	Radmansdorf	Radoljca	Radovljica
Fraslau	Braslovce	Braslovče	Rann	Brežce	Brežice
Friedau	Ormož		Ratschach	Rateče	
Gonobitz	Konjice	Slovenske Konjice	Reifnitz	Ribnica	
Görz	Gorica		Rietz	Ročica	Rečica ob Savinji
Gratz	Gradec		Rohitsch	Rogatec	
Griffen	Grebinje	Grebinj	Sachsenfeld	Žavc	Žalec
Gurkfeld	Kerško	Krško	Sairach	Žire	Žiri
Hainiburg	Vovbre		Sauerbrunn	Slatina	Rogaška Slatina
Heidenschaft	Ajdušina	Ajdovščina	Sauritsch	Zaverč	Zavrč
Hohenegg	Vojnik		Seicenberg	Žužemborg	Žužemberk
Hohenmauten	Muta		Stein	Kamnik	
Hörberg	Podsreda		Treffen	Trebno	Trebnje
Kirchheim	Cirkno	Cerkno	Triest	Trst	
Klagenfurt	Celjovec	Celovec	Tschernembl	Črnomelj	Črnomelj
Krainburg	Krajn	Kranj	Tüffer	Laško	
Kronau	Krajnskagora	Kranjska Gora	Udine	Videm	
Laak	Loka	Škofja Loka	Unter Drauburg	Trajberk	Dravograd
Laas	Loš	Lož	Veldes	Bled	
Laibach	Ljubljana		Villach	Belak	Beljak
Landstrass	Kostanjevica	Kostanjevica na Krki	Völkermarkt	Blekovc	Velikovec
Laufen	Lubno	Ljubno ob Savinji	Weitenstein	Vitanje	
Lavamünd	Labod	Labot	Veixelburg	Višnagora	Višnja Gora
Lichtenwald	Sevenca	Sevnica	Wernsee	Veržeje	Veržej
Littay	Litija		Wien	Dunaj	
Luttenberg	Lotmerg	Ljutomer	Windisch Feistritz	Bisterca	Slovenska Bistrica
St. Marein	Šmarje		Windischgrätz	Slovenigradec	Slovenj Gradec
Montpreis	Planina	Planina pri Sevnici	Windisch Landsberg	Podčetrtek	Podčetrtek
Möttling	Metlika		Wipbach	Vipava	
Nassenfuss	Mokronog		Wöllan	Volenje	Velenje
Neumarktl	Teržič	Tržič	Wurzen	Podkóren	Podkoren
Neustadtl	Novomesto	Novo mesto			
Oberburg	Gornigrad	Gornji Grad			

v atlasu. Na nekaterih so ista imena zapisana v obliki eksonimov in na drugih v obliki endonimov. Opazno je, da se stopnja rabe endonimov z naraščajočo podrobnostjo zemljevidov zmanjšuje.

Mnoga zemljepisna imena so zapisana okrajšano. To velja še zlasti za zapisovanje večbesednih imen, bodisi tistih z levim prilastkom (občnoimenska sestavina + zemljepisno ime; v primerih, da je prva sestavina v imenovalniku, le-ta ni sestavni del lastnega imena, ampak samo občnoimensko jedro danega zemljepisnega imena, s katerim se poudari pomenska skupina oziroma vrsta topografskega objekta; Furlan, Gložančev in Šivic-Dular 2001), na primer C. (Cap) Guardafui, Pta. (Punta) del Carnero, I. (Insel) Hainan, H. I. (Halb Insel) York, MB. (Meerbusen) v. Martaban, Str. (Strasse) v. Malacca, Sra. (Sierra) Nevada, Ft. (Fort) Hull, Kl. (Kleine) Antillen, N. (Neu) Caledonien, S. (San) Salvador, bodisi onih z desnim prilastkom (zemljepisno ime + občnoimenska sestavina), na primer Clipperton I. (Insel), Bermudas In. (Inseln), Paumotu Arch. (Archipel), Schnee B. (Berg), Cascaden Gb. (Gebirge), Slatibor Pl. (Planina), Phatnische Mdg. (Mündung), Geographen B. (Bucht), Nord S. (See), Karisches M. (Meer), tudi Wolkersd. (Wolkersdorf), Kirchbg. (Kirchberg), Alth. (Althofen). Krajšanje do določene mere otežuje njihovo razumevanje. K sreči so na nekaterih mestih deli imen, ki so največkrat krajšani, izpisani v celoti, tako da je olajšano njihovo pravilno razumevanje.

Na težavno delo pri snovanju atlasov v 19. stoletju, pri čemer ni bil izjema niti prvi Kocenov srednješolski atlas, opozarjajo razmeroma številni neenotni zapisi določenih pojavov. Tega sta bila kriva zlasti intuitivni pristop in litografska tiskarska tehnika, ki nista omogočala bolj dosledne rabe in popravljanja, če pa so že ugotovili napake in pomanjkljivosti, so jih, razen najnujnejših, zaradi visokih stroškov raje prezrli, kot odpravili.

Za dokaz neenotnosti zapisov imen v Kocenovem atlasu smo opravili krajšo analizo na primerih poimenovanj Tihega oceana, Kaspijskega jezera, Sokotre, Črne gore in Sarajeva. Najbolj raznovrstno je bilo poimenovanje Tihega oceana, za katerega je v nemščini več imen. Ugotovili smo naslednje različice poimenovanj: Stiller Ocean, Stilles Meer, Grosser Ocean in Süd See. Pri poimenovanju Kaspijskega jezera so prišle do izraza sistemske nedoslednosti, saj se zvrstijo različice Kaspi See, Caspi See, Caspischer See in Kaspisches Meer. Jemenski otok Sokotra je poimenovan kot Socotora ter Insel Socotora in Insel Socotra, Črna gora kot Montenegro in kot dvojnica Cernagora (Montenegro), Sarajevo pa kot Serajewo, Serajevo ter kot dvojnica Serajevo (Bosna-Seraj).

Omenimo še, da je Kocen na nekaterih zemljevidih zapisal tudi imena narodov, ljudstev in plemen, med njimi so na zemljevidu Alpske dežele našli mesto tudi Slovenci. Na nekatere zemljevide je vnašal tudi zanimive zapise o poselitvi in naravnih zanimivostih. S tovrstnimi informacijami je še posebej bogat zemljevid Ponilje in Rdeče morje.

4.5 DIDAKTIČNI POMEN

Kocenovi srednješolski atlasi so za avstrijsko geografsko didaktiko pomenili »osamosvojitev«. Dotlej je bila namreč močno navezana na bolj razvito nemško, od koder je prihajala večina učil, ki so jih uporabljali v šolah habsburške monarhije. Deloma je to razumljivo, saj je bila v 19. stoletju nemška kartografija pod vplivom Ritterja in Humboldta vodilna v svetovnem merilu (Zögner 1984). Čeprav Kocenovi atlasi nemških po kakovosti sprva še niso presegli, so bili dovolj dobri, cenovno dostopni in uporabni, da so se, za razliko od svojih manj uspešnih predhodnikov, obdržali na tržišču. Zelo pomembno vlogo je imel tudi ustrezen čas, v katerem so se pojavili, saj se je Avstrija začela tudi politično oddaljevati od »velikonemške« ideje; pri njenem udejanjanju je vodilno vlogo prevzemala Prusija.

V drugi polovici šestdesetih let 19. stoletja so tudi državni organi čedalje bolj poudarjali »avstrijsko« zavest in začeli vse bolj podpirati domača učila. Poleg tega sta se prav v tem času šolska geografija in njena didaktika začeli samostojno in čedalje hitreje razvijati. Ob stoletnici izida prvega Kocenovega srednješolskega atlasa je njegov naslednik v založbi Hugo Eckelt zapisal, da je izšlo že »... nekaj milijonov izvodov Kocenovega srednješolskega atlasa ...«, čigar avtorja so nekateri (nekoliko pretirano) imenovali »... najbolj znan kartograf njegovega stoletja ...« (Eckelt 1961). Število izdaj vseh atlasov, ki nosijo Kocenovo ime, se (s ponatisi vred) že približuje številki tristo (Bratec Mrvar 2000; Kretschmer in Birsak 2007).

Za didaktično analizo prvega Kocenovega atlasa iz leta 1861 je pomembno, katere in kakšne atlase so uporabljali pred njim in kaj je bilo v njem takšnega, da je razmeroma hitro osvojil celotno tržišče Habsburške monarhije in iz njega v veliki meri izrinil nemške atlase. Dandanes vsega najbrž ni več mogoče ugotoviti, pomembno pa je, kako ocenjujemo Kocenovo delo in njegov vpliv na kakovost geografskega pouka v naslednjih stopetdesetih letih. Pri tem so dobrodošla spoznanja, kako si je Kocen predstavljal kakovosten geografski pouk, kako je s tem ciljem v mislih izbiral zemljevide in njihovo vsebino, katera kartografska merila je največkrat izbral, kakšne kartografske znake in pripomočke je pri tem uporabljal ter kateri naravni in družbeni pojavi so se mu zdeli najbolj zanimivi in potrebni za pouk. Leta 1861 je Kocen v letnem poročilu Cesarsko-kraljeve gimnazije v Olomoucu, na kateri je takrat tudi poučeval, v *Geografskih učilih* pojasnil zanj najpomembnejše kriterije za dober atlas. Njegov vpliv je v Kocenovih atlasih še vedno mogoče zaznati (Kocen 1861b; Grosser Kozenn-Atlas ... 2011).

Za Kocena je bilo še zlasti pomembno poznavanje temeljnih kartografskih prvin atlasa. Poleg v sodobnosti običajne predstavitve kartografskih projekcij je v uvodnem delu natančno razložil načine prikazovanja razgibanosti površja, pravilno izgovarjavo tujih zemljepisnih imen in pripravil seznam poimenovanj različnih geografskih oblik v več kot dvajsetih jezikih. Daljši uvodni del kot pri drugih atlasih je še vedno značilnost Kocenovih atlasov. Tako se tudi v jubilejni izdaji atlasa ob njegovi stopetdesetletnici uvodni del razteza prek devet strani, vendar so zdaj v njem predstavljeni tudi sodobni načini izdelave zemljevidov, prikazi različnih vrst zemljevidov, satelitske slike ter napotki za uporabo atlasa. V posodobljeni obliki so leta 2011 v atlas ponovno vključili pravila izgovarjave, ki jih je vanj uvedel že Blaž Kocen (Grosser Kozenn-Atlas ... 2011).

Veliki atlas iz 17. in 18. stoletja so praviloma prikazovali ozemlja posameznih držav z bolj ali manj točnimi prikazi notranjih administrativnih razmejitev. To načelo so prevzeli tudi šolski atlasi. Kocen ga je pri drugih tedanjih atlasih močno kritiziral: »... Pri zasnovi večine zemljevidov (v drugih atlasih, opomba avtorjev) je bila odločilna politična perspektiva in samo izjemoma naravnogeografska vsebina... Splošni geografski zemljevidi so politično pomanjkljivi, s tem pa je onemogočen celovit vpogled, zlasti pri Srednji Evropi, in omejeno je tudi pravilno razumevanje zemljevidov...« (Kocen 1861b, 14). Vendar Kocanova kritika drugih šolskih atlasov ni bila povsem na mestu, kajti v takratnem von Sydowovem in Stielerjevem atlasu so bili zemljevidi razporejeni tudi po naravnogeografskih kriterijih. Izpostavljanje Srednje Evrope kaže na njegov skriti namen, da bi težišče zasnove atlasa prenesel na čedalje bolj pomembni alpsko in obdonavsko območje Avstrijskega cesarstva in se tako odmaknil od dotedanje zgodovinsko pogojene osredotočenosti na nemške države. Zemljevida alpskih dežel in Sredozemlja, ki sta se v šolskih atlasih skupaj z zemljevidom Srednje Evrope prvič pojavila prav v Kocenovem izdelku, sta vključena tudi še v sodobne Kocenove šolske atlase. V nasprotju z njima je zemljevid Srednje Evrope doživel številne spremembe. Do druge svetovne vojne je to območje vključevalo celoten Nemški rajh in države Beneluksa. Na zahodu se je začelo z dolino Rone. Na njegovem jugu je bil vselej prikazan severni Jadran, ne pa nujno tudi Dalmacija. Razmejitev na vzhodu je kolebala na območju med Tiso in celotnim karpatskim lokom. V času po priključitvi Avstrije Nemčiji marca 1938 so v izdaji atlasa iz leta 1943 zemljevid Srednje Evrope brez spremembe izreza preimenovali v Velika Nemčija, po ponovnem nastanku Avstrije leta 1955 pa ponovno v Srednja Evropa. Leta 1979, v času hladne vojne, se je pozornost preusmerila proti zahodu. Zemljevid Srednje Evrope je nadomestil zemljevid Zahodna in Srednja Evropa, ki je obsegal območje od Francije na zahodu do osrednje Madžarske na vzhodu.

S tem, ko je Kocen v šolskih atlasih zahteval več zgodovinskih vsebin, seveda že zaradi racionalne izrabe prostora ni mislil, da morajo vsebovati posebne zgodovinske zemljevide. Prizadeval si je namreč, da naj se na obstoječe zemljevide vključi čim več zgodovinsko pomembnih krajev, po možnosti tudi z njihovimi antičnimi imeni, ki jih je zapisoval v oklepajih pod njihovimi sodobnimi imeni. Ker so geografijo takrat praviloma še vedno poučevali skupaj z zgodovino, je takšna zahteva razumljiva. Ta usmeritev je še zlasti opazna na zemljevidih Sredozemlja, katerega nujnost je Kocen izčrpno utemeljil (Kocen 1861b), in biblijske Svete dežele, ki ga je Kocen na novo vstavil v atlas leta 1870, čeprav se mu ta zemljevid z duhovnega vidika sprva ni zdel najbolj pomemben. Navedbe antičnih krajev še vedno

vsebujeata sodobni zemljevid Sredozemlja in njegov naslednik, zemljevid Jugoahodna Azija, medtem ko so na zemljevidu Svete dežele biblijsko-zgodovinska imena kot posebnosti prikazana z rdečo barvo. Po Kocenu se Sveta dežela imenuje Palestina, dandanes pa se uporablja izraz topografija Izraela.

Za Slovence je zaradi seznama slovenskih krajevnih imen velikega pomena predvsem zemljevid Alpske dežele, na katerem so po vsem alpskem prostoru zarisane jezikovne meje. S tem ima pridih tematskega zemljevida. Tematskih zemljevidov v takratnih šolskih atlasih še ni bilo. Prvi pravi tematski zemljevidi so se v Kocenovem atlasu pojavili šele po njegovi smrti, leta 1877. Prikazovali so železniško omrežje tedanje Avstro-Ogrske in njeno etnično sestavo (Birsak 2011).

Pri zbiranju podatkov za zaris slovenske jezikovne meje na zemljevidu alpskih dežel se je Kocen oprl na podatke Karla von Czörniga (1804–1889), ki je med letoma 1855 in 1857 v treh zvezkih izdal monografijo *Ethnographie der österreichischen Monarchie*. Nimamo pa dokazov, ali si je Kocen lahko pomagal tudi z znamenitim Kozlerjevim *Zemljovidom Slovenskih dežel in pokrajin*, ki je bil v obdobju pred izidom Kocenovega atlasa prepovedan.

O tem razmerju je pisal že Valter Bohinec (1925, 8–9): »... Naše posebno zanimanje vzbuja v izdaji iz l. 1863 (dejansko je izšel že v prvi izdaji atlasa iz leta 1861, vendar je Bohincu v roke prišla šele njegova tretja izdaja; opomba avtorjev), *zemljevid alpskih dežel, ki prinaša poleg slovenske narodnostne meje po Czörnigovi znani etnografski karti v spodnjem desnem oglu tudi seznam slovenskih krajevnih imen, dočim Kocén, npr. čeških in poljskih imen ni sprejel. V tem oziru sicer ni tako odločen kakor njegov sovrstnik Peter Kozler, pomisliti pa moramo, da je bil njegov atlant nemška knjiga; zato je že poizkus uvedbe pravih slovenskih krajevnih imen v tisti dobi vreden vsega priznanja. Saj vemo, da uredništva tujih atlantov – s častno izjemo Vivien de St. Martina – Schraderja – še danes niso pristala na upravičeno zahtevo ne le Slovencev, saj je narodna imena treba pisati v nepopačeni narodni obliki...*«.

V tistem času je bil prikaz slovenske narodnostne meje pogumno dejanje, o čemer priča zaplemba in prepoved razširjanja Kozlerjevega *Zemljvida Slovenskih dežel in pokrajin* v merilu 1 : 576.000, ki je bil na pobudo dunajskih Slovencev (kroga Zedinjene Slovenije) natisnjen novembra 1852. Uradno je izšel leta 1853, vendar ga je dunajsko policijsko ravnateljstvo zaplenilo, češ da »... ruši zakonito zvezo avstrijskih dežel že z naslovom zemljevida...« (Korošec 1978, 218), njegovemu avtorju pa so, sicer neuspešno, skušali naprtiti celo veleizdajo države. Kocenov sodobnik Peter Kozler (1824–1879) je bil po izobrazbi pravnik, po svojem delovanju pa gospodarstvenik (tudi soustanovitelj pivovarne Union), politik in neutrujen bорец za slovenstvo, čeprav je bil po poreklu Kočevski Nemec! Z geografijo in kartografijo se je seznanil ob izpopolnjevanjih v Italiji (Bohinec 1925). Na Dunaju je bil soustanovitelj slovenskega zbora z imenom Slovenija, društva, ki je pripravilo politični program Zedinjena Slovenija. V njem si je prizadevalo združiti vse pokrajine, kjer so živeli Slovenci, in doseči enakopravnost slovenskega jezika v javnosti. Vendar je bilo takrat védenje o razširjenosti slovenskega naroda celo med slovenskimi izobraženci pomanjkljivo, saj program ni zaobjemal vseh Slovencev v Beneški Sloveniji, Slovencev v Reziji pa sploh ne, prav tako ni vseboval predloga za dokončno razmejitev z Ogrskim kraljestvom na območju Prekmurja. Ob tem se je porodila potreba po kartografski ponazoritvi slovenskega etničnega ozemlja (Kladnik 2006).

Zemljovid je bil prepovedan vse do leta 1860 in je po donatisu izšel šele junija 1861 (Kordiš in Škufca 1996), kar je bilo za pomoč pri Kocenovem delu prepozno, razen, če ni Kocen morda imel na razpolago kak skrit izvod. Med Slovenci je Kozlerjev zemljevid naletel na zelo ugoden odziv in že čez štiri leta je doživel dvojni, dopolnjeni ponatis. Leta 1871 je le malenkostno spremenjen še enkrat izšel pri Slovenski matici. Dve leti po prvi uradni izdaji je Kozler zemljevidu dodal še *Kratek slovenski zemljopis in pregled politične in pravosodne razdelitve Ilirskega kraljestva in štajerskega vojvodstva s pridanim slovenskim in nemškim imenikom mest, trgov, krajev, itd.*, ki pa je bil dodan šele k drugi izdaji iz leta 1864 (Korošec 1978).

Tudi Kozlerjev *Zemljovid* je bil, tako kot Kocenovi zemljevidi, izdelan s prikazom razgibanosti površja z metodo črtk in je imel za izhodiščnega ferski poldnevnik. Je črnobela litografija, kar nekoliko zmanjšuje njegovo preglednost. Meje so ročno obarvane. Kozler je podatke zanj s številnimi sodelavci (Muršec,

Kreft, Caf, Majar-Ziljski, Einspieler, Volčič ...) zbiral že leta 1848. Glede na predvideno merilo je bilo potrebno zbrati okrog 5000 slovenskih krajevnih imen. Edini pripomoček je bil Freyerjev zemljevid, ki pa je zajemal le Kranjsko. Z izdelavo *Zemljovida* so začeli že leta 1848 in po mnogih peripetijah je bil leta 1851 bakrorez pripravljen. Njegov narodnostno buditeljski pomen je skoraj povsem zasenčil Knorovo izdelavo, ki je bila prav tako pomemben napredek v kakovosti kartografskega dela na poti k poznejšim črnobelim »specialkam« (Korošec 1978).

Vrnimo se k zemljevidu Alpske dežele v prvi izdaji Kocenovega atlasa (Kocen 1861a). Potek jezikovnih meja na slovenskem etičnem ozemlju jasno pokaže nemški jezikovni otok na Kočevskem, poleg njega pa še otok jezikovno mešanega območja severno in južno od Celovca. Poteka preostale meje slovenskega govornega območja zaradi njene slabe vidljivosti in majhnega merila zemljevida ni mogoče povsem jasno in nedvoumno določiti, četudi si pomagamo z graško različico atlasa (Kocen 1861d), kjer so jezikovne meje obarvane s sklenjenimi svetlomodrimi črtami. Meja dvojezičnega območja na avstrijskem Koroškem teče na zahodu po južni obali Osojskega jezera (Ossiacher See), nato južno od reke Gline (Glan) z različno oddaljenostjo od nje, vendar severno od Šenturške gore (Ulrichsberg), čez Štalensko goro (Magdalensberg) in Mostič (Brückl), kjer se obrne proti severovzhodu v smeri Svinje planine (Sauualpe) in doseže najsevernejšo točko severozahodno od naselja Djekše (Diex). Od tam poteka proti jugovzhodu, južno od Šentpavla v Labotski dolini (Sankt Paul im Lavanttal) in pri Labotu (Lavamünd) doseže Dravo. Tam se začne južna meja tega dvojezičnega ozemlja, ki teče proti zahodu po Dravi, mimo Velikovca (Völkermarkt). Zatem se dotakne vzhodnega roba hribovja Gure (Sattnitz) in teče po njegovi sredi in južno od Celovca proti zahodu, kjer doseže točko jugozahodno od Osojskega jezera. Od tam se jezikovna meja nadaljuje čez Beljak (Villach) in Dobrač (Villacher Alpe) ter po severnem robu Ziljske doline (Gailtal), kjer se severno od Šmohorja (Hermagor) obrne proti jugu, prečka Ziljsko dolino, zavije proti jugovzhodu in kmalu zatem proti jugozahodu, kjer pri Mokrinah (Nassfeld) doseže ovršje Karnijskih Alp. Od tam se spusti proti jugu in prek Kanalske doline (Val Canale) na njen južni rob, kjer se obrne proti vzhodu in doseže Nevejsko sedlo (Sella Nevea). Reklanska dolina (Val Raccolana) je zunaj jezikovne meje. Na območju zahodnih Julijskih Alp in Beneške Slovenije je slovenska jezikovna meja prikazana približno tako, kot jo poznamo še dandanes. V slovensko jezikovno območje je vključena Rezija (Resia), prav tako Beneška Slovenija, kjer meja poteka nekako po stiku hribovja s Furlanskim nižavjem. Med Čedadom (Cividale del Friuli) in Špetrom Slovenov (San Pietro al Natissone) slovenska jezikovna meja teče natančno na polovici razdalje med obema krajema, zatem zavije ostro proti vzhodu, se na kratko nasloni na dolino rečice Idrije in se spet obrne ostro proti zahodu, kjer se znova nasloni na reliefno mejo med hribovjem in nižavjem. Zahodno od Gorice doseže Sočo in po njej poteka do Gradišča (Gradisca d'Isonzo), nato pa po zahodnem obrobju Krasa do Tržiča (Monfalcone), ki je na zunanji strani meje. Med Devinom (Duino) in Trstom sega do Jadranskega morja. Pri Trstu se jezikovna meja pomakne nekoliko v notranjost, tako da so obalna mesta Koper, Izola in Piran zunaj nje. Severno od Dragonje se nekje pri Krkavčah usmeri proti vzhodu ter bolj ali manj natančno sledi zdajšnji slovensko-hrvaški državni meji do Prezida in Čabra, kjer se nasloni na kočevski nemški jezikovni otok. Temu sledi v smeri proti severovzhodu skoraj do Žužemberka, potem pa se obrne ostro proti jugozahodu in mimo Dolenjskih Toplic teče proti Beli krajini, kjer se južno od Črnomlja obrne bolj proti vzhodu in pri Adlešičih doseže Kolpo. Tu se znova naveže na zdajšnjo slovensko-hrvaško državno mejo in ji proti severovzhodu zvesto sledi do Petišovcev (zunaj je tudi območje Štrigove), kjer se obrne proti severu, teče zahodno od Lendave, zaobjame Kobilje, od koder zavije malenkostno proti zahodu in spet skoraj naravnost proti severu na območje Slovenskega Porabja, kjer doseže Monošter (Szentgotthárd). Tam se obrne proti jugozahodu in prek Dobre (Neuhaus am Klausenbach) doseže potok Kučnico, po katerem zdaj teče državna meja med Slovenijo in Avstrijo. Vključuje Radgonski kot, nakar se pri Radgoni preusmeri na južno stran Mure, tako da je Apaško polje zunaj nje. Pri Cmureku (Mureck) se znova nasloni na Muro in od tam dalje teče po zdajšnji državni meji proti zahodu, vse do Svetega Jerneja nad Muto na Kozjaku. Tam se na območju Sobote (Soboth) in južnih obronkov Golice (Koralpe) izklini proti severu, a se kaj kmalu spet obrne proti jugozahodu in se pri Labotu navezuje na njen že opisani koroški del.

Če primerjamo Kocenovo razmejitev slovenskega jezikovnega območja s tovrstnim območjem na Kozlerjevem zemljevidu, je treba najprej poudariti, da je Kozlerjev zemljevid bistveno natančnejši in bogatejši s slovenskimi imeni. To je razumljivo, saj je bil izdelan za povsem drug namen in v precej večjem merilu. Kozlerjev zemljevid vsebuje skoraj sama slovenska imena, tudi tam, kjer je slovenska govorica najbrž zamrla že pred 19. stoletjem, na primer v Visokih Turah, kjer zlasti jugovzhodno od Grossglocknerja (Kozler ga imenuje Veliki Zvon) še vedno lahko prepoznavamo imena slovenskega porekla. Kozlerjev zemljevid ima marsikatero ime napisano v sodobnejši obliki od poimenovanj na zemljevidih v Kocenovem atlasu, na primer Triglav namesto Terglou, Bovec namesto Bouc, Sloven Gradec namesto Slovenigradec, Lotmerk namesto Lotmerg ali Luttenberg. V obeh delih pa sta zapisani imeni Radoljca in Podčetertik, pa še kakšno takšno bi se našlo. Kocenova narodnostna meja je Kozlerjevi najbolj podobna na severu Koroške, pa tudi na zahodni meji slovenskega etničnega ozemlja. Nekatere značilne orientacijske točke, na primer potek jezikovne meje jugovzhodno od Beljaka ali vzhodno od Šmohorja v Ziljski dolini, pa med Čedadom (Kozler ga imenuje Staro mesto) in Špetrom Slovenov, ali pa na levem bregu Soče južno od Gradišča (Gradisca d'Isonzo), pa še kakšna podobnost bi se našla, so tako rekoč identične. Kocen je bil natančnejši le v tem, da je zahodno in vzhodno od Celovca že takrat označil območja slovensko-nemške dvojezičnosti.

Vprašamo se lahko, ali je imel Kozlerjev *Zemljevid* kot eno najbolj odmevnih zgodovinskih narodno prebuditvenih dejanj v prid emancipacije slovenskega jezika in Zedinjene Slovenije kakšen vpliv na Kocena in vsebino njegovega prvega atlasa? Domnevamo lahko, da si je Kocen morda prav pod tem vplivom in vtisom ob pregledovanju Kozlerjevega dela upal objaviti tako svojstven seznam slovenskih krajevnih imen kot slovensko jezikovno mejo (resda obenem z drugimi jezikovnimi mejami na območju Alp), čeprav je živel daleč od domovine in ni bil politično aktiven, ter kljub temu, da so bili uporabniki njegovega prvega atlasa večinoma nemško govoreči državljani Avstrijskega cesarstva. V tej luči se zdi narodna zavednost Blaža Kocena večja od tiste, ki smo mu jo bili pripravljeni priznavati doslej.

Morda bi to Kocenovo dejanje še najbolj označili kot spoznanje in prepričanje, da so jeziki in narodi med seboj enakovredni in enakopravni, tudi slovenski. Zakaj? Zato, ker je Kocen, kot že večkrat omenjeno, zavzeto opozarjal zlasti na pomen pravilne izgovarjave zemljepisnih imen, ne glede na njihov izvor. Se pa ta njegov širok pogled kaže tudi v prikazu jezikovne raznolikosti alpskega ozemlja, kjer je na primer v naši neposredni bližini označil tudi ozemlje s prevladujočim furlansko govorečim prebivalstvom, le malo dlje od tam nemško govorečo Južno Tirolsko, jezikovne drobce v Beneških Predalpah, retoromanski Graubünden, in še in še.

Nobenega dvoma ni, da so to dejstvo morali kmalu opaziti in se vanj zapičiti kritični opazovalci s politično-nacionalističnim predznakom. Izrez iz tega zemljevida, ki prikazuje območje zdajšnje Slovenije in sosednjih dežel, je objavljen tudi na šesti strani jubilejne publikacije založbe Ed. Hölzel (Birsak 2011). Uredništvo založbe se je tudi s to gesto poklonilo ustanovitelju njihove tržne znamke, Slovencu Blažu Kocenu, ki si je, priznajmo, upal na obstoj svojega naroda opozoriti že v svojem prvem atlasu. Ob tem predvidevamo, da bi se glede Kocenovih nazorov in nacionalnih čustev, o čemer so bila doslej mnenja deljena, ob temeljitejši preučitvi arhivskega gradiva najbrž dalo odkriti še marsikaj zanimivega. Kocenov zemljevid alpskih dežel, ki v izdajah po njegovi smrti najverjetneje zaradi nasprotovanja velikonemških krogov nima več ne seznama slovenskih krajevnih imen ne jezikovnih mej, je zagotovo pomemben dosežek. Ni mogoče dvomiti, da je z njim izrazil svojo svobodomiselnost, z izrecno navedbo slovenskih krajevnih imen pa tudi povsem jasno narodno pripadnost.

5 POZNEJŠE IZDAJE SREDNJEŠOLSKEGA ATLASA

Od vsega začetka je bil najbolj uspešen Kocenov srednješolski atlas v nemščini, ki je izhajal nepretrgoma od leta 1861 do leta 1978. Znova so ga obudili leta 1996, ko je izšel z naslovom *Neuer Kozenn Atlas (Novi Kocenov atlas)*. Izhajal je do leta 2010, ko so ga temeljito preoblikovali in dopolnili ter ga ob stopetdesetletnici izida prvega atlasa začeli izdajati z imenom *Grosser Kozenn-Atlas mit Atlas-CD (Veliki Kocenov atlas z atlasom na zgoščenki)*. Skupaj je zabeleženih najmanj 113 nemških izdaj in ponatisov srednješolskega atlasa, ki je uradno izšel v 104 izdajah. Če k temu dodamo še 15 izdaj obeh njegovih naslednikov, dobimo, kot rečeno, samo v nemškem jeziku, veličastno številko 128 izdaj. Ker je bila do konca prve svetovne vojne nemščina učni jezik tudi v večini gimnazij na slovenskem govornem območju, je nemške izdaje uporabljala tudi večina slovenskih dijakov. Tem izdajam lahko dodamo še 27 izdaj v češkem jeziku, ki so, razen prve, izhajale med letoma 1875 in 1909, torej že po Kocenovi smrti. Srednješolski atlas je bil pozneje uspešen tudi na poljskem trgu, kjer je doživel 20 izdaj, ki so po tržno manj uspešni prvi izdaji izhajale med letoma 1879 in 1926 (Piasecka 1991). Nam ne le prostorsko, ampak tudi jezikovno so bile najbližje hrvaške izdaje, ki so jih med svetovnima vojnama še največ uporabljali tudi učenci v slovenskih srednjih šolah. Bilo jih je 20, vse pa so izšle po Kocenovi smrti, natančneje med letoma 1887 in 1943. Najmanj uspešni sta bili dve izdaji v madžarskem jeziku, nič kaj drugačna pa ni bila usoda štirih izdaj v italijanskem jeziku, namenjenih predvsem italijanskim šolam ob jadranski obali; vse so izšle šele po Kocenovi smrti.

Že druga izdaja atlasa (Kocen 1862) je bila precej popravljena, saj je od 27 ostalo nespremenjenih le 18 zemljevidov. V novejši izdaji je atlas vseboval 30 listov, enega uvodnega in 29 z zemljevidi. Zemljevida Sredozemlja in Alpeke dežele sta ostala pregibna. Skupaj s pomožnimi je bilo v drugi izdaji atlasa 64 zemljevidov. Od te izdaje dalje se je spremenilo tudi uradno ime atlasa, saj je izhajal s Kocenovim imenom na uvodnem mestu: *B. Kozenn's geographischer Schul-Atlas für die Gymnasien, Real- und Handel-Schulen der österreichischen Monarchie (Kocenov geografski šolski atlas za gimnazije, realne in trgovske šole Avstrijskega cesarstva)*.

Zelo zanimiv in pomenljiv je Kocenov uvodnik v 2. izdaji, ki ga objavljamo v celoti (Kocen 1862): »Podkrepljen s spoznanjem, da s tem soglaša velika večina šolnikov, ki so zelo pozitivno sprejeli prvo izdajo atlasa, je pisec mnenja, da lahko v nekaj besedah predstavi bistvena načela pričujočega dela. Vsebinsko bogata, jasno podana, urejena in natančno predstavljena učna snov v vseh okoliščinah ohranja svojo vrednost in nudi zanesljivo podlago za vse metode poučevanja. Nasprotno pa je učinkovitost metod poučevanja vselej relativna in odvisna od posameznika, saj lahko do istega cilja vodi veliko različnih poti in vsak misleči šolnik si najraje utira svojo. Zaradi tega spoznanja se je avtor potrudil čim bolj jedrnatno predstaviti celotno učno snov pri pouku geografije, od prvih korakov do popolne, znanstvene izobrazbe. Učno sredstvo, ki že po svoji naravi ni namenjeno le sistematičnemu študiju, ampak je uporabno tudi kot geografski leksikon, mora sicer stremeti k obsežnosti, vendar je treba poiskati tudi možnosti za čim bolj razumljivo podajanje vsebine. S pičlo vsebino obojega ni mogoče zagotoviti. Lažjemu razumevanju in nazorni predstavitvi problematike so v prvi vrsti namenjeni stenski zemljevidi. Če želimo tudi atlasu pripisati izključno to vlogo, potem pri razmejevanju namena obeh učnih sredstev tavamo v temi. Atlas naj bi bil namenjen poglobljenemu in podrobnemu študiju, ki ga omogoča ločena predstavitev posameznih kartografskih prvin. Zaradi tega so pri najpomembnejših zemljevidih orografske in hidrološke značilnosti obravnavane posebej. Z namenom jasne predstavitve morfoloških značilnosti, brez kakršnihkoli motečih dejavnikov, je tudi relief prikazan na posebnih listih, vsebovanih v večji izdaji atlasa. Za razumevanje reliefnih značilnosti so osnove predstavljene v poglavju Nauk o površju. Da se lahko listi z reliefnimi značilnostmi uporabljajo za različne vaje, so natisnjeni na risalni papir, tako da so na razpolago tudi posamič in v tako rekoč poljubnih količinah. Veliko uporabno vrednost ima tudi politični zemljevid Srednje Evrope, ne glede na to, ali ga obravnavamo z vidika relativnega pomena posameznih držav in območij za bivanje človeka ali kot hidrološki zemljevid ali le kot preprosto sredstvo za preverjanje znanja. Izhajajoč iz pravkar navedenih načel želi avtor v enem samem delu združiti vse tiste predno-

Slika 41: Notranja naslovnica druge izdaje Kocenovega srednješolskega atlasa (Kocen 1862).

sti, ki jih sicer skušamo doseči s posamičnimi orografskimi, hidrološkimi in političnimi šolskimi atlasi, ter se s tem izogniti tako večji porabi časa kot pretiranemu drobljenju denarja.«

Kocenov atlas je še naprej izhajal v dveh različnih izdajah (mali in veliki), ki sta vsebovali enake zemljevide, le da so bili ti v manjši izdaji dvostranski. Poleg tega je izšla tudi z osmimi nemimi kartami razširjena izdaja, ki jo hranijo tudi v NUK-u.

Čez pet let je ostalo v atlasu še 16 prvotnih zemljevidov, kar kaže, da je bilo pozneje treba izvesti manj sprememb. Zelo zanimiva je 8. izdaja iz leta 1868, zadnja, ki še vsebuje znamenito preglednico s seznamom 84 slovenskih krajevnih imen, objavljeno na zemljevidu Alpske dežele. V naslednji, 9. izdaji je namreč ne najdemo več, zemljevid je ohranil enak naslov in bistvene kartografske prvine, dobil pa je tudi dolgovezen podnaslov Švica, Savoja, Severna Italija, Tirolska, Solnograška, Koroška, Primorje, Kranjska, Štajerska. Zaradi izboljšane metode črtkanja, izrazitejše rečne in železniške mreže in podobnega se je izboljšala njegova preglednost. Na njem tudi niso več označene jezikovne meje. Tovrstne spremembe so najverjetneje posledica Kocenovega prevzema strokovnega vodenja založbe leta 1869, kar je pomenilo, da je lahko atlasu namenjal čedalje manj časa (Bratec Mrvar 2000). V osmi izdaji je zadnjič objavljeno tudi posebno priporočilo najuglednejših avstrijskih geografov, vključno s sprva tudi v slovenskem narodno buditeljskem gibanju zelo aktivnim Vinkom Fererjem Klunom (Janša Zorn 1996), ki je bil pozneje eden od ključnih mož pri usmerjanju avstrijske geografije v izrazito ekonomsko smer (Kocen 1868):

»Avstrijske šole so bile do pred kratkim popolnoma odvisne od tujih atlasov. V znanstvenem, umetniškem in tudi poslovnem pogledu je bilo treba premagati velike težave, da se je ta odvisnost odpravila. S tem izzivom se je srečno in uspešno spopadla založba Ed. Hölzel iz Olomouca, s tem ko je izdala Kocenov atlas. Ta atlas odpravlja slabosti večine drugih podobnih del, kot sta na primer pomanjkanje znanstvene podlage in neprimerljivost uporabljenih meril, poleg tega pa je izrazito domoznansko usmer-

jen in vsestransko skrbno umetniško pripravljen. Založnik pa se to učilo neutrudno in ne glede na stroške trudi narediti čedalje bolj uporabno. Zato to delo zasluži prijazen sprejem avstrijskih učiteljev. Podpisani toplo pozdravljamo in priporočamo to izdajo Kocenovega atlasa, ki v tehničnem in znanstvenem pogledu močno prekaša prejšnje.

dr. H. Brachelli (Politehnični inštitut na Dunaju); dr. F. Breuning (Schottnerjeva gimnazija na Dunaju); K. Feyerfeil (direktor Jožefinske gimnazije na Dunaju); D. Grün (profesor na Akademski gimnaziji na Dunaju); dr. F. Klun (prof. na Trgovski akademiji in zasebni docent na Dunajski univerzi); dr. B. Kopecky (Mestna višja šola na Dunaju); J. Ptaschnik (profesor na Terezijaneumu na Dunaju); C. Rothe (profesor na Evangeličanski realki na Dunaju); A. Schwarz; L. Symony (profesor na Dunajski univerzi); A. Steinhäuser (cesarski svetnik); K. J. Schröer (direktor Združenja evangeličanskih učiteljskih na Dunaju); W. F. Warhanek (urednik Časopisa za gimnazije in realke na Dunaju); J. Erben (profesor na Češki nadrealci v Pragi); J. Krejčí (profesor na Češki nadrealci v Pragi); Dr. W. Kögler (direktor Nemške nadrealke v Pragi); K. V. C. Zap (profesor na Češki nadrealci v Pragi); W. Zelemg (profesor na Akademski gimnaziji v Pragi).«

Priporočilo je bilo prvič objavljeno v tretji izdaji (Kocen 1863). Najverjetneje ga po osmi izdaji atlas ni več potreboval.

Deseta izdaja srednješolskega atlasa je zadnja, ki je še vedno v veliki meri plod dela Blaža Kocena. Izšla je v dveh različicah, saj je ena vsebovala samo neme zemljevide. Tovrstni običaj se je začel že z drugo izdajo Kocenovega atlasa (Kocen 1862). V obsežnejši izdaji je delež zemljevidov drugih celin ostal skoraj enak (28 %), tako kot tudi delež zemljevidov Evrope in njenih sestavnih delov (60 %). Delež zemljevidov avstrijskih dežel in celotne Avstro-Ogrske se je zmanjšal, četudi je njihovo število ostalo enako, vendar se je povečalo število zemljevidov drugih evropskih dežel. Ob Kocenovi smrti je bilo v atlasu šest najnovejših zemljevidov iz desete izdaje (Kocen 1870), iz prve izdaje je ostalo še pet zemljevidov, trije so bili iz druge in devete izdaje, po dva iz tretje in sedme ... Vsi zemljevidi so bili izdelani v tehniki barvne litografije (Kretschmer in Dörflinger 1995).

Po Kocenovi smrti je atlas skorajda nespremenjen izšel le še leta 1871. Izdaji iz leta 1872 so dodali kar 16 novih ali dopolnjenih zemljevidov (Kretschmer in Dörflinger 1995). Naslednje leto je urejanje atlasa prevzel prvi Kocenov naslednik Konrad Jarc (1842–1909), ki je to delo opravljal štiri leta. Med njegovim urednikovanjem je šolski atlas leta 1874 postal obvezno učilo v avstrijskih meščanskih šolah in nižjih gimnazijah (Fuchs 1952). Morda najpomembnejše dopolnilo, ki ga je Jarc uvedel v Kocenov atlas, je bila skica astronomske predstavitve Zemlje, Lune, Sonca in najpomembnejših zvezd iz leta 1876, kar je še okrepilo zastopanost že tako izrazito poudarjene matematične geografije (Birsak 2011).

Jarca je leta 1877 pri 22. izdaji nadomestil eden najuglednejših avstrijskih geografov Friedrich Umlauf (1844–1923), pozneje tudi soustanovitelj in direktor dunajske Uranie, ki je vpeljal prve tematske zemljevide (Birsak 2011). Od leta 1880 oziroma 25. izdaje se mu je kot sourednik pridružil prav tako ugledni Vinzenz von Haardt (1843–1914), ki je bil, tako kot Eduard Hölzel, doma iz Moravske, in je bil ob koncu 19. stoletja najuglednejši avstrijski kartograf. Po službovanju pri Hölzlu se je leta 1896 zaposlil kot vodja znamenitega dunajskega Vojaškogeografskega inštituta (Birsak 2011).

Od 37. izdaje, ki je izšla leta 1896, je kot tretji sourednik in geografski vodja založbe deloval Wilhelm Schmidt (1843–1924). Dodal je prve tematske zemljevide, ki so prikazovali rastlinstvo, jezike in podobno. Po drugi svetovni vojni je njihovo število v atlasu preseгло število splošnih geografskih zemljevidov. Že kmalu, na začetku 20. stoletja, je Umlauf nadomestil Franz Heiderich (1863–1926), ki se je sicer ukvarjal predvsem z ekonomsko geografijo in je leta 1906 v atlas dodal prve gospodarske zemljevide (Birsak 2011). Od leta 1905 sta kot avtorja atlasa navedena le še Schmidt in Heiderich, ki sta to ostala do 49. izdaje.

Po letu 1929 oziroma 50. izdaji je sledila korenita sprememba, ko sta urednikovanje prevzela deželni šolski inšpektor Heinrich Güttenberger (1886–1946) in profesor ekonomske geografije Hermann Leiter (1892–1958). V viharinih časih tik pred priključitvijo Avstrije k Nemčiji je založba prešla na sodobnejši ofsetni tisk, vendar je močno omejila delovanje. Izdaja iz leta 1943 je bila glede na tisto izpred desetletja in pol le malenkostno spremenjena, ostal je celo napis Avstrija.

Po drugi svetovni vojni je atlas skoraj nespremenjen izhajal do leta 1951 oziroma 75. izdaje, ko so ga temeljito prenovili in razširili pod vodstvom dunajskega ravnatelja Hansa Slanarja starejšega (1890–1955). Spremenili so mu tudi naslov in postal je *Österreichischer Mittelschulatlant* (*Kozenn-Atlas*) (*Avstrijski srednješolski atlas (Kocenov atlas)*). Slanarjevo obdobje je zaznamoval velik tehnični napredek, ki je prispeval k prvi temeljiti spremembi publikacije po letu 1929 (Ed. Hölzel 1969).

Po smrti Slanarja starejšega je urejanje atlasa prevzel dunajski profesor geografije Walter Strzygowski (1908–1970). Pod njegovim vodstvom je leta 1961 izšel jubilejni stoletni Kocenov atlas, kar je bila njegova 86. izdaja. Z letom 1968 in 92. izdajo so s šolsko reformo atlasu znova spremenili ime in postal je *Österreichischer Atlas für Höhere Schulen (Kozenn-Atlas)* (*Avstrijski atlas za višje šole (Kocenov atlas)*). Poleg stoletnega je bil Strzygowski urednik še ene visokojubilejne izdaje. Leta 1973 je, že po njegovi smrti, namreč izšla okrogla, stota izdaja Kocenovega atlasa, ki pa ni bila bistveno preurejena. Leta 1976 je urednikovanje prevzel sin nekdanjega urednika Hansa Slanarja starejšega in že od leta 1949 strokovni vodja založbe Hölzel Hans Slanar mlajši (1924–1999). Pod njegovim vodstvom je leta 1978 izšla zadnja, 104. izdaja legendarnega Kocenovega atlasa, ki je tako nepretrgoma izhajal polnih 117 let.

Ker so morali po novi zakonodaji v naslovu atlasa zajeti njegovo namembnost, so Kocenovo ime opustili. Naslednika sta bila *Österreichischen Unterstufenatlant* (*Avstrijski atlas za nižjo stopnjo*) in *Österreichischen Oberstufenatlant* (*Avstrijski atlas za višjo stopnjo*). V obeh so obdržali večino zemljevidov in konceptualnih zamisli iz preteklosti.

Po uvedbi novih učnih načrtov za geografijo in ekonomijo leta 1996 se je založba z združitvijo obeh pravkar navedenih atlasov v *Neuer Kozenn Atlas (Novi Kocenov atlas)*, ki so ga uredili Lukas Birsak, Wilhelm Malcik in Christian Sonnenberg, odločila znova uporabiti uveljavljeno Kocenovo blagovno znamko. V njem območje Evrope prikazuje 54 % zemljevidov, kar je nekoliko manj kot v prvih izdajah Kocenovih atlasov. Delež zemljevidov, ki prikazujejo avstrijske dežele, teh je po prvi svetovni vojni seveda bistveno manj, je kljub temu ostal podoben tistemu izpred stoletja in pol. Slabo desetino predstavljajo zemljevidi avstrijskih mest, ki jih v starejših Kocenovih atlasih ni. Delež zemljevidov Nemčije se je prepolovil, manjša pa je tudi zastopanost zemljevidov drugih evropskih dežel. Delež zemljevidov, ki prikazujejo druge celine, je ostal na približno enaki ravni. Zaradi obilice novih podatkov se je najbolj povečal delež zemljevidov sveta, med katerimi prevladujejo tematski zemljevidi. Glavna sprememba pa je v zasnovi atlasa, kar je razvidno v drugačnih zemljevidih. Medtem, ko so v Kocenovem času močno prevladovali politični in splošni geografski zemljevidi, bilo jih je kar okrog štiri petine, je v sodobnem atlasu poudarek na tematskih zemljevidih, ki imajo že skoraj dvotretjinski delež. Takšna usmeritev je razumljiva, če upoštevamo razvoj tehnologije, informatike, kartografije, geografije in človeštva nasploh.

Novi Kocenov atlas je izhajal do leta 2010. Leta 2011 ga je nadomestil jubilejni *Grosser Kozenn-Atlas mit Atlas-CD (Veliki Kocenov atlas z atlasom na zgoščenki)*. V njem se je delež zemljevidov, ki prikazujejo Evropo, zmanjšal pod polovico (44 %). Četrtno kartografskih prikazov obsegajo zemljevidi Avstrije in avstrijskih dežel, kar je nekoliko več kot prej. Rahlo se je povečal tudi delež zemljevidov drugih celin, ki imajo v najnovešem atlasu 35-odstotni delež. Približno enak delež (13 %) pa še vedno zavzemajo zemljevidi sveta. Leta 2007 je začel izhajati tudi nekoliko cenejši, tanjši in skrajšani *Kozenn Schulatlant* (*Kocenov šolski atlas*).

6 DRUGI KOCENOVİ ATLASI

Pod imenom Kocenov atlas je skupaj izšlo vsaj 278 različnih atlasov, od tega je 186 ali dobri dve tretjini srednješolskih. Največ, 189 ali 68 %, jih je seveda v nemškem jeziku (preglednica 5).

Preglednica 5: Seznam Kocenovih atlasov glede na število izdaj v različnih jezikih med letoma 1861 in 2011.

	nemški	češki	poljski	madžarski	hrvaški	italijanski	skupaj
srednješolski (1861–1978)	113	27	20	2	20	4	186
orohidrogrfski (1864–1873)	3	1	–	–	–	–	4
mali šolski s šestimi zemljevidi (1869)	1	2	1	1	–	–	5
mali šolski z dvanajstimi zemljevidi (1868–1876)	6	1	2	1	–	–	10
mali šolski z osemnajstimi zemljevidi (1868–1874)	3	1	2	1	–	–	7
Kocenov mali šolski z osmimi zemljevidi (1862)	1	2	–	–	–	–	3
avstro-ogrski (1870–1882)	6	1	–	–	–	–	7
orohidrogrfski avstro-ogrski (1873)	1	–	–	–	–	–	1
za meščanske šole (1876–1896)	5	–	–	–	–	–	5
Kocen-Letoschkov (1889–1896)	5	–	–	–	–	–	5
Kocen-Seibertov (1885–1910)	4	–	–	–	–	–	4
Kocen-Sonklarjev (1876–1881)	7	–	–	–	–	–	7
Kocen-Güttenbergerjev (1930–1935)	15	–	–	–	–	–	15
Novi Kocenov atlas (1996–2010)	14	–	–	–	–	–	14
Kocenov šolski atlas (2007–)	4	–	–	–	–	–	4
Veliki Kocenov atlas (2011–)	1	–	–	–	–	–	1
skupaj	189	35	25	5	20	4	278

Medtem ko je Kocenov srednješolski atlas v nemškem jeziku zagotovo med vodilnimi po številu izdaj tudi v svetovnem merilu, so v Avstriji izšli še nekateri drugi atlasi, pri katerih je imel Blaž Kocen pomembno vlogo ali pa jim je le posodil svoje ime. To je sčasoma postalo tako uveljavljena blagovna znamka, da je sloves avstrijskih atlasov segel daleč po svetu, zato je založba Hölzel sodelovala pri pripravi atlasov v mnogih evropskih državah, Izraelu, Turčiji in Katarju, pa tudi v Združenih državah Amerike.

6.1 NEMŠKE IZDAJE

Kmalu za srednješolskim atlasom je leta 1862 izšel *B. Kozenn's kleiner geographischer Schul-Atlas* (Kocenov mali geografski šolski atlas), ki je bil v bistvu skrajšana različica srednješolskega atlasa na osmih listih, na katerih so prikazani svet, celine in deli Avstrijskega cesarstva. Izbrani zemljevidi so enaki kot v srednješolskem atlasu. Prodajno ni bil najbolj uspešen. Ta in podobni atlasi so bili namenjeni takrat različnim osnovnim šolam, ki so bile le tri- do petletne. V ta namen so po letu 1868 izhajali še trije različno obsežni atlasi z naslovom *Kleiner geographischer Atlas für die Schulen des Kaisertums Österreich von B. Kozenn* (Mali geografski atlas za šole Avstrijskega cesarstva Blaža Kocena): s šestimi zemljevidi 1 nemška izdaja, z dvanajstimi zemljevidi 6 nemških izdaj in z osemnajstimi zemljevidi 3 nemške izdaje. Vsi trije so izšli tudi v češkem, poljskem in madžarskem jeziku. Izhajali so do konca sedemdesetih let 19. stoletja, ko jih je nadomestil atlas za meščanske šole.

Tretji Kocenov atlas je *B. Kozenn's Oro-hydrographischer Atlas (Kocenov orohidrografski atlas)*, ki je prvič izšel leta 1864. Sestavlja ga 8 zemljevidov, zemljevid Alpske dežele je dvostranski. Ti atlasi so bili namenjeni predvsem vajah in so vsebovali le neme zemljevide s prikazi reliefa in vodovja. Sprva so bili črnobeli in pozneje barvni. Lahko jih označimo za predhodnike delovnih zvezkov. Zaradi značaja zemljevidov je bilo potreb po novih izdajah orohidrografskih atlasov bistveno manj. Izšle so le tri nemške izdaje, druga leta 1870 in zadnja leta 1873. Obe sta v primerjavi s prvo vsebovali dva dodatna zemljevida.

Pred koncem življenja je Kocen leta 1870 uredil še regionalni *Schul-Atlas der Österreichisch-Ungarischen Monarchie von B. Kozenn (Šolski atlas avstro-ogrske monarhije B. Kocena)*, ki je izšel v le eni nemški izdaji. Prvi izdaji je sledilo še 5 posmrtnih. Atlas vsebuje zemljevide avstrijskih dežel iz srednješolskega atlasa.

Pod Kocenovim imenom je izšel tudi *B. Kozenn Oro-hydrographischer Atlas der österreichisch-ungarischen Monarchie (Kocenov orohidrografski atlas avstro-ogrske monarhije)*. Vsebuje 12 zemljevidov avstrijskih kronskih dežel. V bistvu gre za regionalni atlas nemih zemljevidov, ki je najverjetneje delo Kocenovih naslednikov pri založbi, zlasti Konrada Jarca, saj je izšel šele leta 1873, dve leti po Kocenovi smrti. Prva izdaja je bila tudi zadnja.

Podobno velja tudi za *B. Kozenn's Geographischer Schul-Atlas für Bürger-schulen (Kocenov atlas za meščanske šole)*, ki je prvič izšel leta 1876 in nadomestil Kocenov mali šolski atlas. Ta atlas mnogi viri napačno navajajo kot Kocenov prvi atlas. Razlog za to je verjetno dejstvo, da na naslovnici nima navedene letnice izida. To se vseeno da razbrati iz majhne tiskarske oznake tiskarne Carla Fromma na Dunaju, ki je natisnila uvodni del atlasa. Datacija je razvidna tudi iz primerjave zemljevidov, v bistvu enakim tistim v 21. izdaji Kocenovega srednješolskega atlasa, ki je izšla istega leta. S srednješolskim atlasom te izdaje se ujemajo celo številke zemljevidov, ki pa so drugačne kot v kazalu tega atlasa. Njegov edini znani izvod hrani dunajska univerzitetna knjižnica. Izhajal je do leta 1896.

Poleg že omenjenih je po Kocenovi smrti izšlo še najmanj 31 izdaj atlasov v nemškem jeziku, ki imajo v naslovu dva priimka. Poleg Kocenovega, ki so ga obdržali zaradi ohranjanja ugledne blagovne znamke, je naveden še priimek dejanskega avtorja atlasa. Tako je med letoma 1876 in 1881 izhajal *B. Kozenn's geographischer Schul-Atlas für die k. k. Militär-Bildungs-Anstalten bearbeitet von C. Sonklar (Kocenov geografski šolski atlas za vojaške šole, ki ga je uredil C. Sonklar)*. Izšel je v štirih izdajah in treh ponatisih. Kocen-Seibertov atlas z naslovom *B. Kozenns geographischer Atlas (Kocenov geografski atlas)* je bil namenjen učiteljiščem in je začel izhajati leta 1885. Do leta 1910 sta izšli dve izdaji in še dva ponatisa. Kocen-Letoschkov atlas, ki je nadomestil Kocen-Sonklarjev atlas, je bil prav tako namenjen vojaškimi izobraževalnim zavodom. Prvič je izšel leta 1889 z naslovom *B. Kozenns geographischer Schul-Atlas für die k. k. Militär-Bildungsanstalten bearbeitet von Emil Letoschek (Kocenov geografski šolski atlas za vojaške šole, ki ga je uredil Emil Letoschek)*, doživel pa je štiri izdaje in en ponatis. Zadnji izmed tovrstnih atlasov je bil Kocen-Güttenbergerjev, ki je prvič izšel šele leta 1930. Namenjen je bil glavnim šolam. Po letu 1932 so začele izhajati »deželne« izdaje tega atlasa. Leta 1933 so izšle koroška, štajerska in zgornjeavstrijska, leta 1934 spodnjeavstrijska in leta 1935 dunajska izdaja. Skupaj je izšlo šest izdaj.

6.2 IZDAJE V DRUGIH JEZIKIH IN LICENČNE IZDAJE

Pomemben del identitete založbe Ed. Hölzel in njenih glavnih akterjev je bila že od njenih začetkov mednarodna usmerjenost. Že s prvo izdajo Kocenovega srednješolskega atlasa v štirih jezikih in pozneje s sprva uspešnejšimi Kocenovimi malimi šolskimi atlasii v madžarščini, češčini in poljščini si je založba na tržišču monarhije v šestdesetih letih 19. stoletja ustvarila vsaj četrto stoletja prednosti pred konkurenti. Prve izdaje atlasov v nenemških jezikih, ki so bile delo drugih avstrijskih založb, so se namreč na tržišču pojavile šele sredi osemdesetih let. Zgodnja odločitev založbe Hölzel za nenemške izdaje je najverjetneje temeljila tudi na izkušnjah večjezičnega okolja, iz katerega sta izhajala tako v Pragi rojeni

ARHIV ZALOŽBE HÖLZEL

Slika 42: Založnik Eduard Hölzel.

Eduard Hölzel kot Blaž Kocen (Kretschmer in Birsak 2007). Ustanovitelj podjetja Eduard Hölzel je knjižniško izobrazbo pridobival v središčih nemškega knjigotrštva (Ed. Hölzel 1969). Še preden je leta 1861 ustanovil lastno litografsko ustanovo, je litografska dela oddajal v tisk tudi v tujino, na primer Loeillotu v Berlin. Založba Hölzel se je že od sedemdesetih let 19. stoletja redno pojavljala kot aktivna udeleženka na mednarodnih razstavah vse do Avstralije in Južne Amerike, kjer je razstavljala zlasti diagrame in stenske zemljevide (Kretschmer in Birsak 2007).

Pomemben razlog, da nemški srednješolski atlasi sprva niso bili pretirano uspešni na nemških tržiščih je bil, da je bila nemščina izrazito privilegiran jezik tudi na gimnazijah v madžarskem, češkem in poljskem govornem okolju. V tamkajšnjih nižjih šolah so raje uporabljali poenostavljene, cenejše in zato sprva tržno bolj uspešne male šolske atlase.

Poleg nemškega govornega območja so Kocenovi atlasi največji uspeh doživeli na češkem govornem območju, kar je razumljivo, saj je bil založnik Eduard Hölzel po rodu iz Prage, njegova založba pa je imela sedež v Olomoucu na Moravskem. V češčini je izšlo vsaj 35 izdaj in ponatisov Kocenovih atlasov. Prvi češki atlas je imel iste zemljevide kot nemški, opremljene v glavnem z nemškimi zemljepisnimi imeni. Preveden je bil le uvodni del atlasa. Enako je veljalo tudi za prvo izdajo v madžarskem in poljskem jeziku. Zato so lahko te izdaje atlasa le pogojno obravnavane kot češka, madžarska ali poljska, čeprav se je na posameznih zemljevidih Kocen potrudil dodati številne dvojezične zapise zemljepisnih, zlasti krajevnih imen.

Neobvezna raba šolskih atlasov, ki je bila v veljavi do leta 1874, je bila očitno prevelika ovira za nemške atlase v monarhiji, ki so zato le stežka našli dovolj kupcev. Tako so srednješolski atlasi v češčini začeli izhajati šele leta 1875. Do leta 1917 so v založbi Hölzel pripravili 15 izdaj in več ponatisov, katerih priredba je bila do leta 1885 delo Josipa Jirečka, potem za pol desetletja Antonína Balcarja in po letu 1890 Jindřicha Metelke (Kretschmer in Birsak 2007). V zadnjih desetletjih 19. stoletja in prvih 20. stoletja so imeli ti atlasi na češkem trgu vodilni položaj (Mucha 1971). Pred tem je založba ponujala predvsem prevedene Kocenove male šolske atlase. V češčini so jih izdali v letih 1863, 1869 in 1870, vsakokrat z enoletnim

zamikom za nemškimi izdajami. Za razliko od nemških izdaj je bil v njih zadnji zemljevid Češke, Moravske in Šlezije. Prevedel jih je Josip Jireček. Orohidrografski atlas v češčini je izšel le enkrat, leta 1865. Kocenov priimek se je poleg srednješolskih atlasov pojavil tudi v češki izdaji atlasa Avstro-Ogrske, ki je izšla leta 1886, vendar je v naslovu Kocen naveden le kot uveljavljena blagovna znamka (Kretschmer in Dörflinger 1995).

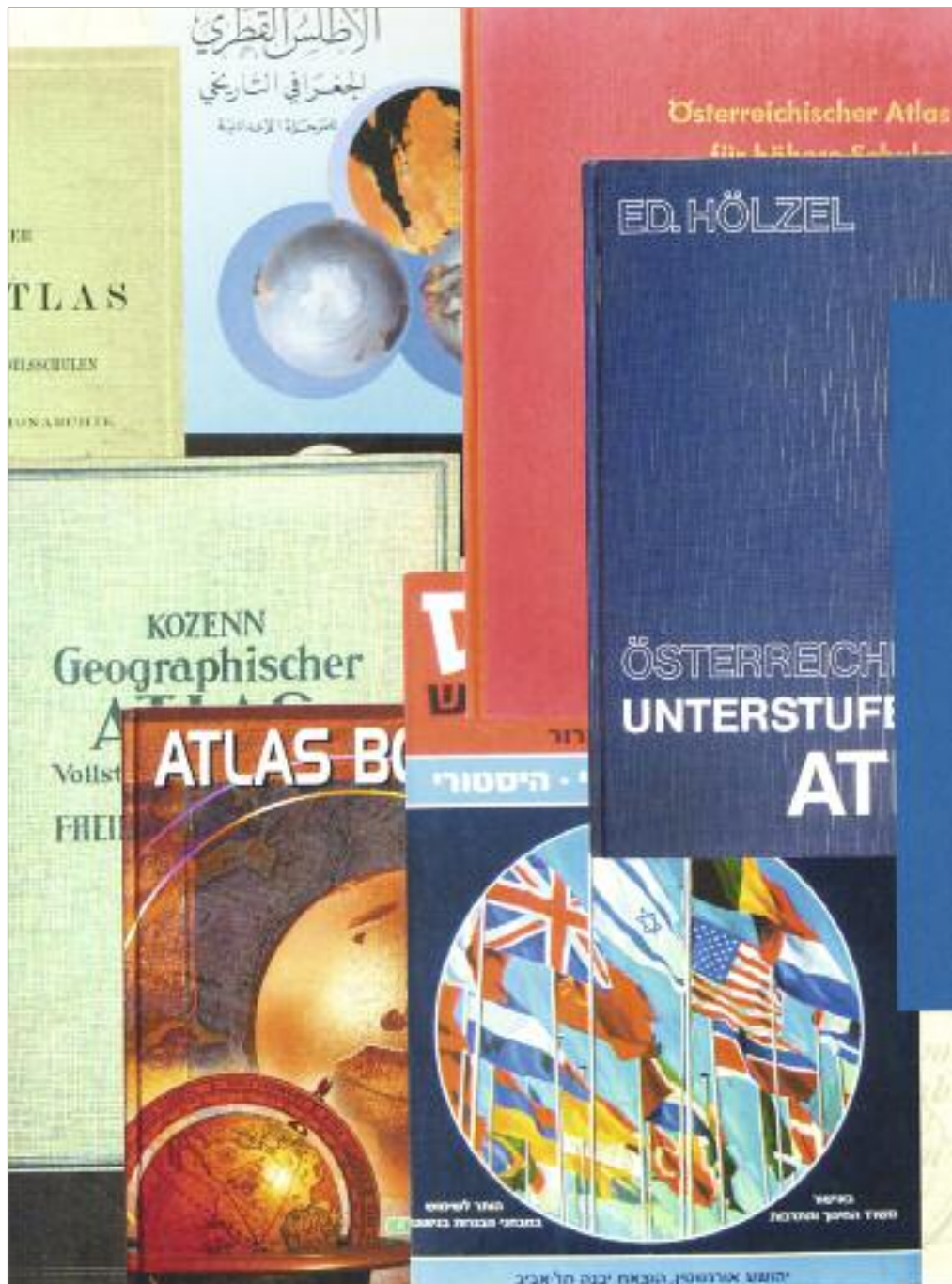
Prva poljska izdaja srednješolskega atlasa iz leta 1861 je edina, ki se verjetno ni ohranila (Kretschmer in Dörflinger 1995). O njej lahko posredno sklepamo iz najave atlasa, vzporednih izdaj v drugih jezikih in poznejših izdaj. Tudi na poljskem tržišču atlas sprva ni bil uspešen, zato so se pri Hölzlu odločili za izdajanje manj ambicioznih in cenejših malih šolskih atlasov. Različici z dvanajstimi in osemnajstimi zemljevidi sta izšli leta 1868 in 1869, atlas s šestimi zemljevidi pa samo leta 1870. Srednješolski atlas je začel ponovno izhajati šele leta 1879. Doživel je šest izdaj in več ponatisov. Poljske izdaje atlasa sta prevedla in priredila Bronisław Gustawicz in Julian Mazurek (Kretschmer in Dörflinger 1995; Kretschmer in Birsak 2007). Medtem ko je z razpadom Avstro-Ogrske ob koncu prve svetovne vojne Kocenov srednješolski atlas v češčini prenehal izhajati, je v poljščini izhajal vse do leta 1926 (Piasecka 1991).

Največ težav je založbi in Kocenu povzročala madžarska izdaja srednješolskega atlasa, ki je bila verjetno tudi najmanj kakovostna, zlasti kar se tiče natančnosti zapisovanja zemljepisnih imen. Ta okoliščina je zagotovo posledica nepoznavanja madžarskega jezika med vodilnim kadrom založbe. V madžarščini je atlas tako kot v nemščini, češčini in poljščini izšel leta 1861, še istega leta pa je že izšla tudi njegova popravljena izdaja, ki se ji prav tako ni uspelo uveljaviti na tržišču. Zato je založba Hölzel tudi na madžarski trg skušala prodreti s Kocenovimi malimi šolskimi atlasi, ki so bili, tako kot v nemščini in češčini, natisnjeni v treh različicah. Različici z 12 in 18 zemljevidi sta izšli leta 1869, različica s šestimi zemljevidi pa leta 1870. Njihova vsebina je bila skoraj enaka nemški, le namesto zadnjega zemljevida v nemški različici je bil dodan zemljevid Ogrske. Po dualističnem sporazumu se je izdajanje didaktičnih učil za ogrski del monarhije preselilo na Ogrsko, zato je založba Hölzel izdajanje v madžarščini opustila (Ed. Hölzel 1969; Kretschmer in Dörflinger 1995).

Kocenov srednješolski atlas je izšel tudi v hrvaščini. Prvo izdajo z naslovom *Kozenov geografski atlas za srednje šole* iz leta 1887 je priredil ravnatelj kotorske gimnazije Augustin Dobrilović. Atlas je vseboval 34 zemljevidov, kar je malo manj kot njegov izvirnik, 31. nemška izdaja. Hkrati je pod naslovom *Kozenov šolski atlas* izšel še prirejeni Haardtov atlas. Vseh 12 zemljevidov v njem je enakih kot v hrvaškem srednješolskem atlasu. Prav Haardtov atlas sta nekaj let pozneje, leta 1899, kot prvi slovenski šolski atlas z naslovom *Haardtov zemljepisni atlas za ljudske šole s slovenskim učnim jezikom* priredila Simon Rutar (1851–1903) in Fran Orožen (1853–1912) (Fridl 1998; Kladnik 2006 in 2009). Do konca 19. stoletja sta izšla še dva ponatisa hrvaške izdaje Kocenovega atlasa, potem pa je leta 1900 sledila nova priredba 38. izdaje nemškega izvirnika, ki jo je pripravil Hinko Hranilović. Ob tem se je malenkostno spremenil tudi naslov – *Kozenov geografski atlas za srednje šole*. Doživel je tri ponatise. Pri priredbi 41. nemške izdaje Kocenovega atlasa iz leta 1912 je Hraniloviću pomagal Josip Modestin (Kretschmer in Dörflinger 1995). Ta hrvaška izdaja je med prvo svetovno vojno doživela kar tri ponatise in še enega leta 1919. Naslednja izdaja, ki ni bila bistveno spremenjena, je prišla na tržišče leta 1922. Večjo spremembo je hrvaški Kocenov atlas doživel šele leta 1934, ko je njegovo prirejanje prevzel Milan Šenoa. Pomagala sta mu Ivo Juras in Slovenec Valter Bohinec (1898–1984). Atlas je dobil nov naslov – *Kocenov geografski atlas*. Ta izdaja je izšla tudi kot »slovenska«, a je bil preveden le uvodni del atlasa (Šenoa, Juras in Bohinec 1934). Enako velja tudi za njegove ponatise v letih 1938, 1939 in 1940. Zadnji hrvaški Kocenov atlas je bil nekoliko skrajšan in tudi sicer spremenjen. Izšel je sredi druge svetovne vojne leta 1943, med sodelavci pa ni bilo več Juras in Bohinca (Rogulja 1988).

Leta 1904 je Kocenov atlas začel izhajati tudi v italijanskem jeziku. Namenjen je bil predvsem italijansko govorečim šolarjem v avstro-ogrski monarhiji, saj so Italijani poseljevali obalo Jadranskega morja in zdajšnjo Furlanijo. Italijansko različico atlasa je priredil Michele Stenta. Do leta 1917 so izšli še vsaj trije ponatisi, ki so doživeli le manjše spremembe, zlasti pri železniški mreži in političnih mejah (Kretschmer in Dörflinger 1995; Kretschmer in Birsak 2007).

Slika 43: Naslovnice nekaterih Kocenovih atlasov, med katerimi imajo pomembno mesto njihove licenčne izdaje (Birsak 2011).

Z izgubo velikega dela nekdanjega tržišča po prvi svetovni vojni je založba Hölzel zašla v do takrat najhujšo krizo. Vendar ji je že v obdobju med svetovnima vojnama s prirejenimi izdajami atlasov uspešno prodreti na jugoslovansko, poljsko, bolgarsko in celo turško tržišče (Ed. Hölzel 1969).

Druga svetovna vojna je usmeritev v jugovzhodno Evropo prekinila. Po letu 1945 se je pri založbi začel pravcati vzpon atlasne literature. Z novo svetovno ureditvijo in poznejšo dekolonizacijo so se potrebe po kartografskih informacijah občutno povečale. Napredek v izdelavi zemljevidov in tiskarskih tehnikah je omogočil hitrejša in cenejša izdaja ne le v različnih jezikih, ampak tudi v več vsebinskih različicah. Po drugi strani je bila kartografija v tistih časih visoko specializirana obrt, ki so jo v mednarodnem okviru obvladala le redka podjetja. Hiter razvoj osebnega računalništva in računalniške kartografije v devetdesetih letih 20. stoletja ter razcvet medmrežja v zadnjih letih so se opazno zarezali v zlato dobo atlasov, zlasti svetovnih (Kretschmer in Birsak 2007).

Poglejmo si pobližje, kje vse so se uveljavile licenčne izdaje Kocenovih atlasov. Države in posebni založniški projekti so obravnavani po časovnem zaporedju, ko je bilo vzpostavljeno založniško sodelovanje založbe Hölzel z založniki v posameznih državah:

- **Izrael:** Prve licenčne izdaje Kocenovega atlasa po drugi svetovni vojni so neločljivo povezane z imenom Moshe Brawer. Njegov oče je bil na Dunaju zaposlen kot učitelj geografije in se je leta 1920 preselil v Jeruzalem. Svojemu sinu, ki je bil prav tako geograf, je pripovedoval o kakovosti avstrijskega Kocenovega atlasa; več izvodov je prinesel s seboj z Dunaja. Ko je Moshe septembra 1945 kot britanski vojni poročevalec prišel na Dunaj, je po začetnih težavah navezal stike s takratnim poslovodjo založbe Ed. Hölzel Hugom Eckeltom. Decembra 1945 je bila sklenjena pogodba za prvi šolski atlas v hebrejskem jeziku, ki ga je z lastnim denarjem financirala družina Brawer. To je založbi omogočilo, da se je po končani vojni znova začela ukvarjati z izdelavo zemljevidov. Prva izdaja izraelskega osnovnošolskega atlasa je izšla na Dunaju leta 1950, dve leti po ustanovitvi neodvisne države Izrael. Do leta 2008 je izšlo 48 izdaj. Leta 1952 je izšel še prvi hebrejski atlas za višje šole, ki je do leta 2008 doživel že 56 ponatisov. Od leta 1955 atlasa izhajata v Tel Avivu. Leta 1974 se jima je pridružil hebrejski univerzitetni atlas, ki je do leta 2008 doživel 41 ponatisov. Licenčne izdaje atlasov se v sodelovanju z založbo Yavneh še vedno tiskajo v hebrejskem in od leta 1990 tudi arabskem jeziku (Kretschmer in Birsak 2007; Brawer in Kretschmer 2008).
- **Francija:** Leta 1953 je založba Ed. Hölzel sklenila dolgoročni založniški sporazum s pariško založbo Bordas (Slanar 1984). Rezultat tega je bilo veliko število različnih atlasov, namenjenih tako šolski kot splošni rabi. Med njimi je tudi *Grand Atlas Bordas*, najboljše znan atlas, ki je bil kdajkoli izdelan pri Hölzlu. Dolgoletni sodelavec je bil Pierre Serryn. Z vključitvijo Bordasa v veliko francosko založniško skupino je bilo po približno desetletju sodelovanje med francosko in avstrijsko založniško hišo prekinjeno (Kretschmer in Birsak 2007).
- **Zvezna republika Nemčija:** Od leta 1953 do sedemdesetih let 20. stoletja se je gradivo iz Kocenovega atlasa uspešno uporabljalo za tako imenovani Lautensachov *Atlas zur Erdkunde* nemške založbe Keyser, ki je bil uspešen tekmelec znanim nemškim šolskim atlasom (Kretschmer in Birsak 2007).
- **Združeno kraljestvo:** Leta 1955 je izšla prva izdaja Faberjevega atlasa za londonsko ekonomsko šolo (*School of Economics*). Tudi ta atlas je doživel več ponatisov (Kretschmer in Birsak 2007).
- **Združene države Amerike:** Leta 1958 je založbi Ed. Hölzel uspel skok v ZDA. Partner onstran Atlantika je bila takrat še neodvisna založba Prentice-Hall. Poleg običajnih prilagoditev in dopolnitev Kocenovega atlasa z zemljevidi pomembnejših območij je bila v času analogne kartografije precej večji zalogaj potrebna prilagoditev projekcij svetovnih zemljevidov amerškemu tržišču, saj je morala biti Amerika na zemljevidih umeščena v osrčje sveta (Kretschmer in Birsak 2007).
- **Nizozemska:** Dolgotrajnejše sodelovanje z nizozemskima založbama De Brug-Djambatan in Meulenhoff je bilo vzpostavljeno leta 1959. Znotraj njega so nastali tudi novi zemljevidi nekdanjega in (takrat) še obstoječega nizozemskega kolonialnega imperija (Kretschmer in Birsak 2007).
- **Turčija:** Leta 1965 je bilo ponovno vzpostavljeno sodelovanje s Turčijo, ki se je sicer začelo že med svetovnima vojnoma. Kot rezultat so pri turški založbi Kanaat izšle različne izdaje Hölzlovih zemljevidov (Kretschmer in Birsak 2007).

- *Knjižni klub Donauland*: Po drugi svetovni vojni se je začela era različnih knjižnih klubov, ki so zadovoljevali potrebe vse bolj razslojene družbe po cenovno ugodnih knjigah. Med njimi so imeli pomembno mesto tudi tako imenovani družinski atlasi. Za avstrijski knjižni klub Donauland so ga leta 1965 na novo pripravili pri založbi Hölzel (Kretschmer in Birsak 2007).
- *Belgija*: Leta 1968 je bilo vzpostavljeno sodelovanje z založbama De Sikkela in Asedi, ki je trajalo do osemdesetih let 20. stoletja. Rezultat tega so bili šolski atlasi v flamskem in francoskem jeziku za belgijsko tržišče (Kretschmer in Birsak 2007).
- *Evropske šole*: Leta 1975 je bila založba Hölzel pooblaščenca za pripravo atlasa za evropske šole takratne Evropske gospodarske skupnosti, ki jo je sestavljalo vsega 6 držav, Avstrija pa sploh ni bila njena članica. Pri tem projektu je poseben izziv predstavljal ustrezen zapis imen, ki je moral biti prilagojen tako nacionalnim zahtevam kot mednarodnim načelom zapisovanja zemljepisnih imen (Kretschmer in Birsak 2007).
- *Italija (Južna Tirolska)*: Leta 1984 je v sodelovanju z založbo Athesia in innsbruškim domoznanskim inštitutom izšla prva izdaja atlasa za Južno Tirolsko. Do leta 2001 so izšle še štiri izdaje, pri čemer je bila vsebina vselej prilagojena najnovejši različici avstrijskega Kocenovega atlasa in dopolnjena z domoznanskim delom. Leta 2005 ga je zamenjal atlas za geografijo in zgodovino, katerega koncept temelji na Hölzlovem splošnogografskem atlasu in še vedno izhaja (Kretschmer in Birsak 2007).
- *Katar*: Zelo zanimiv založniški projekt je bila priprava tridelnega atlasa za emirat Katar, ki je potekala v letih 1994–1995. Zaradi zahtev naročnika so morali biti številni zemljevidi iz Kocenovih atlasov vsebinsko in grafično prirejeni. Napisi so bili ročno izpisani v Katarju, nato so bili vstavljeni na zemljevide s fotografsko reprodukcijo (Kretschmer in Birsak 2007).
- *Bolgarija*: Februarja 2009 je založba Hölzel dobila dovoljenje bolgarskega ministra za izobraževanje, da izda atlas za 6. in 7. razred osnovnih šol v bolgarskem jeziku. Gre za priredbo avstrijskega *Hölzel-Atlas für die 5. bis 8. Schulstufe*, v katerem so zemljevidi v primerjavi z drugimi atlasi nekoliko poenostavljeni (Marinov 2010).

7 SKLEP

Publikacija je nastala ob 150-letnici izida prvega Kocenovega srednješolskega atlasa, ki je pustil globoke sledi v kartografiji in didaktiki pouka. V njej podrobno, na ravni posameznih zemljevidov, predstavljamo vsebino atlasa, pa tudi epohalno usodo, ki so jo doživeli njegovi ponatisi in izpeljanke v nemškem in nekaterih drugih jezikih avstro-ogrske monarhije. Atlas je doživel neverjetnih več kot sto izdaj, Kocenovo ime pa je doma in po svetu postalo uveljavljena blagovna znamka, s katero je založbi Hölzel uspelo prodreti tudi na mednarodno tržišče. Zato podrobneje predstavljamo tudi življenje in druga dela Blaža Kocena, človeka, ki se je s svojimi atlasi zapisal med nesmrtni velikane evropske kartografije. Morda ga večina uporabnikov, ki se srečajo z imenom Blasius Kozenn, ne prepozna kot Slovenca, mi pa se vseeno lahko s ponosom spominjamo njegove pokončne drže, saj je že v svojem prvem atlasu z nekaterimi izvirnimi in drznimi prijemi posredno dokazal, da se je globoko zavedal svojih narodnih korenin in je nanje ostal vseskozi ponosen.

Blažu Kocenu, skromnemu kmečkemu sinu s Hotunja v bližini Ponikve, je z večstransko nadarjenostjo in predvsem veliko delavnostjo najprej uspelo pridobiti teološko izobrazbo in zanesljivo cerkveno službo. Vendar se ji je odrekel, ko se je odločil za poklic gimnazijskega profesorja, ki ga je sprva opravljal v naših krajih Celju, Ljubljani in Gorici, pozneje pa v moravskem Olomoucu.

Kljub poučevanju naravoslovno-fizikalno-matematičnih predmetov se je najbolj navdušil za geografijo, ki si je takrat šele utirala samostojno pot v šole. Po več letih temeljitega študija dostopne geografske literature in raziskavi goriškega podnebja se je že v Gorici lotil pisanja svojega prvega geografskega učbenika *Grundzüge der Geographie für die I. Classe der Mittel- und Bürgerschulen* (*Osnove geografije za 1. razrede srednjih in meščanskih šol*), ki so mu pozneje sledili še trije, prilagojeni nižjim in srednjim šolam ter domoznanstvu.

Poleti leta 1858 se je preselil na Moravsko. Pedagoška služba ga je vodila v narodnostno mešani, a tedaj večinoma nemško govoreči Olomouc. Za njegovo najplodnejše obdobje, ki se je začelo po dopolnjenem 40. letu, je bilo odločilno srečanje s podjetnim založnikom Eduardom Hölzлом, s katerim sta v pičlem desetletju postavila temelje še vedno ene najuglednejših kartografskih hiš v srednjeevropskem, če ne že kar svetovnem merilu.

Poleg učbenikov sta Kocen in Hölzel izdala tudi številne stenske in namizne zemljevide. Tako učbeniki kot zemljevidi so se v šolah uporabljali še desetletja po Kocenovi smrti. Za zelo vplivne pa so se pokazali tudi njegovi pogledi na didaktiko geografije v razpravi *Geographische Lehrmittel* (*Geografska učila*), ki je Kocena, poleg njegovih odmevnih kartografskih del, povzdignila v edinega geografa in kartografa, člana Cesarskega šolskega sveta, in s tem sooblikovalca reformirane šolske politike.

Najpomembnejše, najzahtevnejše in najodmevnejše delo tako založbe Hölzel kot Blaža Kocena je zagotovo *Geographischer Schul-Atlas für die Gymnasien, Real- und Handels-Schulen der österreichischen Monarchie von B. Kozenn* (*Kocenov geografski šolski atlas za gimnazije, realke in trgovske šole Avstrijskega cesarstva*), ki je leta 1861 izšel hkrati v nemščini, madžarščini, češčini in poljščini, vendar so bili v zadnjih treh jezikih prevedeni le uvodni deli, medtem ko so bili zemljevidi in imena na njih v veliki večini v nemščini ali vsaj transkribirani v nemški jezik. Več imen naselij v nenemških jezikih je bilo le na podrobnejših zemljevidih ozemelj, kjer govorijo jezike, v katerih so pripravili vzporedne prve izdaje atlasa, kar velja še zlasti za madžarska in poljska imena, manj pa češka. Pri tem si je Kocen prizadeval upoštevati tudi posebne črke v pisavah teh jezikov. Endonimi so bili v prevladi tudi pri prikazih anglosaksonskega in romanskega okolja, torej v Severni in Južni Ameriki, Avstraliji, na Britanskem otočju, v Skandinaviji, Beneluksu, Franciji ter na Pirenejskem in Apeninskem polotoku. Vendar so tudi na teh območjih za pokrajinska in deloma vodna imena uporabljeni številni eksonimi. Kljub prizadevanjem za natančno zapisovanje zemljepisnih imen so zapisi prenekaterih, ki se pojavljajo na več zemljevidih, neenotni.

Prva nemška izdaja atlasa je ohranjena v treh ne povsem identičnih različicah. Na njeno izjemno tržno uspešnost so pomembno vplivale tudi zanj ugodne zunanje okoliščine, zaradi katerih so se nemški atlas podražili, po sporih s Prusijo pa se je avstrijsko šolstvo oprlo predvsem na domača učila. To

geopolitično spremembo je pri zasnovi atlasa odlično izkoristil tudi Kocen in težišče izbranih zemljevidov namesto dotlej običajnega germanskega preusmeril v alpski, podonavski in sredozemski prostor.

Kocenov atlas je brez dvoma didaktično učilo, ki je pomenilo prelomnico v razvoju šolske kartografije. S svojim izjemnim tržnim uspehom je kljub nekaterim začetnim slabostim jasno pokazal, da je osamosvojitve avstrijske (v smislu celotne nekdanje Habsburške monarhije) didaktike od do takrat prevladujočega nemškega vpliva mogoča in zaradi narodne raznolikosti tedanje države v mnogih pogledih tudi nujna. Če so predhodni tovrstni poskusi spodleteli, je Kocenovim atlasom, zemljevidom in tudi učbenikom uspelo doseči ravnovesje med kakovostjo, nazornostjo, uporabnostjo, prilagodljivostjo in ne nazadnje tudi cenovno dostopnostjo.

Kocen je med ključnimi didaktičnimi cilji pri pouku geografije izpostavljal njeno nazornost, ki jo je po njegovem mnenju mogoče doseči s številnimi skicami, slikami ter nenazadnje z zemljevidi in atlasi, katerim je namenjal največ pozornosti. Pomembni so se mu zdeli še poseben način poučevanja, prilagojen geografiji (specialna didaktika), čim večja aktivnost dijakov pri pouku, raznovrstne metode poučevanja in razumsko pomnjenje zemljevidov namesto njihovega golega prerisovanja. Zelo pomembni so se mu zdeli tudi ustrezen izbor, obseg in porazdelitev učne snovi, ki morajo biti takšni, da učencem omogočajo njeno postopno osvajanje, od bližnjega, znanega in lahkega k daljnemu, neznanemu in težkemu.

V svojem atlasu je Kocen želel združiti največje odlike predhodnikov in odpraviti njihove ključne pomanjkljivosti, med katere je štel zlasti pomanjkljive razlage kartografskih osnov, slabo vsebinsko zasnovano atlasov, neustrezen izbor zemljevidov, neracionalno izrabo prostora na zemljevidih in površen zapis nenemških zemljepisnih imen. Za največje odlike svojega atlasa je imel njegovo uporabnost skozi celotno šolanje, ki se je kazala v preprostosti preglednih zemljevidov in podatkovnem bogastvu na podrobnih zemljevidih, uporabnost tudi pri poučevanju zgodovinskih in trgovskih tem, saj je na svoje zemljevide dodal na stotine krajev, ki jih v primerljivih šolskih atlasih ni bilo, cenovno dostopnost, ki je bila posledica racionalne zasnove atlasa, opremljenost večine zemljevidov s številnimi pomožnimi zemljevidi, uporabo tedaj najsodobnejše tiskarske tehnike, to je večbarvne litografije, trdno kartografsko in jezikovno zasnovano, ki ju je podal v uvodnem delu s predstavitvami kartografskega prikazovanja površja in jezikovnimi pojasnili z izgovarjavo ter seznamom v imenih pogosto vsebovanih geografskih izrazov v več kot dvajsetih različnih jezikih, umetniško vsečnost zemljevidov, katerih preglednost je v veliki meri tudi zasluga njegovega najpomembnejšega strokovnega sodelavca, litografa Friedricha Kökeja, in seveda prilagojenost atlasa potrebam avstrijskih šol, ki je v nemških atlasih ni bilo.

Pomembna vsebinska in oblikovna novost so bili zemljevidi geografskih makroregij, na primer Sredozemlja, Alpskih dežel in Ogrske, ki so segali prek dveh listov, zato so bili pregibni. Kocen je veliko pozornosti namenil uporabi čim bolj enotnih in primerljivih meril zemljevidov. Na njih je dodal številne zanimive podrobnosti, kot so bili razni sezname, prečni prerez Avstrijskega cesarstva, označba glavnih plovnihi poti in navedba predvidenih časov plovbe med pomembnimi svetovnimi pristanišči, višine najpomembnejših himalajskih vrhov, mejo plavajočega ledu, izobate v Sredozemskem morju, znamenitosti Pariza in Londona ... Med sicer redke kartografske novosti lahko štejemo tudi uporabo dveh višinskih pasov ter številčnega zapisa uporabljenih meril, ki so bila, drugače kot v večini konkurenčnih atlasov, desetiško zaokrožena. Pod številčnim merilom je običajno prikazano grafično merilo, na nekaterih zemljevidih sta kar dve takšni merili, na enem pa kar tri z razdaljami v treh različnih merskih enotah.

Nič manj pomembno je bilo nenehno prizadevanje založnika Hölzla in Kocena po vsebinskem, metodološkem in tehničnem posodabljanju ter izboljševanju atlasa, zato sta njegove uporabnike vseskozi spodbujala k tovrstnim predlogom in idejam. Pomembna prednost tega atlasa je bila tudi njegova dostopnost manj premožnim kupcem, saj ga je bilo že od začetka mogoče kupovati v veliki in mali izdaji ter ločenega na tri zvezke, pa celo po posameznih zemljevidih, ki so bili uporabni tudi kot namizni zemljevidi. V prvem delu atlasa z devetimi zemljevidi so predvsem pregledni zemljevidi celin, tiskani v barvni litografiji. Drugi del s 13 zemljevidi ima bolj regionalno vsebino; v njem prevladujejo dvobarvne litografije. Tretji del vsebuje devet večinoma domoznanskih zemljevidov.

Za Slovence je zagotovo najzanimivejši zemljevid Alpske dežele, ki ima označene jezikovne meje, v spodnjem desnem delu pa ima v obliki preglednice dodan seznam slovenskih imen za 84 pomembnejših krajev na slovenskem etničnem ozemlju. S tem je Kocen jasno izkazal svoje poreklo in nacionalni ponos, saj je bil v delu, namenjenem predvsem šolam z nemškim učnim jezikom, to edini takšen prikaz. V izdajah atlasa po Kocenovi smrti so preglednico s slovenskimi imeni in prikaz jezikovnih mej opustili.

Prva izdaja atlasa je bila uspešna zlasti na nemškem govornem področju, medtem ko je slabša prodaja madžarske, češke in poljske izdaje spodbudila pripravo skrajšane in cenejše izdaje z naslovom *B. Kozenn's kleiner geographischer Schul-Atlas* (*Kocenov mali geografski šolski atlas*) z osmimi zemljevidi, ki je bil namenjen nižjim šolam. Kljub uspehu prve nemške izdaje je bila druga, ki je izšla leto pozneje, temeljito predelana in opremljena z več kot tretjino povsem na novo izdelanimi zemljevidi. Na uspeh prve izdaje in vlogo Kocena kaže tudi sprememba naslova atlasa, saj se je na prvem mestu pojavilo avtorjevo ime, na primer *B. Kozenn's Geographischer Schul-Atlas* ...

V naslednjih izdajah se je atlas v šolah z nemškim učnim jezikom vse bolj uveljavljal, k čemur so pomembno prispevali tudi posebno priporočilo najuglednejših domačih geografov po letu 1863, podražavljenje nižjih šol leta 1868 in od leta 1874 dalje obvezna uporaba šolskih atlasov. V zadnjem četrtletju 19. stoletja je bil tržni delež založbe Hölzel na področju šolske geografije v avstro-ogrski monarhiji skoraj polovičen. Kocenovo delo so uspešno nadaljevali njegovi nasledniki, med katerimi so najbolj prepoznaven pečat zapustili Konrad Jarc, Friedrich Umlauf, Vinzenz von Haardt, Walter Strzygowski in Hans Slanar starejši.

Med prilagoditve potrebam tržišča so spadale tudi številne druge izdaje Kocenovih atlasov, ki so bile namenjene domoznanskemu pouku o avstro-ogrski monarhiji, nižjim in vojaškim šolam ter vajam pri pouku, s čimer so bile neke vrste kartografski delovni zvezki. V stoletju in pol je pod Kocenovim imenom izšlo 16 različnih atlasov v vsaj šestih jezikih (če ne štejemo napol slovenskih in licenčnih izdaj), ki so skupaj doživeli vsaj 278 izdaj. Približno dve tretjini jih je v nemškem jeziku.

Kocenov srednješolski atlas v nemščini je nepretrgoma izhajal med letoma 1861 in 1978, ko so izšle 104 izdaje, če pa prištejemo še nekaj ponatisov, dobimo skupaj skoraj neverjetnih 113 izdaj. Zaradi spremenjene šolske zakonodaje v Avstriji so v založbi Hölzel med letoma 1979 in 1995 uporabo Kocenovega imena v imenih atlasov opustili. Po novih zakonskih spremembah so uveljavljeno blagovno znamko obudili leta 1996, ko je izšel *Neuer Kozenn Atlas*. Izhajal je do leta 2010, ko ga je ob bližajočem se pomembnem jubileju, 150-letnici prvega Kocenovega atlasa, nadomestil popolnoma prenovljeni *Grosser Kozenn-Atlas mit Atlas-CD*, ki uspešno nadaljuje tradicijo Kocenovih atlasov, saj ga je leta 2011 Mednarodna kartografska zveza nagradila s priznanjem za najboljši šolski atlas.

Kocenov atlas je s svojo stopetdesetletno tradicijo najverjetneje svetovni rekorder med atlasi. Ima občuten naskok pred Dierckejevim atlasom založbe Westermann iz nemškega Braunschweiga, ki izhaja od leta 1883 (Kretschmer, Dörflinger in Wawrik 1986) in je zaradi licenčnih izdaj z založbo Mladinska knjiga z več kot 350.000 prodanimi slovenskimi izvodi najbolj znan atlas pri nas (medmrežje 21). Zelo visoko na lestvici je tudi legendarni Stielerjev atlas založbe Justus Perthes iz Gothe v Nemčiji, ki je izhajal v letih 1816–1944 (Kretschmer, Dörflinger in Wawrik 1986) in je bil Kocenu eden od zgledov pri zasnovi njegovega atlasa. Vendar je bil vpliv vzajemen, saj je pozneje tudi Stielerjev atlas od Kocena prevzel nekatere uporabne novosti, na primer priročnejši format in zemljevide nekaterih geografskih makrorogov (Stieler 1865 in 1891).

Kljub jasnemu poudarku na »avstrijskem« značaju atlasa je Kocen z v atlasu edino preglednico imen pomembnejših slovenskih krajev in prikazom jezikovnih mej na zemljevidu Alpske dežele nedvoumno izkazal svojo narodno zavest, kolikor je bilo to sploh mogoče v delu, ki je bilo namenjeno pouku v srednjih šolah s tujimi jeziki in je izšlo pri tuji založbi. V izdajah atlasa po Kocenovi smrti so preglednico s slovenskimi imeni in prikaz jezikovnih mej opustili.

Sicer so bili Kocenovi vplivi na Slovence večinoma posredni, dodobra pa jih je zaznamovala okoliščina, da je v zaostrenem slovensko-nemškem narodnem boju ob koncu 19. stoletja njegov ljubljanski mentor Dragotin Dežman obveljal za prototip »narodnega izdajalca«, ko je kot dunajski poslanec leta 1861

prestopil iz slovenskega v nemški tabor. Stigma je delno oplazila tudi Kocena, ki se politično ni nikoli želel izpostavljati. Med posredne vplive lahko štejemo tudi prvi slovenski šolski atlas, ki je leta 1899 izšel pod imenom *Haardtov zemljepisni atlas za ljudske šole s slovenskim učnim jezikom*; priredila sta ga Simon Rutar in Fran Orožen. Nemški original je bil neposredni dedič Kocenovih malih atlasov in delo Kocenovega naslednika pri takrat že dunajski založbi Hölzel Vinzenza von Haardta. Čez tri leta je izšla njegova druga izdaja, pri kateri je kot redaktor sodeloval le še Fran Orožen (Kladnik 2009). Najbližje slovenskemu Kocenovemu atlasu smo bili po zaslugi Valterja Bohinca med letoma 1934 in 1940, ko so v Zagrebu izhajali hrvaški Kocenovi šolski atlasi, ki pa so imeli za rabo v slovenskih šolah v slovenščino preveden uvodni del in v njem celo posvetilo Blažu Kocenu.

Ena od zapuščin Blaža Kocena naslednikom, ki še vedno izdajajo po njem poimenovane atlase, je tudi premišljeno prepletanje tradicije in novosti. Uporaba Kocenovega priimka pri sodobnih Hölzlovih šolskih atlasih pomeni več kot le ohranjanje uveljavljene blagovne znamke s sklicevanjem na dolgo in bleščečo tradicijo ter željo po nadaljevanju preteklih uspehov. Že 150 let lahko namreč v šolskih atlasih te vodilne avstrijske kartografske založbe zasledimo Kocenove ideje, pa ne ker bi bili atlasi zastareli, ampak, ker so njegova načela in njihovi izvedbeni prijemci še vedno uporabni. Seveda ne gre spregledati novosti, ki sta jih v 20. stoletju uvedla predvsem Hans Slanar starejši ter Walter Strzygowski in so močno zaznamovale podobo sodobnih Hölzlovih atlasov. Če pa upoštevamo, da Kocen ni imel formalne kartografske izobrazbe in ne založba ne Eduard Hölzel nista imela tovrstnih predhodnih izkušenj, moramo Kocenove izvirne dosežke še toliko bolj ceniti. Merila za kakovostne šolske atlase, ki jih je Kocen postavil v delu *Geographische Lehrmittel*, so sprejeli ne le številni njegovi sodobniki in nasledniki, ampak v veliki meri še vedno veljajo. Čeprav je svoj izdelek oprl predvsem na nemške zglede, mu je uspelo ustvariti vzorno delo, po katerem so se pozneje zgledovali mnogi šolski atlasi v avstro-ogrski monarhiji, njenih naslednicah in tujini.

S tem atlasom in drugimi deli lahko Kocenova prizadevanja ovrednotimo tudi kot pomemben prispevek k nastajanju nove, industrijske družbe 19. stoletja in nenazadnje kot prispevek h globalizaciji sveta v drugi polovici 20. stoletja, kar dokazuje mednarodna usmerjenost založbe Hölzel. Prezreti ne smemo niti okoliščine, da so Kocenovi atlasi zaradi dostopne cene našli mesto v marsikaterem, tudi slovenskem domu, s čimer se je njihovo poslanstvo z izobraževalne vloge razširilo na splošno informativno raven. Ni slučaj, da jih je za razliko od Cigaletovega Atlanta, ki je bil pred »ponovnim odkritjem«¹ že skoraj povsem pozabljen, še vedno mogoče najti na marsikaterem podstrešju in v zbirkah številnih ljubiteljev starih knjig.

Mednarodna vpetost založbe se kaže v več kot desetih licenčnih izdajah, ki so nastale na podlagi Kocenovih atlasov. Izhajale so v Izraelu, Franciji, Zvezni republiki Nemčiji, Združenem kraljestvu, Nizozemski, Belgiji, Italiji, Turčiji in Združenih državah Amerike. Najbolj so se uveljavile hebrejska, arabska in južnotirolska izdaja, ki še vedno izhajajo, pripravljajo se tudi Kocenov atlas v bolgarskem jeziku.

Za naše nadaljnje delo, povezano s Kocenom in njegovim prvim atlasom, ostaja seveda še nekaj odprtih izzivov. Po zgledu spremne študije pri faksimilirani izdaji Cigaletovega Atlanta (Fridl in drugi 2005; Kladnik 2005a; Orožen Adamič in Urbanc 2005b) bi se veljalo lotiti izdelave v originalnem atlasu manjkajočega imenskega kazala. Na podlagi imenskega kazala bi lahko pripravili še precej bolj temeljito analizo zemljepisnih imen v njem. Morebiti se bo uresničila obojestranska želja po tesnejšem sodelovanju s češkimi kolegi, ki bi lahko pripeljala do novih odkritij o življenju in delu Blaža Kocena ter novih spoznanj v historični kartografiji. Zagotovo pa marsikaj skrivajo tudi slovenski arhivi, zato bo ob naslednjih jubilejih treba še bolj temeljito pobrskati po njihovih gradivih. Poseben izziv pa bi seveda bila priprava prvega, licenčnega slovenskega Kocenovega atlasa, ki bi si ga Slovenci glede na vse povedano nedvomno zaslužili.

8 SEZNAM VIROV IN LITERATURE

- Andoljšek, I. 1986: Osnovna šola Blaža Kocena Ponikva z ozirom na šolstvo severovzhodne Slovenije. Ponikva.
- Andoljšek, I. 1991: V spomin Blažu Kocenu. Mohorjev koledar. Celje.
- Babler, O. F. 1972: Dvoji výročí Blaže Kocena. Sborník vlastivědné společnosti muzejní v Olomouci. Olomouc.
- Badziag, A., Mohs, P., Meinecke, W. 1952: Schulatlant in Deutschland und benachbarten Ländern vom 18. Jahrhundert bis 1950. Ein bibliographisches Verzeichnis. München.
- Belec, B. 1979: Kartografija. Maribor.
- Bernleitner, E. 1969: Kozenn Blasius. Österreichisches Bibliographisches Lexikon 1815–1950, Österreichische Akademie der Wissenschaften, Band 4. Wien, Köln, Graz.
- Birsak, L. 2011: Kozenn-Atlas – Eine kurze Geschichte zum 150. Geburtstag eines Meilensteins der österreichischen Schulkartographie. Wien.
- Bohinec, V. 1925: Razvoj geografije v Slovencih. Geografski vestnik 1. Ljubljana.
- Bohinec, V. 1962: Kocen Blaž. Enciklopedija Jugoslavije, 5. knjiga. Zagreb.
- Bratec Mrvar, R. 2000: Blaž Kocen (1821–1871): didaktik, kartograf in geograf. Diplomaska naloga. Oddelek za geografijo Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani. Ljubljana.
- Bratec Mrvar, R. 2002: Blaž Kocen. Zbornik za zgodovino naravoslovja in tehnike 15–16. Ljubljana.
- Bratec Mrvar, R. 2007: Blaž Kocen: življenje in delo. Šentjur.
- Bratec Mrvar, R. 2009: Življenje in delo Blaža Kocena. Blaž Kocen 1821–1871: Življenje in delo očeta Kocenovih atlasov. Ljubljana.
- Brawer, M., Kretschmer, I. 2008: Der Kozenn-Atlas in Nahen Osten. Mitteilungen der Österreichischen Geographischen Gesellschaft 150. Wien.
- Cvirn, J. 2009: Zgodovinski okvir Kocenovega časa. Blaž Kocen 1821–1871: Življenje in delo očeta Kocenovih atlasov. Ljubljana.
- Diercke Weltatlas Österreich. Wien, 2009.
- Dörflinger, J. 1984: Österreichische Karten des 18. Jahrhunderts. Wien.
- Eckelt, H. 1961: Vorwort des Verlegers. Kozenn Atlas für Mittelschulen. 100 Jahr Ausgabe. Wien.
- Ed. Hölzel 1844–1969. Zum 125jährigen Bestand des Hauses am 15. Oktober 1969. Wien.
- Fadrus, V. 1948: Österreichische Schulbücher im Wandel zweier Jahrhunderte. Festschrift 100 Jahre Unterrichtsministerium. Wien.
- Fridl, J. 1998: Oris razvoja kartografije in geografije. Geografski atlas Slovenije. Ljubljana.
- Fridl, J. 2005: Kartografska podoba zemljevidov 19. stoletja. Atlant. Ljubljana.
- Fridl, J., Kladnik, D., Orožen Adamič, M., Perko, D., Urbanc, M. (ur.) 2005: Atlant. Ljubljana.
- Fridl, J. 2009: Didaktična in kartografska dovršenost šolskih atlasov Blaža Kocena. Blaž Kocen 1821–1871: Življenje in delo očeta Kocenovih atlasov. Ljubljana.
- Fuchs, H. 1952: Österreichische Hauptschulatlas. Mitteilungen der Geographischen Gesellschaft Wien 94. Wien.
- Furlan, M., Gložančev, A., Šivic-Dular, A. 2001: Pravopisno ustrezen zapis zemljepisnih in stvarnih lastnih imen v Registru zemljepisnih imen in Registru prostorskih enot. Ljubljana.
- Gobec, A. 1996: Hotunje. Priročni krajevni leksikon Slovenije. Ljubljana.
- Grosser Kozenn-Atlas mit Atlas-CD (150 Jahr Ausgabe). Wien, 2011.
- Haardt, V. 1898: Die Entwicklung der Kartographie in Österreich 1848–1898. Festschrift der Geographischen Gesellschaft Wien. Wien.
- Ilešič, S. 1972: Počastitev našega geografa. Delo, 12. 12. 1972. Ljubljana.
- Janša Zorn, O. 1996: Historično društvo za Kranjsko. Ljubljana.
- Juventus caes.-reg. Gymnasii Celeiani 1833 in 1838. Celje.

- Južnič, S., Bratec Mrvar, R. 2007: Blaž Kocen in začetki pouka geografskih vsebin ter geografije med Slovenci. Razstavni katalog. Slovenski šolski muzej. Ljubljana.
- Južnič, S. 2009: Blaž Kocen – meteorolog, astronom in fizik. Blaž Kocen 1821–1871: Življenje in delo očeta Kocenovih atlasov. Ljubljana.
- Kaučič, F. 1906: K štirideseti izdaji Kocenovega atlanta za srednje šole. Slovenski narod 276. Ljubljana.
- Kaučič, F. 1920: Blasius Kozenn. Marburger Zeitung 3. Maribor.
- Kladnik, D. 1991: Ljubljanske metamorfoze. Ljubljana.
- Kladnik, D. 2005a: Imensko kazalo. Atlant. Ljubljana.
- Kladnik, D. 2005b: Zemljepisna imena v Atlantu in njihov pomen za sodobno imenoslovje. Atlant. Ljubljana.
- Kladnik, D. 2006: Tuja zemljepisna imena v slovenskem jeziku; razvojni vidiki in problematika njihove rabe. Doktorska disertacija. Oddelek za geografijo Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani. Ljubljana.
- Kladnik, D. 2007: Pogledi na podomačevanje tujih zemljepisnih imen. Georitem 2. Ljubljana.
- Kladnik, D. 2009: Značilnosti podomačevanja tujih zemljepisnih imen v najstarejših slovenskih atlasih sveta. Blaž Kocen 1821–1871: Življenje in delo očeta Kocenovih atlasov. Ljubljana.
- Kocen, B. 1857: Das Klima von Görz. Program des akademisches Gymnasiums in Görz. Gorica.
- Kocen, B. 1858: Grundzüge der Geographie für die I. Classe der Mittel- und Bürgerschulen. Wien, Pest.
- Kocen, B. 1861a: Geographischer Schul Atlas für die Gymnasien, Real- und Handelsschulen der österreichischen Monarchie von B. Kozenn k. k. Professor. Wien, Olomouc.
- Kocen, B. 1861b: Geographische Lehrmittel. Jahresbericht über das k. k. Akademisches Gymnasium zu Olmütz 1861. Olomouc.
- Kocen, B. 1861c: Grundzüge der Geographie. 2. Ausgabe. Wien, Olomouc.
- Kocen, B. 1861d: Geographischer Schul Atlas für die Gymnasien, Real- und Handelsschulen der österreichischen Monarchie von B. Kozenn k. k. Professor. Wien, Olomouc. Manjša izdaja. Medmrežje: <http://austria-lexikon.at/ebook/wbin/ambrosius.html#pagenum=35&book=KozennAtlas&pageid=0011> (12. 1. 2011).
- Kocen, B. 1862: B. Kozenn's Geographischer Atlas für die Gymnasien, Real- und Handels-Schulen der österreichischen Monarchie. Wien, Olomouc.
- Kocen, B. 1867: Grundzüge der Geographie. 4. Ausgabe. Wien, Olomouc.
- Kocen, B. 1868a: B. Kozenn's geographischer Schul-Atlas für die Gymnasien, Real- und Handel-Schulen der österreichischen Monarchie. Wien, Olomouc.
- Kocen, B. 1868b: Leitfaden der Geographie für die Schulen in Kaiserthume Oesterreich. Wien, Olomouc.
- Kocen, B. 1869: Erdbeschreibung für Volksschulen. Wien, Olomouc.
- Kocen, B. 1870: B. Kozenn's geographischer Schul-Atlas für die Gymnasien, Real- und Handel-Schulen der österreichischen Monarchie. Wien, Olomouc.
- Kocen, B. 1871: Grundzüge der Geographie. 5. Ausgabe. Wien, Olomouc.
- Kocen, B. 1872: Die österreichisch-ungarische Monarchie für den geographischen Schulunterricht. Wien.
- Kocen, B. 1874: B. Kozenn's geographischer Schul-Atlas für die Gymnasien, Real- und Handel-Schulen der österreichischen Monarchie. Wien.
- Kocen, B. 1877: Kocenov zemljepis za narodne šole. Poslovenil Ivan Lapajne. Maribor.
- Kordiš, I., Škufca, I. 1996: Po hribih po dolih razširjen njih rod. Peter Kozler in prvi zemljevid slovenskega ozemlja. Kočevje.
- Korošec, B. 1979: Naš prostor v času in projekciji. Ljubljana.
- Kotnik, J. 1898: Blaž Kocen. Popotnik 324. Ljubljana.
- Kovačič, S. 1995a: Blaž Kocen 1821–1871. Šentjurske novice 23. Šentjur.
- Kovačič, S. 1995b: Blaž Kocen 1821–1871 (nadaljevanje). Šentjurske novice 24. Šentjur.
- Kovačič, S. 2009: »Oče atlasov« Blaž Kocen in njegovi kraji. Blaž Kocen 1821–1871: Življenje in delo očeta Kocenovih atlasov. Ljubljana.
- Kretschmer, I., Dörflinger, J., Wawrik, F. 1986: Lexikon zur Geschichte der Kartographie. Wien.

- Kretschmer, I. 1990: Höhepunkten Österreichischer Kartographiegeschichte (bis zum ersten Weltkrieg). Wiener Schriften zur Geographie und Kartographie, Band 4. Wien.
- Kretschmer, I., Dörflinger, J. 1995: *Atlantes Austriaci: Österreichische Atlanten 1561 bis 1994*. Wien.
- Kretschmer, I., Birsak, L. 2007: *Der Kozenn Atlas: Ein österreichischer Schulatlas schreibt Kartographiegeschichte*. Mitteilungen der Österreichischen Geographischen Gesellschaft 149. Wien.
- Kretschmer, I. 2009: *Avstrijski šolski atlasi od 1791 do 1860 in prva izdaja Kocenovega atlasa 1861. Blaž Kocen 1821–1871: Življenje in delo očeta Kocenovih atlasov*. Ljubljana.
- Kunaver, J. 2009a: *Kocenovi učbeniki za geografijo, poskus didaktične analize. Blaž Kocen 1821–1871: Življenje in delo očeta Kocenovih atlasov*. Ljubljana.
- Kunaver, J. (ur.) 2009b: *Blaž Kocen 1821–1871: Življenje in delo očeta Kocenovih atlasov*. Ljubljana.
- Laibacher Tagblatt. Todesfall. Laibacher Tagblatt 126. Ljubljana, 1871.
- Leban, A. 1921: *Učiteljski tovariš 61-4*. Ljubljana.
- Leban, V. 1972: *Važnejša geografska odkritja. Veliki atlas sveta*. Ljubljana.
- Marinov, M. 2010: A cartographic analysis of Korean geographical Names in the Bulgarian language publications: a specific focus on East Sea and Dokto. The 16th International Seminar on Sea Names. Seoul.
- Medmrežje 1: <http://austria-lexikon.at/ebook/wbin/ambrosius.html#pagenum=0&pageid=&book=Kozenn-Atlas> (28. 4. 2011).
- Medmrežje 2: <http://de.wikipedia.org/wiki/1821> (12. 1. 2011).
- Medmrežje 3: <http://nl.ijs.si:8080/fedora/get/sbl:4455/VIEW/> (25. 8. 2011).
- Medmrežje 4: <http://www.samostan-kostanjevica.si/si-bourboni-VEC.htm> (21. 3. 2011).
- Medmrežje 5: http://sl.wikipedia.org/wiki/Albin_Belar (21. 8. 2011).
- Medmrežje 6: http://sl.wikipedia.org/wiki/Zgodovina_železnice_v_Sloveniji (11. 8. 2011).
- Medmrežje 7: <http://de.academic.ru/dic.nsf/conversations/29047/Petscheli> (28. 8. 2011).
- Medmrežje 8: http://www.vialibri.net/cgi-bin/book_search.php?refer=start&authword=Adami&titleword=Atlas&wt=20&fr=s&sort=yr&order=asc&lang=sl&act=search&cty=en&hi_lo=hi&curr=USD&y=0836 (13. 8. 2011).
- Medmrežje 9: http://en.wikipedia.org/wiki/Geographical_mile (6. 9. 2011).
- Medmrežje 10: <http://sl.wikipedia.org/wiki/Se%C5%BEEenj> (6. 9. 2011).
- Medmrežje 11: http://en.wikipedia.org/wiki/Gulf_of_Lion (6. 9. 2011).
- Medmrežje 12: [http://it.wikipedia.org/wiki/Miglio_\(unit%C3%A0_di_misura\)](http://it.wikipedia.org/wiki/Miglio_(unit%C3%A0_di_misura)) (7. 9. 2011).
- Medmrežje 13: <http://en.wikipedia.org/wiki/Vineta> (12. 9. 2011).
- Medmrežje 14: <http://de.wikipedia.org/wiki/Meile> (13. 9. 2011).
- Medmrežje 15: http://sl.wikipedia.org/wiki/Pretvorba_med_enotami (13. 9. 2011).
- Medmrežje 16: <http://hr.wikipedia.org/wiki/Morlaci> (15. 9. 2011).
- Medmrežje 17: <http://hu.wikipedia.org/wiki/M%C3%A9rf%C3%B6ld> (15. 9. 2011).
- Medmrežje 18: <http://it.wikipedia.org/wiki/Smederevo> (21. 9. 2011).
- Medmrežje 19: [http://sh.wikipedia.org/wiki/Kor%C4%8Dula_\(grad\)](http://sh.wikipedia.org/wiki/Kor%C4%8Dula_(grad)) (21. 9. 2011).
- Medmrežje 20: http://sh.wikipedia.org/wiki/Ma%C4%91arska_abeceda (24. 9. 2011).
- Medmrežje 21: http://www.mladinska.com/sola/ucbeniki_mkz/os_tretje_triletje/atlas_sveta (22. 9. 2011).
- Medved, D. 1991: *Kocenov geografski atlas je imel osemdeset izdaj. Delo, 13. 2. 1991*. Ljubljana.
- Melik, A. 1925: *Kocen Blaž. Narodna enciklopedija*. Zagreb.
- Mitteilungen der Geographische Gesellschaft Wien. Wien, 1898.
- Menaše, L. 1994: *Blaž Kocen. Svetovni biografski leksikon*. Ljubljana.
- Moder, J. 1952: *Iz zdravih korenin močno drevo. Iz zgodovine družbe sv. Mohorja. Celje*.
- Moder, J. 1972: *O pisavi in izreki geografskih imen. Veliki atlas sveta*. Ljubljana.
- Mucha, L. 1971: *Česka vydání Kozennových sklonich zeměpisných atlasu. Acta Universitas Carolinae geographica 1-2*. Praha.
- Natek, M. 1972: *Spominsko znamenje kartografu Blažu Kocenu. Rokopis ob otvoritvi spomenika*.

- Niemann, F. A. 1830: Vollständiges Handbuch der Münzen. Maße und Gewichte aller Länder der Erde. Leipzig.
- Nova doba 3, 13. 9. 1921, 106. Celje.
- Orožen Adamič, M. 1991: Kocen Blaž. Enciklopedija Slovenije, 5. knjiga. Ljubljana.
- Orožen Adamič, M., Urbanc, M. 2005a: Okoliščine nastanka Atlanta. Atlant. Ljubljana.
- Orožen Adamič, M., Urbanc, M. 2005b: Odzivi na Atlant in njegovo mesto v slovenski geografski literaturi. Atlant. Ljubljana.
- Orožen, J. 1958: Utrinki o velikem geografu Kocenu. Celjski tednik 32. Celje.
- Orožen, J. 1974: Zgodovina Celja in okolice, 2. del. Celjski zbornik – posebna izdaja. Celje.
- Osebnosti 2008: Blaž Kocen. Veliki slovenski biografski leksikon. Ljubljana.
- Paidasch, E. 1944: Blasius Kozzen aus Ponigl, Kreis Cilli. Marburger Zeitung, 25. 1. 1944. Maribor.
- Penck, A. 1891: Die Geographie an der Wiener Universität. Geographische Abhandlungen. Wien.
- Perko, D. 2005: Zemljevid in atlas, kartografija in geografija. Atlant. Ljubljana.
- Peterca, M., Radošević, N., Milisavljević, S. 1974: Kartografija. Beograd.
- Petermans Mitteilungen aus Justus Perthes geographischer Anstalt. Gotha, 1861.
- Pettauer, L. 1922: Kartographische und Schulgeographische Zeitschrift 10. Wien.
- Piasecka, J. E. 1991: Polskie przekłady szkolnych map i atlasów geograficznych. Polski przegląd kartograficzny 4. Warszawa.
- Pirnat, M. 1898: Blaž Kocen. Dom in svet 11-24. Ljubljana.
- Prillinger, F. 1959: Das Geographielehrbuch: Sein Inhalt und seine Verwendung. Mitteilungen der Österreichischen Geographischen Gesellschaft 101. Wien.
- Pripovedovanje in zapisi Slave Kovačič. Ponikva.
- Program gimnazije v Gorici 1857. Gorica.
- Program gimnazije v Olomoucu 1871. Olomouc.
- Ptujski list 1921: Blaž Kocen: Ob stoletnici njegovega rojstva. Ptujski list 3–5, 30. 1. 1921. Ptuj.
- Regele, O. 1955: Beiträge zur Geschichte der staatlichen Landesaufnahme und Kartographie in Österreich bis zum Jahre 1918. Wien.
- Rieger, F. 1865: Kozenn Blasius. Würzbuch 13. Wien.
- Rhind, D. 1998: Cartography. Microsoft Encarta 98 Encyclopedia.
- Rogulja, P. (ur.) 1988: Građa za hrvatsku retrospektivnu bibliografiju knjiga 1835–1940. Knjiga 11, Kć-Kro. Zagreb.
- Roskiewicz, J. 1873a: Zur Geschichte der Kartographie in Österreich. Mitteilungen der Geographischen Gesellschaft in Wien. Wien.
- Roskiewicz, J. 1873b: Kartographie. Beiträge zur Geschichte der Gewerbe und Erfindungen Österreichs von der Mitte des XVIII. Jahrhunderts bis zur Gegenwart. Zur Weltausstellung 1873 in Wien. Wien.
- Roskiewicz, J. 1875: Die Kartographie in Österreich vom Jahre 1750 bis zum Jahre 1873. 2. Ausgabe. Wien.
- Rothaug, J. 1906: Das österreichische Schulbücherapprobationswesen. Pädagogisches Jahrbuch der Wiener Pädagogischen Gesellschaft 28. Wien.
- Rutar, S. 1899: Blaž Kocen. Ljubljanski zvon 19-7. Ljubljana.
- Rutar, S., Orožen, F. 1899: Haardtov zemljepisni atlas za ljudske šole s slovenskim učnim jezikom. Dunaj.
- Rutar, S. 1921: Blaž Kocen. Jutro 21, 25. 1. 1921. Ljubljana.
- Rus, J. 1925: Kocen Blaž. Slovenski bibliografski leksikon, 1. knjiga. Ljubljana.
- Schmidt, V. 1966: Zgodovina šolstva in pedagogike na Slovenskem, 3. del. Ljubljana.
- Sever, S.: Pisma Slavi Kovačič. Osebni arhiv.
- Sevničan 1906: K 40. izdaji Kocenovega atlasa za srednje šole. Slovenski narod 276. Ljubljana.
- Sitar, S. 1987: Sto slovenskih znanstvenikov. Ljubljana.
- Sitte, C. 1886: Zu Fragen der Entwicklung von Schulbüchern aus Geographie (und Wirtschaftskunde) in Österreich. Geographie- und Wirtschaftskundeunterricht in Österreich Mitte der achtziger Jahre (Festschrift für Wolfgang Sitte). GW-Unterricht 23. Wien.

- Sitte, C. 1987: Bibliographie zur Entwicklung der Schulbücher aus Geographie (Geographie und Wirtschaftskunde) in Österreich. Mitteilungen der Österreichischen Geographischen Gesellschaft 129. Wien.
- Sitte, C. 1992: Entwicklung des Unterrichtsgegenstandes Erdkunde, Geographie und Wirtschaftskunde an allgemeinbildenden Schulen in Österreich nach 1945. Dissertation an der Grund- und Integrativwissenschaftlichen Fakultät der Universität Wien. Wien.
- Sitte, W. 1982a: Das Schulfach Geographie und Wirtschaftskunde in Österreich. Geographische Erziehung im internationalen Blickfeld 32. Braunschweig.
- Sitte, W. 1982b: Geography and Economic Studies in Austrian Schools: International Focus on Geographical Education. Studien zur internationalen Schulbuchforschung 34. Braunschweig.
- Sitte, W. 1996: Zur Erinnerung an Blasius Kozenn (1821–1871). GW Unterricht 62. Wien.
- Sitte, W., Wohlschlägl, H. 1999: Beiträge zur Didaktik des Geographie und Wirtschaftskunde-Unterricht. Rokopis. Wien.
- Slanar, H. st. 1952: Zur Geschichte der österreichischen Mittelschulatlanten. Mitteilungen der Geographischen Gesellschaft in Wien 94. Wien.
- Slanar, H. ml. 1984: Das Kartenschaffen im Verlag Ed. Hölzel, Wien. Kartographie der Gegenwart in Österreich. Wien.
- Slovenski gospodar 1929: Par črtic o Slomšku in Kocenu. Slovenski gospodar 63-37, 11. 9. 1929. Maribor.
- Slovenski narod 1921: Slovenski narod 19. Ljubljana.
- Slukan Altič, M. 2003: Povijesna kartografija – Kartografski izvori o povijesnim znanostima. Samobor.
- Steinhauser, A. 1858: Grundzüge der Geographie. Zeitschrift für österreichische Gymnasien. Wien.
- Steinhauser, A. 1861: Geographischer Schulatlas für die Gymnasien, Real- und Handelschulen der Österreichischen Monarchie. Zeitschrift für österreichische Gymnasien. Wien.
- Stieler, E. 1865: Stieler Hand-Atlas. Medmrežje: <http://no5-geekvault.blogspot.com/2011/01/alps-e-von-sydows-school-atlas-1865.html> (10. 7. 2011).
- Stieler, E. 1891: Stieler Hand-Atlas. Medmrežje: <http://www.maproom.org/00/09/index.php> (8. 7. 2011).
- Strmšek, P. 1923: Blaž Kocen. Koledar Družbe sv. Mohroja 69. Celovec.
- Strmšek, P. 1924: Kartograf Blaž Kocen (1821–1871). Zvonček 25-2. Ljubljana.
- Sydow, E. 1862: Emil von Sydow's Schulatlas in zwei und vierzig Karten. Gotha.
- Šenoa, M., Juras, I., Bohinec, V. 1934: Kocenov geografski atlas. Zagreb.
- Šenoa, M., Juras, I., Bohinec, V. 1939: Kocenov geografski atlas. Zagreb.
- Šumrada, J. 2005: Politična in družbena podoba druge polovice 19. stoletja. Atlant. Ljubljana.
- Tehnike v likovni umetnosti. Medmrežje: http://www.ff.uni-lj.si/oddelki/umzgod/umetnostne_tehnike/grafika_ploskovnitisk.htm (6. 10. 2011).
- Trdan, F. 1921/22: Kartograf Blaž Kocen. Mentor XII.
- Veliki splošni leksikon 1997: Blaž Kocen. 4. knjiga. Ljubljana.
- Umlauf, F. 1898: Geographischer Unterricht in Österreich-Ungarn 1848–1898. Festschrift der k. k. Geographischen Gesellschaft in Wien aus Anlass des 50-jährigen Regierungsjubiläums Kaiser Franz Josef I. Wien.
- Veliki splošni leksikon. Ljubljana, 1998.
- Wawrik, F. 1986: Atlas. Lexikon zur Geschichte der Kartographie. Wien.
- Weiss, A. 1904: Die Entstehungsgeschichte des Volksschulplanes von 1804. Graz.
- Woodward, D. 1998: History of Cartography. Microsoft Encarta 98 Encyclopedia.
- Zabukovšek, I. 1899: Ilustrovan narodni koledar 1899. Ljubljana.
- Zögner, L. 1986: Schulatlas. Lexikon zur Geschichte der Kartographie. Wien.
- Žagar, M. 1971: Ponikva in Blaž Kocen, Geografski obzornik 18/3-4. Ljubljana.
- Žagar, M. 1972a: Ob odkritju spominske plošče na mestu, kjer je stala Kocenova rojstna hiša. Zapis govora, 29. 10. 1972. Ponikva.
- Žagar, M. 1972b: Blaž Kocen (1821–1871). Razgledi. Ljubljana.
- Žagar, M. 1973: Blaž Kocen (1821–1871). Geografski vestnik 45. Ljubljana.

9 SEZNAM SLIK

Slika 1: Portret Blaža Kocena (Pirnat 1898).	11
Slika 2: Kocenova rojstna hiša na Hotunju.	14
Slika 3: Kocenova spominska hiša na Hotunju.	14
Slika 4: Akademik Svetozar Ilešič odkriva spomenik na mestu nekdanje rojstne hiše.	15
Slika 5: Blaž Kocen kot duhovnik (Orožen 1974).	17
Slika 6: Dragotin (Karel) Dežman.	18
Slika 7: Olomouška založba Hölzel v Kocenovem času (Ed. Hölzel 1844–1969).	20
Slika 8: Izrez uvodnega dela članka Das Klima von Görz (Podnebje Goriške).	21
Slika 9: Naslovnica članka Geographische Lehrmittel (Geografska učila).	22
Slika 10: Skica alpske slemenitve v članku Geographische Lehrmittel (Geografska učila).	23
Slika 11: Naslovnica Grundzüge der Geographie (Osnove geografije).	26
Slika 12: Slovenska izdaja Kocenovega učbenika Erdbeschreibung für Volksschulen (Zemljepis za ljudske šole).	27
Slika 13: Stenski zemljevid Evrope v madžarskem jeziku.	30–31
Slika 14: Izrez iz Kocenovega namiznega Zemljevida Kranjske, Istre, Goriške, spodnje Koroške in spodnje Štajerske.	32
Slika 15: »Slovenska« izdaja Kocenovega atlasa iz leta 1934.	34
Slika 16: Predstavitev Blaža Kocena v »slovenski« izdaji Kocenovega atlasa iz leta 1939.	35
Slika 17: Naslovnica prvega Kocenovega srednješolskega atlasa iz leta 1861.	37
Slika 18: Izrez s političnega zemljevida Evrope (Kocen 1861a).	41
Slika 19: Kazalo iz prve izdaje Kocenovega srednješolskega atlasa (Kocen 1861a).	43
Slika 20: Prikaz kartografskih projekcij (Kocen 1861a).	44
Slika 21: Izrez iz Jezikovnih pojasnil v uvodnem delu Kocenovega atlasa (Kocen 1861a).	46
Slika 22: Izrez prikazov površja s prvega lista atlasa (Kocen 1861a).	48
Slika 23: Izrez osrednjega dela zemljevida Površje Evrope (Kocen 1861a).	50
Slika 24: Izrez južne Azije in Indijskega oceana z navedbami predvidenega časa plovbe in višin nekaterih himalajskih vrhov (Kocen 1861a).	53
Slika 25: Izrez vzhodnega dela zemljevida Afrika (Kocen 1861a).	55
Sliki 26 in 27: Pomožna zemljevida območja Paname v prvem Kocenovem atlasu iz leta 1861 in območja Panamskega prekopa v najnovejši izdaji Kocenovega atlasa iz leta 2011 (Kocen 1861a in Grosser Kozenn-Atlas ... 2011).	56
Slika 28: Izrez Avstrijskega cesarstva z zemljevida Srednja Evropa – politični pregled (Kocen 1861a).	60–61
Slika 29: Izrez Balkanskega polotoka z zemljevida Sredozemlje (Kocen 1861a).	63
Slika 30: Izrez z zemljevida Ponilje in Rdeče morje z mnogimi geografskimi opisi (Kocen 1861a).	64
Slika 31: Izrez srednje Italije in Tirenskega morja z zemljevida Italija (Kocen 1861a).	66
Slika 32: Pomožni zemljevid ožjega območja Pariza z zemljevida Francija (Kocen 1861a).	67
Slika 33: Pomožni zemljevid ožjega območja Londona z zemljevida Velika Britanija in Irska (Kocen 1861a).	69
Slika 34: Izrez z zemljevida Avstrijsko cesarstvo s seznamom kronskih dežel in prečnim prerezom izoblikovanosti površja (Kocen 1861a).	70
Slika 35: Izrez Himalaje z zemljevida Vzhodna Indija in Kitajska (Kocen 1861a).	75
Slika 36: Izrez slovenskega ozemlja in njegove okolice iz graške različice (Kocen 1861d; medmrežje 1) zemljevida Alpske dežele. Jezikovne meje na njem so svetlomodro obarvane. V spodnjem desnem kotu je del znamenite preglednice s slovenskimi imeni naselij, navedenimi v preglednici 4.	78–79

Slika 37: Izrez z zemljevida Češka, Moravska in Šlezija, Zgornja in Spodnja Avstrija (Kocen 1861a).	81
Slika 38: Izrez z zemljevida S Hrvati in Srbi poseljene južnoslovanske dežele (Kocen 1861a).	84
Slika 39: Sestava zemljevidov v prvem Kocenovem atlasu.	86
Slika 40: Prikaz razdalj v merilu 1 : 100.000 za različne merske enote na listu številka 1 (Kocen 1861a).	88
Slika 41: Notranja naslovnica druge izdaje Kocenovega srednješolskega atlasa (Kocen 1862).	99
Slika 42: Založnik Eduard Hölzel.	104
Slika 43: Naslovnice nekaterih Kocenovih atlasov, med katerimi imajo pomembno mesto njihove licenčne izdaje (Birsak 2011).	106

10 SEZNAM PREGLEDNIC

Preglednica 1: Kocenovi učbeniki.	28
Preglednica 2: Število izdaj Kocenovih atlasov med letoma 1861 in 1871 (Kretschmer in Dörflinger 1995).	36
Preglednica 3: Primerjava meril primerljivih zemljevidov v Kocenovih atlasih iz let 1861 in 2011.	89
Preglednica 4: Naselja s slovenskimi imeni iz preglednice v spodnjem desnem delu zemljevida Alpske dežele (Kocen 1861a).	92
Preglednica 5: Seznam Kocenovih atlasov glede na število izdaj v različnih jezikih med letoma 1861 in 2011.	102

Seznam knjig iz zbirke Geografija Slovenije

- 1 Milan Natek, Drago Perko: 50 let Geografskega inštituta Antona Melika ZRC SAZU
- 2 Jerneja Fridl: Metodologija tematske kartografije nacionalnega atlasa Slovenije
- 3 Drago Perko: Analiza površja Slovenije s stometrskim digitalnim modelom reliefa
- 4 Uroš Horvat: Razvoj in učinki turizma v Rogaški Slatini
- 5 Mimi Urbanc: Kulturne pokrajine v Sloveniji
- 6 Miha Pavšek: Snežni plazovi v Sloveniji
- 7 Maja Topole: Geografija občine Moravče
- 8 Drago Kladnik, Marjan Ravbar: Členitev slovenskega podeželja
- 9 Damir Josipovič: Dejavniki rodnostnega obnašanja v Sloveniji
- 10 Irena Rejec Brancelj, Aleš Smrekar, Drago Kladnik: Podtalnica Ljubljanskega polja
- 11 Franci Petek: Spremembe rabe tal v slovenskem alpskem svetu
- 12 Aleš Smrekar: Zavest ljudi o pitni vodi
- 13 Blaž Komac: Dolec kot značilna oblika dolomitnega površja
- 14 Drago Kladnik: Podomačena tuja zemljepisna imena v slovenskih atlasih sveta
- 15 Blaž Komac, Matija Zorn: Pobočni procesi in človek
- 16 Janez Nared: Prostorski vplivi slovenske regionalne politike
- 17 Lučka Ažman Momirski, Drago Kladnik, Blaž Komac, Franci Petek, Peter Repolusk, Matija Zorn: Terasirana pokrajina Goriških brd
- 18 Matija Zorn: Erozijski procesi v slovenski Istri
- 19 David Bole: Ekonomska preobrazba slovenskih mest
- 20 Blaž Komac, Karel Natek, Matija Zorn: Geografski vidiki poplav v Sloveniji
- 21 Brigita Jamnik, Aleš Smrekar, Borut Vrščaj: Vrtičkarstvo v Ljubljani
- 22 Rožle Bratec Mrvar, Lukas Birsak, Jerneja Fridl, Drago Kladnik, Jurij Kunaver: Kocenov srednješolski atlas kot didaktična prelomnica

Geografski inštitut Antona Melika ZRC SAZU

Naslov: Gosposka ulica 13, 1000 Ljubljana, Slovenija

E-pošta: gi@zrc-sazu.si

Medmrežje: <http://giam.zrc-sazu.si>

Inštitut je leta 1946 ustanovila Slovenska akademija znanosti in umetnosti in ga leta 1976 poimenovala po akademiku dr. Antonu Meliku (1890–1966). Od leta 1981 je sestavni del Znanstvenoraziskovalnega centra Slovenske akademije znanosti in umetnosti. Leta 2002 sta se inštitutu priključila Inštitut za geografijo, ki je bil ustanovljen leta 1962, in Zemljepisni muzej Slovenije, ustanovljen leta 1946. Ima oddelke za fizično geografijo, socialno geografijo, regionalno geografijo, naravne nesreče, varstvo okolja, geografski informacijski sistem in tematsko kartografijo, zemljepisno knjižnico ter zemljepisni muzej. V njem je sedež Komisije za standardizacijo zemljepisnih imen Vlade Republike Slovenije.

Ukvarja se predvsem z geografskimi raziskavami Slovenije in njenih pokrajin ter pripravljanjem temeljnih geografskih knjig o Sloveniji. Sodeluje pri številnih domačih in mednarodnih projektih, organizira znanstvena srečanja, izobražuje mlade raziskovalce, izmenjuje znanstvenike. Izdaja znanstveno revijo *Acta geographica Slovenica*/Geografski zbornik ter znanstveni knjižni zbirki *Geografija Slovenije* in *Georitem*. V sodih letih izdaja še knjižno zbirko *Geografski informacijski sistemi v Sloveniji*, v lihih letih knjižno zbirko *Regionalni razvoj*, vsako tretje leto pa knjižno zbirko *Naravne nesreče*.

GEOGRAFIJA SLOVENIJE 22

ISSN 1580-1594

9 789612 543358

20 €